

Dödens geografi

**Svenska Sällskapet för
Antropologi och Geografi**

YMER 2024

Dödens geografi

Dödens geografi

YMER 2024
ÅRGÅNG 144

SVENSKA SÄLLSKAPET FÖR ANTROPOLOGI OCH GEOGRAFI

© Svenska Sällskapet för Antropologi och Geografi

Redaktör: Roger Marjavaara

Omslag: Rallarkyrkogården i Tornehamn.

Foto: Roger Marjavaara, 2021

Försättsblad: Ground Zero, New York.

Foto: Roger Marjavaara, 2017.

Eftersättsblad: Skogskyrkogården i Stockholm

Foto: Roger Marjavaara, 2011

Sättning / formgivning: Personlig Resurs i Östergötland

Tryck: Gigantprint Norrköping

ISSN 0044-0477:144

ISBN 978-91-989280-0-6

Innehåll

ROGER MARJAVAARA Dödens geografi – en introduktion	7
JOHAN JANSSON, EVELINA LUNDMARK & MARTHA MIDDLEMISS LÉ MON P Från kyrkan mitt i byn till ett val bland andra: begravningsbyråer online och rumslig uppdelning	33
JAN-OLOF AGGEDAL En blå kista i en äppelträdgård – en undersökning om icke-traditionella platser för begravningsceremonier i Sverige på 2020-talet	53
WILHELM KARDEMARK & MAGDALENA NORDIN Vad gör alla på begravningsplatserna under alla helgonhelgen? – en allmän praktik i föreställd gemenskap	75
ANNIKA JONSSON Fortsatta band – atemporala relationer i emotiva rum	97
SVEN E OLSSON HORT Dödens lustkoordinater – framtiden för samtycket på heliga hällar?	117
KARIN SVEDBERG HELGESSON & ANNA NYBERG Stjärnor, snabbspår och återvändsgränder – Dödens geografi i lyriken	139
JAKOB WIRÉN Begravningslagen i interreligiös belysning	161
THOMAS BLOM & MATS NILSSON Dödens platser och deras attraktionsvärde	179
INGEBORG SVENSSON Döden på Gran Canaria – om platsidentitet bland kanariesvenskar	201
HELENA NORDH & CRISTINA PRYTZ Begravningsplats i all evighet – en historisk tillbakablick på begreppet evig gravfrid	227

CAROLA WINGREN Hur går flytten av en begravningsplats och evig vila ihop? – exemplet Kiruna	247
SOFIA WIXE Den enes död löser andras bostadsnöd	271
Årsbokens författare	295
Svenska Sällskapet för Antropologi och Geografi	301

Dödens geografi – en introduktion

ROGER MARJAVAARA

Livet börjar med att vi föds. Detta är inget vi kan kontrollera. Vare sig var vi föds någonstans, vilka föräldrar vi får eller i vilket större sammanhang detta sker. Vi lever våra liv, vissa kortare och vissa längre. Vissa får ett gott liv, fritt från tyngre bördor, sjukdom och ekonomiska trångmål. Andra får ett tyngre liv, kantat av problematik och missöden. Slutligen kommer vi alla, oavsett klass, ras, etnicitet, kön, religion, livs-åskådning, utbildningsnivå, inkomst, samhällsstatus eller politisk övertygelse, förr eller senare dö. Detta är inte heller något vi kan kontrollera och något som än så länge är oundvikligt. Döden kommer till oss alla och ingen kommer undan med livet i behåll (Ellens 2012). Med andra ord är människan ”...*en ras av dödliga*”, som Sutcliffe (2006, 154) skriver. Man kan även argumentera för att vi, trots att vi under vårt liv levt ojämnt, blir jämlika när döden kommer. I detta sammanhang har döden beskrivits som ”*the great equalizer*” (Moodie 1853/2010), i betydelsen att den utjämnar skillnader mellan människor, då utfallet är det samma för alla. Vidare menar Johnston (2010) till och med att om vi alla går samma väg och i slutändan dör och faller i glömska, oavsett hur vi levt våra liv, så är skillnaden mellan det goda och det onda mindre viktigt. Dock vet vi att vi inte behandlas jämlikt i döden, vilket beskrivs av exempelvis Svedberg Helgesson och Nyberg (2024) i denna bok, men som sagt är det slutliga resultatet jämlikt. Döden är med

andra ord en central händelse för människor och för samhället, och något som alla förr eller senare kan relatera till.

Denna *Ymer* uppmärksammar döden som fenomen i samhället utifrån ett rumsligt (geografiskt) perspektiv. Detta görs av svenska forskare med en rad olika disciplinära bakgrunder, inte bara geografer och/eller antropologer, vilket kanske är det vanligaste för en publikation som denna. Denna bok syftar till att visa på den bredd som finns gällande frågeställningar, problem och teoretiska bidrag som forskning om döden gett upphov till, samt visa på den samhällsrelevans denna forskning har. Syftet med det inledande kapitlet är att ge en kortfattad introduktion till studier om döden som på ett eller annat sätt applicerat ett rumsligt perspektiv, både inom och utanför Sveriges gränser, men även att introducera bidragen i denna samling.

Varför är det då av intresse att studera döden, döda individer och rumsliga konsekvenserna av detta i ett modernt och sekulariserat samhälle? Man kan ju argumentera för att de döda är döda och på så sätt upphört av vara av betydelse. Frågan är givetvis relevant och bör ställas. Jag skall här försöka argumentera för forskningsfältens relevans och vikt.

Genom historien beräknas det totalt ha fötts cirka 117 miljarder människor på jorden (Population Reference Bureau 2022), vilket betyder att de cirka 8 miljarder som lever idag motsvarar 6,8 procent av alla som någonsin levt. Alltså utgör de döda en överväldigande majoritet. I Sverige avlider det i genomsnitt cirka 93 000 individer varje år (SCB 2023), eller motsvarande cirka 255 individer varje dag. Dessa individer avlider vanligtvis av orsaker relaterade till cancer eller hjärt- och kärlsjukdomar (Socialstyrelsen 2023). Döden sker alltså hela tiden, dygnet runt, året om, och orsakas av vanligt förekommande sjukdomstillstånd, vilket sällan eller aldrig uppmärksammas för individer som inte är direkt drabbade. Alla dessa dödsfall har konsekvenser, inte minst för alla anhörigt som drabbas. Enligt Krull (2022) och Verdery et al. (2020) är mellan 5 och 8,91 nära anhöriga drabbade av varje dödsfall. Översatt till svenska förhållanden betyder detta att mellan 465 000 och 828 000

individer drabbas varje år av att en nära anhörig avlider, eller mellan 1 275 och 2 272 anhöriga varje dag. Fenomenets omfattning bekräftas även av Withaker (2004) som påpekar att en majoritet av Sveriges befolkning upplevt att en nära anhörig har avlidit, och i ljuset av en åldrande befolkning argumenteras det för att döden kommer att bli alltmer framträdande i många samhällen (Van Steen och Pellenbarg 2006). Döden är alltså ingen marginell företeelse eller ett särintresse, utan snarare ett universell samhällsfenomen och en ständigt pågående process, som ofta sker i det fördolda. Det är också en naturlig del av livet och därför en angelägenhet även för forskning om samhället.

Trots omfattningen är döden något som fortfarande väcker obehag och som vissa argumenterar för, ännu ses som ett tabu (Gustavsson 2003). Detta trots att många andra tabun i samhället börjat luckras upp. Många människor i samhället reflekterar inte över döden och ibland rapporteras om att människor resonerar kring sin egen framtida död som något fiktivt eller något som inte med säkerhet kommer att hända. Uttryck som: *”-om jag dör”* används emellanåt (Wrethov 2023). Det finns rapporter om att döden negligeras även inom samhällsplaneringen, där andra områden får större uppmärksamhet och fokus ligger mer på infrastruktur, bostäder och kommersiella ytor (Basmajian och Coutts 2010).

Inte heller inom forskning och utbildning får döden den uppmärksamhet den förtjänar (Björnsson och Rombach 2022). Går man igenom flertalet av de textböcker som används eller har använts i undervisningen i exempelvis kulturgeografi, befolkningsgeografi, migration och mobilitet (Jones 1990; Agnew et al. 1996; Boyle et al. 1998; deBlij och Müller 1998; Haggett 2001; Knox och Marston 2003; Hobbs 2009; Samers 2010; Cresswell och Merriman 2011; Daniels et al. 2012; Adey 2017; Newbold 2021), kan man konstatera att döden och dess geografi(-er) beskrivs, men i ytterst begränsad form. Oftast är det dödsfallet i sig, dess orsaker och geografiska skillnader som belyses från ett naturvetenskapligt- och/eller demografiskt perspektiv. Rumsliga konsekvenser av döden, påverkan på efterlevande eller de döda själva uppmärksam-

mas sällan. Även många viktiga svenska myndigheter upphör att intressera sig för individer när de väl avlidit. I mina kontakter med exempelvis Skatteverket, Statistiska centralbyrån och Socialstyrelsen, kan man konstatera att intresset för att samla in statistik upphör när individer väl avlidit. De döda är inte intressanta för myndigheter, men det betyder inte att de upphör att ha betydelse för samhället eller vara viktiga för de efterlevande.

DÖDENS GEOGRAFIER

Vad har då döden för rumsliga dimensioner, konsekvenser och vilka processer finns som formar det landskap vi observerar? Jag tänkte här ge några exempel från svensk och internationell forskning inom geografi och/eller andra discipliner där rum, plats och mobilitet placeras i blickfånget gällande död, döende, sorg och hågkomst. Detta är inte på något sätt en heltäckande bild över fältet, utan skall snarare ses som intressanta exempel och som kanske kan ge en indikation om framtida forskningsfokus.

Maddrell och Sidaway (2010) konstaterar i sin bok, med titeln *Deathscapes*, att döden ofta beskrivs i rumsliga (geografiska) termer. Emellanåt beskrivs individer som avlidit att de: "gått bort", "lämnat jordelivet", "åkt till himmelen" eller "inte längre är med oss", begrepp som inbegriper en rumslig handling. Vidare menar de att döden har egenskapen att den intensifieras på vissa platser, men påverkar och får konsekvenser på andra platser. Exempelvis kan döden intensifieras (inträffa) på ett sjukhus, i hemmet eller ett äldreboende, för att sedan få återverkningar på andra platser, såsom minnesplatser, begravningsplatser eller på Internet. Således kopplar döden ihop en rad platser i geografien som bildar ett nätverk, som på ett eller annat sätt är, eller varit viktiga för den avlidne och/eller för de efterlevande, och ibland även för samhället i stort (kollektivet). Döden och sorgen beskrivs ibland även i en tidsdimension, exempelvis att: "tiden läker alla sår" eller "låt det ta tid". Lagstiftningen i Sverige rörande begravningar (SFS

1990:1144) innehåller även skrivningar om hur länge en gravrätt skall upplåtas (vanligtvis i minst 25 år), men även om att gravfrid gäller för evigt. Således innehåller studier av döden de två centrala beståndsdelarna i den geografiska forskningstraditionen: tid och rum.

Det finns en rad studier genom åren som belyser frågeställningar relaterade till döden utifrån ett geografiskt perspektiv. I litteraturen brukar forskningsfältet ibland rubriceras som *Necrogeography* (Ex. Nash 2018; Nakagawa 1987), *Geographies of death* (Ex. Jassal 2015; McNiven 2016) eller *Deathscapes* (Ex. Maddrell och Sidaway 2010; Hunter 2016). Gemensamt för dessa är dock att de utgår från rum och plats eller rumsliga processer relaterat till död, döende, sorg och hågkomst. En av de viktigaste platser för uppmärksamheten inom dödens geografi är begravningsplatserna. Dessa är i viss mening dödens boning eller de dödas stad – *Nekropolis*. Enligt Lantmäteriet (2020) finns det cirka 2 800 begravningsplatser i Sverige. Utöver detta finns 863 begravningsplatser som idag definieras som fornlämningar (ödekyrkogårdar) runt om i landet (Riksantikvarieämbetet 2022). Naturligtvis finns en korrelation mellan större befolkningskoncentrationer och antalet begravningsplatser (se figur 1). Dock kan man även se att landsbygdsområden med en lång historia av jordbruksproduktion har många begravningsplatser.

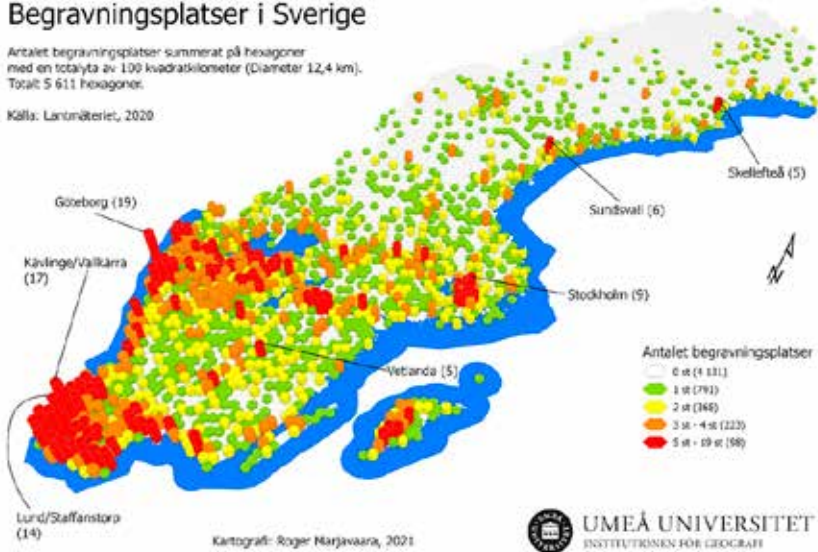
Begravningsplatser har inte bara en geografisk variation i sin utbredning, de är även viktiga för människor inför döden, för efterlevande och för allmänheten. Exempelvis argumenterar Francis, Kellaher och Neophytou (2000) att begravningsplatser agerar som *ankarpunkter* i rummet i ett samhälle som präglas av mobilitet. På ett sätt blir begravningsplatsen, där anhörig släkt och familj ligger, en permanent plats som representerar länk i en kedja av generationer.

Begravningsplatser har även en betydelse för individer som inte har anhöriga där. I urbana miljöer har begravningsplatser en viktig sekundär funktion i att de erbjuder invånarna tillgång till grönområden och kan idag betecknas som multifunktionella platser (Nordh, Evensen och Skår 2017; Skår, Nordh och Swensen 2018; Grabalov och Nordh 2022;

Begravningsplatser i Sverige

Antalet begravningsplatser summerat på hexagoner med en totalyta av 100 kvadratkilometer (Diameter 12,4 km).
Totalt 5 611 hexagoner.

Källa: Lantmäteriet, 2020

Figur 1. Utbredningen av begravningsplatser i Sverige. Källa: Lantmäteriet (2020).

Grabalov 2022; Moberg och Kardemark 2021). Detta leder ibland till konflikter rörande vad som anses vara acceptabelt och inte på en begravningsplats (McClymont 2016). Exempelvis har det under snörika vintrar förekommit pulkaåkning på Skogskyrkogården i Stockholm, vilket har väckt en debatt rörande vad som är acceptabelt beteende och inte (Edalat 2023). Andra studier som intresserat sig för begravningsplatser har uppmärksammat teman som begravningsplatsers utbredning, interna rumsliga struktur, etnisk och religiös segregation, historiska utveckling och design (se Francaviglia 1971; Francis, Kellaher & Georgina 2005; Jackson 1990; Jordan 1982; Sloane 1991; Zelinsky 1994). Man kan även se begravningsplatser som en spegelbild av de levandes samhällen eller städer (Rugg 2000), där stora likheter finns i struktur och form. Begravningsplatser är givetvis samlokaliserade med städer, och likt dessa har de även en avgränsning eller är inringad på något sätt, som en stadsmur i äldre städer. De har "gator" i form av stigar och består av kvarter och individuellt ägda "tomter" med en adress. Vissa

begravningsplatser har även tillgång till kollektivtrafik. Här går också att utläsa ett historiskt djup, där vissa delar är äldre än andra och där man tydligt kan se årsringarna i utvecklingen. Här finns även motsvarigheten till den levande stadens historiska landmärken, i form av kulturmärkta och viktiga gravvårdar. På begravningsplatser finns ofta ett centrum och en periferi och de präglas även av en socio-ekonomisk segregering. De rika och kända kan tillskansa sig de mest framträdande platserna och bygga ett mausoleum över sig själva, medan mindre bemedlade blir hänvisade till begravningsplatsernas täta "förorter". Social- och ekonomisk status uttrycks i storleken på gravvården, liksom storleken på bostaden i de levandes städer, samt på mer eller mindre statusfyllda titlar på inskriptionerna (Francis 2003). I vissa länder, där begravningsverksamheten inte är finansierad av offentliga medel sker en handel med gravplatser, som till stora delar påminner om de levandes fastighetsmarknad för bostäder (se figur 2). Här sker en rumslig stratifiering, där de mest statusfyllda, oftast historiska och centralt belägna begravningsplatserna, betingar högre värden än nyare och perifert lokaliserade. Givetvis förekommer även en etnisk och/eller religiös segregering i döden. Idag är det vanligt med olika sektioner på svenska begravningsplatser, som ett resultat av det multikulturella samhälle vi lever i. Det kan dock förefalla som en paradox att vi i de levandes städer försöker bryta upp segregeringen och ser många negativa aspekter av detta, medan vi i döden näst intill bejakar segregation (Wirén 2023; Beebejaun et al. 2021).

Även frågor rörande rumsliga variationer i begravningsstraditioner har studerats genom åren. Här har fokus legat på skillnader och likheter internationellt, men även inom länder. Variationer mellan olika etniciteter, stad och land och mellan olika religioner har studerats (se Goody & Poppi 1994; Harding 2002; Walter 2005). Osman Balkan har i sina studier analyserat migrantpopulationer och deras syn på begravningsplats för deras nära och kära samt hur begravningsentreprenörer agerar mellanänder och navigatörer för muslimska minoriteter i Tyskland (Balkan 2015; 2018; 2023). Detta tema har även Alistair

Figur 2. En rad av tomma gravplatser till salu på Mount Royal Cemetery (Cimetière Mont-Royal) i Montreal, Kanada. Foto: Roger Marjavaara, 2017.

Hunter studerat där han uppmärksammat kristna med ursprung i Mellanöstern och deras resonemang och förhandling kring var de skall begrava sina anhöriga (Hunter 2018). Multikulturalism och hur detta planeras för, eller inte, på begravningsplatser har även studerats i en svensk kontext (Wingren 2013) och forskare har även belyst svenska fallstudier utifrån inkluderande och exkluderande av minoritetsgrupper (se Maddrell et al. 2023).

Under senare år har dock spridning av kvarlevor i form av aska utanför begravningsplatser blivit allt vanligare i Sverige. Under 2022 beviljades 3 331 tillstånd för detta i Sverige (SKKF, 2022). Detta kan allmänt kopplas till vad som i litteraturen beskrivs som *individualiseringen av döden* (Mathijssen 2017), där människor i det moderna samhället vill sätta sin egen prägel på identitet och konsumtion, och så även död och begravning. I detta sammanhang blir det även i Sverige allt vanligare att begravningsceremonier hålls på platser utanför de traditionellt kyrkliga platserna (kyrkor, kapell och begravningsplatser) där

motivet är att den valda platsen är viktig för den avlidne, och när valet står mellan att följa Svenska kyrkans råd och riktlinjer eller en icke-konventionell plats, väljer människor platsen (se Jansson 2021; Aggedal 2024 i denna bok). Detta tema har även studerats utifrån ett turismsperspektiv, där spridning av aska på platser som är populära för turism (natursköna platser, kända monument eller arenor) och vilka problem detta kan skapa både för de som är satt att göra detta men även för besökare, som nödvändigtvis inte vill associera dessa platser med döda individer (Light, Rugg och Young 2023).

Platsen för den sista vilan är alltså viktig för människor och vissa gör stora insatser för att bli gravsatta på den önskade platsen. Redan under 1980-talet uppmärksammades fenomenet *post-mortal mobilitet* (eller *post-death removal of human remains*) av geograferna Rowles och Comeaux (1986; 1987). Dessa är att betrakta som pionjärer i sitt fält då det var de första att beskriva och förklara flödet av avlidna och den mobilitet som sker efter döden. Studierna fokuserar på flöden av avlidna människor mellan delstater i USA. De konstaterar att denna form av mobilitet speglar tidigare migrationsströmmar och att återvända hem är det viktigaste argumentet. Detta är i linje med tidigare konstateranden inom befolkningsgeografi, att migration åt ett håll följs av ett motflöde åt andra hållet (Ravenstein 1889). Göran Gustavsson (1997) och kollegor genomförde en omfattande studie rörande begravingar i Sverige; den första av sitt slag. Denna studie följdes upp av en enkätundersökning (Gustavsson 2001; 2003) bland präster inom Svenska kyrkan, med frågor rörande begravingar och plats (geografi). Gällande de dödas mobilitet konstaterar han att större städer har ett utflöde av avlidna till förmån för mindre orter och att argument för detta är vanligtvis att komma ”hem”. En liknande studie gjordes i Sverige av Marjavaara (2012), vilken bekräftade resultaten från tidigare studier och preciserar omfattningen och flödena. Här konstateras att hela 22 procent av de avlidna i Sverige begravs i en annan församling än den man bodde i när man avled, vilket gör att denna typ av mobilitet är mer omfattande än den permanenta migrationen bland de

levande. Intressant är dock att dessa typer av studier, där mobiliteten efter döden är i fokus, avslöjar geografiska mönster som vi inte kan se om vi endast fokuserar på människors mobilitet när de är i livet. De stora mottagarna av post-mortal mobilitet ofta är landsbygdskommuner som präglats av långvarig befolkningsminskning och utflyttning, och som drabbats av en omstrukturering, men som är fortfarande viktiga platser för de som en gång lämnade. Alltså bidrar denna typ av forskning till en ökad förståelse om människors platsanknytning. Marjavaara (2012) går till och med så långt att säga att denna form av mobilitet är en raffinerad form av platsanknytning (se Kasarda och Janowitz 1974) och avslöjar det sanna eller emotionella hemmet, till skillnad från det funktionella hemmet. I en uppföljande studie 2017, studerade Marjavaara vad som karaktäriserar de som flyttar efter döden, och konstaterar att viktiga determinanter är brist på lokal anknytning, arbetslöshet, civilstånd (ensamstående), boende i en storstad samt att man bott kort tid på platsen, vilka alla ökar sannolikheten för mobilitet efter döden.

Dock finns problem associerat till post-mortal mobilitet. Lynn Åkesson uppmärksammar detta i sin bok *Mellan levande och döda* (1997), där hon ger flera exempel på hur ökad mobilitet bland de levande också har konsekvenser för de döda och vice versa. Det kan röra sig om att anhöriga flyttar och vill ta med sig kvarlevorna av den avlidne, vilket inte är möjligt enligt svensk lagstiftning (SFS 1990:1144). Det kan även röra sig om lojalitetskonflikter där en änka/änkeman står inför valet mellan platsen där ens andra hälft är begravnen och närhet till sina levande barn. I detta sammanhang finns en intressant inneboende paradox mellan de levande, där mobilitet är normen, och de döda, där orörlighet blir normen. I livet bejakar vi mobilitet och resande. När vi dör omfattas vi av en lagstiftning som förbjuder mobilitet, om vi då inte är spridda för vinden eller i vattnet och i viss mån då är evigt mobila. Detta kan givetvis skapa konflikter och problem. Berglund (1994) argumenterar för att förändra lagstiftningen och att istället för att fokusera på den avlidnes vilja, sätta de efterlevandes

vilja i första hand. I Sverige råder evig gravfrid, vilket betyder att platser där individer är gravsatta, för evigt kommer att vara skyddade från exploatering eller störande verksamhet. Detta skapar givetvis problem i växande städer där brist på utrymme råder (se Nordh och Prytz 2024, i denna bok), vilket planerare måste ta i beaktning gällande framtida begravningsplatser, men även gällande design och begängelseformer (Basmajian och Coutts 2010).

En intressant studie gällande döden och mobilitet är gjord av Caroline Oliver (2004), socialantropolog vid universitetet i Newcastle, som studerat äldre briter boende i Spanien och hur dessa resonerar kring sin framtida gravplats. Hon konstaterar att det finns tre identifierbara grupper. En där de totalt omfamnar den lokala kulturen och vill bli begravda på den lokala begravningsplatsen i Spanien. Den andra gruppen kan tänka sig att bli begravda i Spanien, men på den lokala brittiska begravningsplatsen – ett uttryck för något slags limbo-tillstånd. Den sista gruppen är de som definitivt skall hem till Storbritannien och begravas där. En liknande studie, fast på svenskar boende på Kanarieöarna, presenteras av Ingeborg Svensson, Uppsala universitet, senare i denna bok (Svensson 2024).

SVENSK FORSKNING OM DÖDEN

Ovan har jag nämnt några av de studier och teman som belysts inom dödens geografi, i Sverige och internationellt. Långt ifrån allt som är gjort har ett rumsligt fokus och kan ibland falla utanför geografi/kulturgeografi och angränsande discipliner. Jag tänkte här göra en översiktlig kartläggning av forskning gjord i Sverige, eller av forskare anslutna till svenska universitet, på temat död, döende, sorg, hågkomst, och relaterade teman. Till hjälp har databasen Scopus, som drivs och ägs av förlaget Elsevier (Scopus 2023), använts. Denna databas listar granskad forskning publicerade i vetenskapliga tidskrifter, böcker, och konferensmaterial inom naturvetenskap, teknik, medicin, samhällsvetenskap och humaniora. Scopus listar cirka 90 miljoner

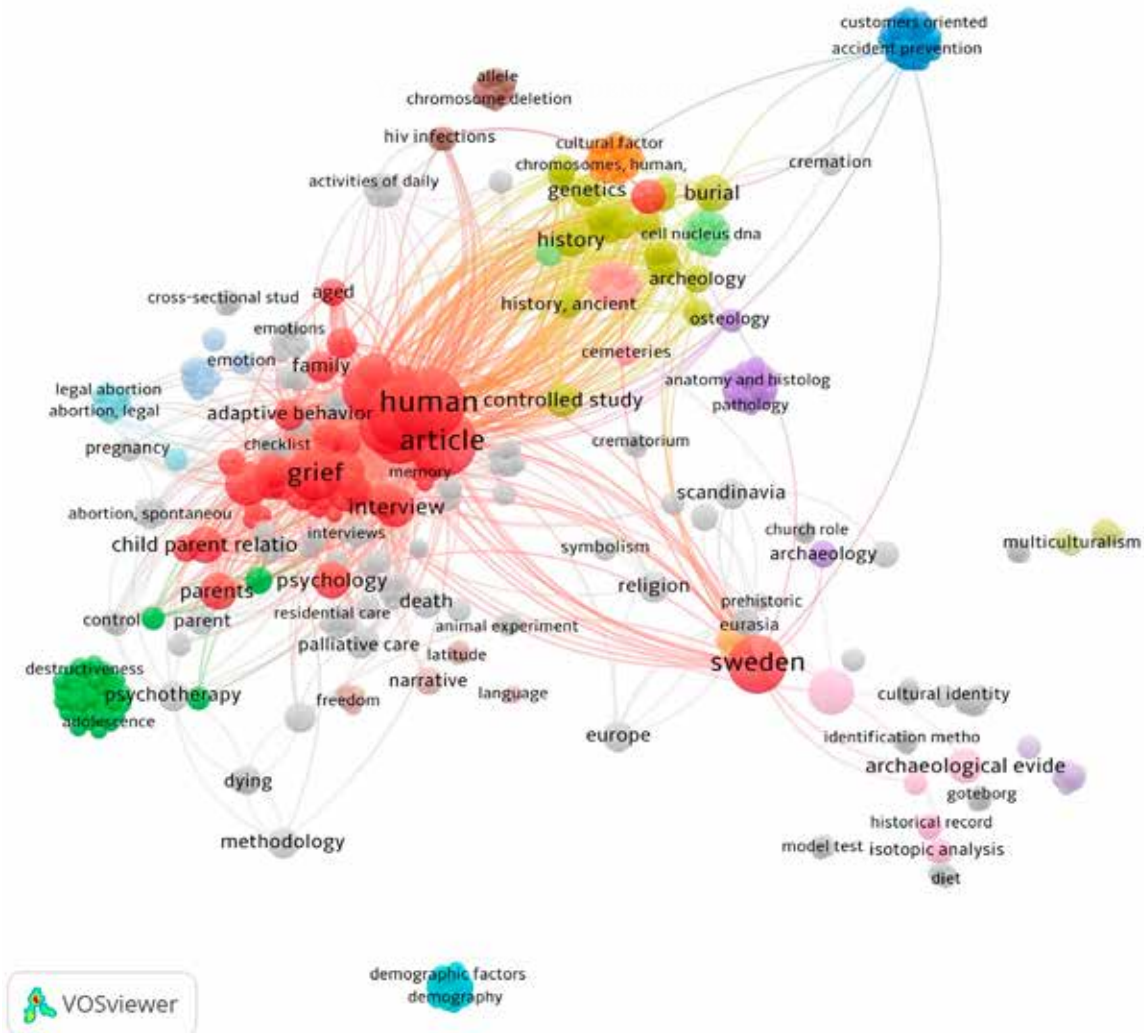
dokument från över 7000 förlag och samlar cirka 17 miljoner forskarprofiler (Scopus 2023). Den söksträng som använts för denna sammanställning är:

1. Samtliga publikationer skrivna av forskare vid, eller med anknytning till svenska universitet.
2. Nyckelord som sökts efter är: *funeral**, *cemeter**, *burial**, *död*, *begravning*, *remembrance*, *grief*, *mourning*, *memorial*, *pilgrimage*, eller *dying*.
3. En disciplinär avgränsning gjordes till *samhällsvetenskap* och *humaniora*.
4. En avgränsning av dokumenttyper gjordes till *artiklar*, *bokkapitel* och *böcker*.
5. En språkavgränsning gjordes till *engelska* och *svenska*.

Sökningen genomfördes den 6 december 2023 och genererade 176 publikationer från åren 1975 till 2023. Tillväxten i antalet publikationer liknar andra forskningsfält i att volymen ökat under åren. Fram till 1999 är volymen blygsam, för att sedan ta fart. I början var temat fokuserat på vård i livets slutskede och psykologiska perspektiv, men även demografiska och matematiska beräkningar på mortalitet. Senare breddas fokus och inkluderar då även forskning inom etnologi, antropologi, arkeologi etc. De 10 vanligaste nyckelord som finns listade är: *human/humans* (85), *Sweden* (47), *article* (37), *grief* (29), *female* (28), *male* (27), *adult* (25), *burial* (18), *death* (18) och *cemetery* (17). Högt uppe på listan kommer även *dying* (16) *bereavement* (13) och *mourning* (11). Detta är givetvis en effekt av den söksträng som använts ovan, men även en effekt av hur tidskrifterna definierar sin disciplinära tillhörighet och vilka nyckelord som författare för in i sina publikationer. Figur 3 visar nyckelord samt huruvida de förekommer i samma publikation. Cirkelarna är proportionerliga till antalet nyckelord, färgerna identifierar kluster av nyckelord. Vi kan här identifiera kluster av publikationer med nyckelorden *human*, *grief*, *memory*, *family* etc. som väldigt närbesläktade, men också kopplade till *Sweden* gällande geografisk kontext. Ett annat kluster är publikationer med nyckelord kopplade till *arkeo-*

logi och *genetik*. Publikationer med nyckelord och fokus på *olycksprevention*, *psykoterapi* och *demografi* förefaller vara relativt frikopplade från övrig forskning. Detta gäller även publikationer centrerade kring *multikulturalism*.

Om vi sedan tittar på vilka författare som är framträdande inom detta avgränsade forskningsfält, kan vi konstatera att det finns totalt 160 författare listade. Dock har endast 19 författare fler än två publikationer listade, och endast fem har fler än fyra publikationer. I figur 4 framgår forskningsfältets sammansättning gällande samförfattarskap. Anette Alvariza (Marie Cederschiöld högskola, f.d. Ersta Sköndals högskola) har flest publikationer listade (7), och finns i ett kluster med andra forskare, som exempelvis Ulrika Kreicberg (5) på Karolinska institutet samt Kristoffer Årestedt (2) och Anders Bremer (1) på Linnéuniversitetet. Även Josefin Sveen (5) vid Uppsala universitet finns med i denna grupp, som fokuserar på teman kretsade kring palliativ vård, cancerpatienter, vård, sorg, sorgehantering och relaterade ämnen. En annan stor gruppering finns centrerat kring forskare på Sveriges lantbruksuniversitet. Här är Carola Wingren (5), Helena Nordh (3) och Gunnar Cerwén (2) centralfigurer. Denna grupp behandlar främst begravningsplatser utifrån ett planerings- och landskapsperspektiv, men behandlar även frågor kring multietniska samhällen. Ytterligare en stor grupp koncentreras kring Anders Götherström (5) vid Stockholms universitet och Mattias Jakobsson (4) Uppsala universitet. Denna grupp är fokuserade på genetik kopplade till arkeologi och intresserar sig för frågor kring historisk befolkningsdynamik, där mortalitet är en faktor. Ytterligare en grupp forskare, som även är länkade till föregående kluster, är den som kretsar kring Sara Gummesson (3) vid Stockholms universitet och Ylva Bäckström (3) vid Lunds universitet. Dessa agerar inom bioarkeologi och studerar människors historiska ursprung, mobilitet och begravningstraditioner. Slutligen finns två kluster av rätt många forskare, men med ganska få publikationer, som ligger nära gruppen av forskare runt Götherström och Jakobsson, och fokuserar i stort på liknande typ av forskning.

Figur 3. Nätverksanalys på nyckelord i publikationer om forskning om döden med koppling till Sverige och svenska universitet 1975–2023. Källa: Scopos (2023).

Man kan även se att det finns många forskare som publicerar inom området men som agerar något isolerad, i alla fall gällande samförfattarskap. Exempelvis hittar vi här Karin Jarnkvist (3 publikationer) vid Mittuniversitetet, som studerat begravningsseder och ritualer. Här finns även Jörgen Hellman (2) Göteborgs Universitet, som studerat pilgrimsvandringar och turism i Indonesien.

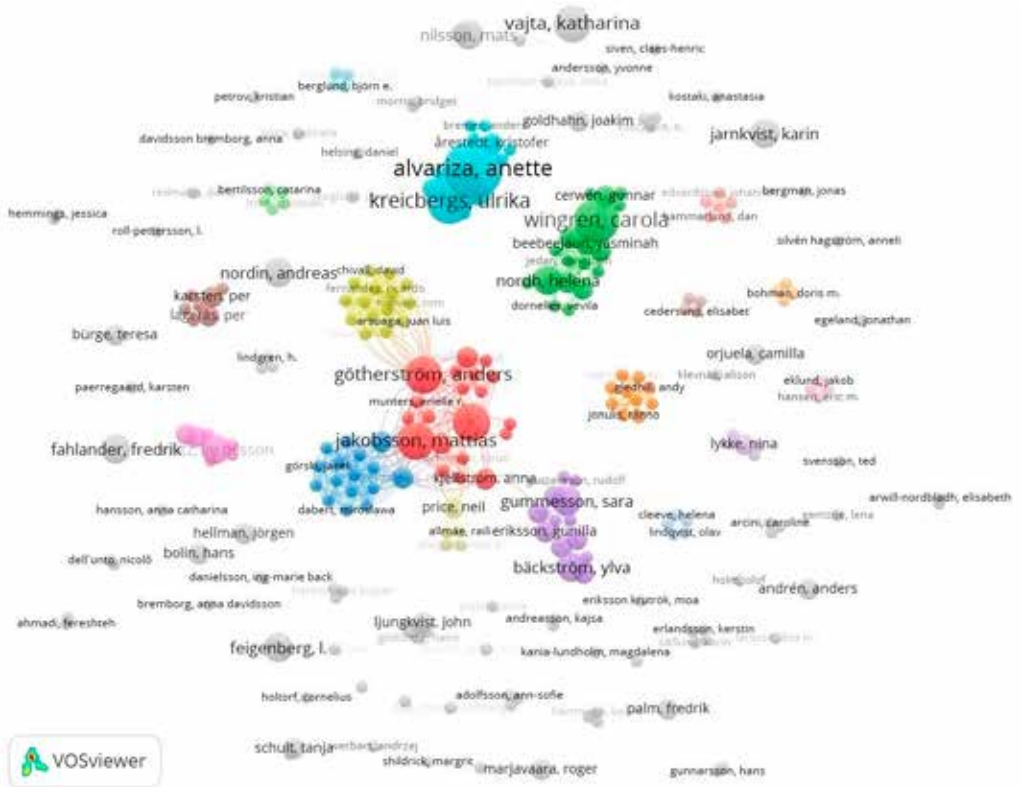
En slutsats är att studier om döden, och relaterade teman, bland forskare kopplade till svenska universitet kan beskrivas som fragmenterad och isolerade till de moderdiscipliner där forskarna har sin hemvist. Detta är signifikativt för ett ungt forskningsfält. Forskningen inom detta fält är publicerat i tidskrifter som *Omega* (9 publikationer), *Current Swedish archaeology* (8), *Mortality* (8), *Journal of archaeological science reports* (7), *Social science and medicine* (7), *Death studies* (5), *American journal of physical anthropology* (4), *Antiquity* (4), *European journal of archaeology* (4) och *Journal of archaeological science* (4).

Denna analys är inte exakt på något sätt, men ger ändå en överblick över vilka teman som belysts, på vilka lärosäten forskning gjorts, av vilka personer och inom vilka discipliner. Dock kan man konstatera att exempelvis teologer inte verkar inkluderas, vilket betyder att detta är en underskattning av fältet. Inte heller finns forskning med som kanske resulterat i rapporter på svenska eller om en svensk forskare verkat i utlandet och inte publicerat med en forskare verksam i Sverige.

BIDRAGEN I ÅRETS YMER

Forskning med ett rumsligt fokus på död, döende, sorg och hågkomst är komplex och spänner över en rad ämnesdiscipliner och med en rad olika frågeställningar och teoretiska ramverk. Årets *Ymer* är ett första försök att i Sverige samla forskning med detta fokus under ett tak för att ge en bred förståelse för och förklara de processer som formar det rumsliga utfall av döden som vi kan observera. 2024 års upplaga av *Ymer* har samlat 19 forskare från 12 universitet och organisationer som tillsammans representerar hela 11 ämnesdiscipliner, de flesta inom samhällsvetenskaperna eller humaniora.

Johan Jansson, Evelina Lundmark och Martha Middlemiss Lé Mon, diskuterar utvecklingen av begravningsstjänster utanför det som traditionellt tillhandahållits av Svenska kyrkan. Genom att fokusera på tillväxten av begravningsbyråer som agerar on-line, belyser de hur processer av teknologisk utveckling, differentiering och professionaliser-

Figur 4. Nätverksanalys på nyckelord i publikationer om forskning om döden med koppling till Sverige och svenska universitet 1975–2023. Källa: Scopus (2023).

sering får konsekvenser för hur individer planerar och hanterar sin egen och andras begravningar, samt hur de genomförs.

Jan-Olof Aggedal belyser i kapitel två, hur icke-traditionella platser för begravningsceremonier utvecklats i Sverige, och vilka motiv som den döde och/eller de anhöriga har för val av platser. Empirin baseras på en intervjuundersökning bland begravningsentreprenörer, anhöriga, präster och officianter. Aggedal belyser det motstånd som finns bland representanter från Svenska kyrkan att tillgodose önskingar från medlemmar att ordna ceremonierna utanför det invigda rummet.

Med fokus på allhelgonahelgen och de praktiker som människor ägnar sig åt på begravningsplatser, diskuterar Wilhelm Kardemark och Magdalena Nordin vilka motiv människor har till besök under denna högtid, men även vilka relationer till de döda som skapas och upprätthålls. Genom fältstudier på tre begravningsplatser i Göteborg under allhelgonahelgerna 2021–2023 bidrar de med ett unikt material till kunskapen om kopplingar mellan de döda och de levande, men även om interreligiös spridning.

Annika Jonsson tar upp frågan om fortsatta band som efterlevande kan ha till närstående som har dött, och hur dessa band ofta är rumsligt förankrade. I kapitlet används teoretiska undersökningar såväl som empiriska studier för att visa på denna rumslighet och diskutera bandens temporala dimensioner. Kapitlet bidrar med insikter kring hur rum och temporalitet bör tas i beaktande vid analyser av fortsatta band.

Dödens lustkoordinater, är titeln på Sven Olsson Horst kapitel, där han för en diskussion om mötet mellan de levande och de döda och dom institutionella förhållanden som är inblandade. Olsson Horst för ett resonemang om hur de döda (begravningsplatserna), de levande (anhöriga) och institutionerna (myndigheter) interagerar och skapar ett komplex.

Vidare kommer Anna Nyberg och Karin Svedberg Helgesson med sitt kapitel om dödens geografi i lyriken. De använder sig av företagsekonomisk teoribildning och speciellt Rosabeth Moss Kanters ramverk i sin analys om hur de döda lämnar avtryck efter sig, i lyriken men även i geografin, och den ojämlikhet som existerar även i döden. Centralt är hur de levande skapar de dödas geografi, men även hur de döda påverkar de levandes landskap.

Den svenska Begravningslagen analyseras av Jacob Wirén. Detta görs utifrån ett interreligiöst perspektiv, där exempel på hur denna lagstiftning får rumsliga konsekvenser för olika grupperingar lyfts fram. Studien bygger på intervjumaterial från representanter för olika trossamfund engagerade i begravning och begravningsplatser.

Mörk turism är temat i Thomas Blom och Mats Nilssons kapitel, där de problematiserar några exempel på minnesplatser i Sverige och diskuterar varför vissa platser blir populära besöksmål medan andra inte, och vilken problematik som kan relateras till minnesplatser som utvecklats till besöksmål.

Att associera turistorter med döden gör sig inte lätt. Detta är något Ingeborg Svensson närmar sig i sitt kapitel om migrantsvenskar på Kanarieöarna. Frågor som diskuteras är hur denna migrantpopulation resonerar kring sin egen död och kopplingarna till det nya hemmet, kontra det tidigare hemmet i Sverige. Kapitlet rör frågor om identitet och platsanknytning med döden som övergripande bakgrund.

Frågor kring planering och svensk lagstiftning om evig gravfrid diskuteras av Helena Nordh och Cristina Prytz. Deras kapitel ger en historisk överblick hur idén om evig gravfrid utvecklats och tolkats genom åren, samt hur lagstiftning kan komma att påverka utvecklingen av begravningsplatser och behovet av mer gravplatsmark i framtiden.

Kiruna är i skrivande stund involverad i en stadsflytt på grund av den expanderande gruvan. Detta påverkar inte bara de levande i staden, utan även de döda. Detta är något Carola Wingren tar upp i sitt kapitel, där hon diskuterar hur flytten av mänskliga kvarlevor involverar människor i Kiruna och hur platser påverkas. Utgångspunkten är den inneboende paradox som finns mellan evig vila och mobilitet.

Slutligen presenterar Sofia Wixe en studie från Jönköping rörande döden kopplad till stadens bostadsmarknad. En översikt av hur många lägenheter som friställs på grund av dödsfall i Jönköping visar att dessa är fler än den årliga nyproduktionen. Intressant är att dessa ofta friställs i centrala eller äldre områden och kan, om det används på rätt sätt, fungera som en katalysator för att bryta en socio-ekonomisk och etnisk segregation.

Till sist vill jag nämna att denna bok möjliggjorts genom forskningsmedel beviljade av forskningsrådet Formas, men även genom ett gott

samarbete inom nätverket för begravningsforskning i Sverige. Även Sveriges Kyrkogårds- och Krematorieförbund (SKKF) har bidragit med kunskapsstöd i arbetet.

REFERENSER

- Adey, P. (2017). *Mobility*. Routledge.
- Aggedal, J-O (2024). En blå kista i en äppelträdgård: en undersökning om icke traditionella platser för begravningsceremonier i Sverige på 2000-talet. I Marjavaara, R. (red.). *Dödens geografi*. Ymer – Svenska sällskapet för antropologi och geografi, s. 53–73.
- Agnew, J., Livingstone, D.N. & Rogers, A. (1996). *Human geography: an essential anthology*. Blackwell.
- Balkan, O. (2015). Burial and belonging. *Studies in ethnicity and nationalism*, 15(1): s. 120–134. <https://doi.org/10.1111/sena.12119>
- Balkan, O. (2018). Between civil society and the state: bureaucratic competence and cultural mediation among muslim undertakers in Berlin. I Hunter, A. Soom Ammann, E. (red.). *Final journeys*. Routledge, s. 53–67.
- Balkan, O. (2023). *Dying abroad: the political afterlives of migration in Europe*. Cambridge university press.
- Basmajian, C. & Coutts, C. (2010). Planning for the disposal of the dead. *Journal of the american planning association*, 76(3): s. 305–317. <https://doi.org/10.1080/01944361003791913>
- Beebejaun, Y., McClymont, K., Maddrell, A., Mathijssen, B., & McNally, D. (2021). Death in the peripheries: Planning for minority ethnic groups beyond “the city”. *Journal of Planning Education and Research*, Online First. <https://doi.org/10.1177/0739456X211043275>
- Berglund, I. (1994). *Kyrkogårdens meditativa rum*. Vebum.
- Björnsson, A. & Rombach, B. (2022). Förord: dags för döden. I Björnsson, A. & Rombach, B. (red.). *Lägga döden till rätta: hur död administreras i vårt samhälle*. Santérus förlag, s. 7-8.
- Boyle, P., Halfacree, K. & Robinson, V. (1998). *Exploring contemporary migration*. Routledge.

- Gustavsson, G. (2003). *När det sociala kapitalet växlas in: om begravingar och deltagandet i begravingar*. Lunds universitet, Centrum för teologi och religionsvetenskap.
- Haggett, P. (2001). *Geography: a global synthesis*. Prentice Hall.
- Harding, V. (2002). *The dead and the living in Paris and London, 1500–1670*. Cambridge University Press.
- Hobbs, J.J. (2009). *World regional geography*. Brooks/Cole.
- Hunter, A. (2016). Deathscapes in diaspora: contesting space and negotiating home in contexts of post-migration diversity. *Social & cultural geography*, 17(2): s. 247–261. <https://doi.org/10.1080/14649365.2015.1059472>
- Hunter, A. (2018). Staking a claim to land, faith and family: burial location preferences of middle eastern christian migrants. I Hunter, A. Soom Ammann, E. (red.). *Final journeys*. Routledge, s. 85–100.
- Jackson, K.T. (1990). *Silent cities: the evolution of the american cemetery*. Princeton architectural press.
- Jansson, H. (2021). Ashes, law and (dis)order: Negotiations on authority in ash scattering rituals. *Ethnologia Scandinavica*, 51, s. 171-187.
- Jassal, L. K. (2015). Necromobilities: the multi-sited geographies of death and disposal in a mobile world. *Mobilities*, 10(3): s. 486–509. <https://doi.org/10.1080/17450101.2014.912049>
- Johnston, M. (2010). *Surviving death*. Princeton University Press.
- Jones, H. (1990). *Population geography*. Paul Chapman Publishing.
- Jordan, T.G. (1982). *Texas graveyards: a cultural legacy*. University of Texas press.
- Kasarda, J. D. & Janowitz, M. (1974). Community attachment in mass society. *American sociological review*, 39(3): s. 328–339. <https://doi.org/10.2307/2094293>
- Knox, P.L. & Marston, S.A. (2003). *Human geography: places and regions in global contexts*. Prentice Hall.
- Krull, E. (2022). *Grief by the numbers: facts and statistics*. <https://www.therecoveryvillage.com/mental-health/grief/related/grief-statistics/> (Hämtad 2023-10-17).
- Lantmäteriet (2020). *Fastighetskartan*. <https://zeus.slu.se/get/> (Hämtad 2022-05-04).
- Light, D., Rugg, J. & Young, C. (2023). The disposal of cremation ashes in tourism settings: practices, impacts and management. *Current issues in tourism*, 26(8): s. 1354–1366. <https://doi.org/10.1080/13683500.2022.2054403>

- Maddrell, A. & Sidaway, J.D. (red.). (2010). *Deathscapes: spaces for death, dying, mourning and remembrance*. Ashgate.
- Maddrell, A., Beebeejaun, Y., Kmec, S. & Wingren, C. (2023). Cemeteries and crematoria, forgotten public space in multicultural Europe: an agenda for inclusion and citizenship. *Area*, 55(1): s. 125–133. <https://doi.org/10.1111/area.12824>
- Marjavaara, R. (2012). The final trip: post-mortal mobility in Sweden. *Mortality*, 17(3): s. 256–275. <https://doi.org/10.1080/13576275.2012.699227>
- Marjavaara, R. (2017). Selecting a place of rest after a life on the move: determinants of post-mortal mobility in Sweden. *Applied mobilities*, 2(2): s. 166–181. <https://doi.org/10.1080/23800127.2017.1326779>
- Mathijssen, B. (2017). *Making sense of death: ritual practices and situational beliefs of the recently bereaved in the Netherlands*. LIT Verlag Münster.
- McClymont, K. (2016). ‘That eccentric use of land at the top of the hill’: cemeteries and stories of the city. *Mortality*, 21(4): s. 378–396. <https://doi.org/10.1080/13576275.2016.1151865>
- McNiven, A. (2016). ‘Geographies of dying and death’ in relation to pregnancy losses: ultrasonography experiences. *Social & cultural geography*, 17(2): s. 233–246. <https://doi.org/10.1080/14649365.2015.1033448>
- Moberg, J. & Kardemark, W. (2021). “It is, after all, a churchyard”: Orthodox and heterodox embodiments at three cemeteries in Gothenburg, Sweden. I Punzi, E., Singer, C. & Wächter, C. (red.). *Negotiating Institutional Heritage and Wellbeing*. Brill, s. 21–46.
- Moodie, S. (1853/2010). *Life in the clearings versus the bush*. New Canadian Library.
- Nakagawa, T. (1987). *The cemetery as a cultural manifestation: Louisiana necrogeography*. Louisiana state university and agricultural & mechanical college.
- Nash, A. (2018). ‘That this too, too solid flesh would melt...’: necrogeography, gravestones, cemeteries, and deathscapes. *Progress in physical geography: earth and environment*, 42(5): s. 548–565. <https://doi.org/10.1177/0309133318795845>
- Newbold, K.B. (2021). *Population geography: tools and issues*. Rowman and Litterfield.
- Nordh, H. & Prytz, C. (2024) Begravningsplats i all evighet: en historisk tillbakablick på begreppet evig gravfrid. I Marjavaara, R. (red.). *Dödens geografi*. Ymer – Svenska sällskapet för antropologi och geografi, s. 227–245.

- Nordh, H., Evensen, K.H. & Skår, M. (2017). A peaceful place in the city: a qualitative study of restorative components of the cemetery. *Landscape and urban planning*, 167: s. 108–117. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2017.06.004>
- Oliver, C. (2004). Cultural influence in migrants' negotiation of death: the case of retired migrants in Spain. *Mortality*, 9(3): s. 235–254. <https://doi.org/10.1080/13576270412331272770>
- Population Reference Bureau (2022). *How many people have ever lived on earth?* <https://www.prb.org/articles/how-many-people-have-ever-lived-on-earth/> (Hämtad 2023-11-03).
- Ravenstein, E.G. (1889). The law of migration. *Journal of the statistical society of London*, 48(2): s. 241–305. <https://doi.org/10.2307/2979333>
- Riksantikvarieämbetet (2022). *Fornsök*. <https://app.raa.se/open/fornsok/> (Hämtad 2022-06-01).
- Rowles, G.D. & Comeaux, M.L. (1986). Returning home: the interstate transportation of human remains. *Omega*, 17(2): s. 103–113. <https://doi.org/10.2190/VoJ9-KL93-GE05-0422>
- Rowles, G.D. & Comeaux, M.L. (1987). A final journey: post-death removal of human remains. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 78(2): s. 114–124. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9663.1987.tb00571.x>
- Rugg, J. (2000). Defining the place of burial: what makes a cemetery a cemetery? *Mortality*, 5(3): s.259–275. <https://doi.org/10.1080/713686011>
- Samers, M. (2010). *Migation*. Routledge.
- SCB (2023). *Statistikdatabasen: döda efter region, ålder (efter födelseår) och kön. År 1968–2022*. <https://www.statistikdatabasen.scb.se> (Hämtad 2023-11-02).
- Scopus (2023). *Scopus content*. <https://www.elsevier.com/products/scopus/content>. (Hämtad 2023-12-05).
- SFS 1990:1144. Begravningslag. http://rkrattsbaser.gov.se/sfst?fritext=1990%3A1144&upph=false&post_id=14 (Hämtad 2023-11-29).
- SKKF (2022). *Kremationsstatistik 2022*. <https://skkf.se/wp-content/uploads/2023/04/SKKF-Krem-statistik-2022.pdf>. (Hämtad 2023-11-30).
- Skår, M., Nordh, H., & Swensen, G. (2018). Green urban cemeteries: more than just parks. *Journal of urbanism: international research on placemaking and urban sustainability*, 11(3): s. 362–382. <https://doi.org/10.1080/17549175.2018.1470104>

- Sloane, D.C. (1991). *The last great necessity: cemeteries in american history*. The Johns Hopkins university press.
- Socialstyrelsen (2023). *Statistik om dödsorsaker 2022*. <https://www.socialstyrelsen.se/statistik-och-data/statistik/alla-statistikamnen/dodsorsaker/> (Hämtad 2023-11-02).
- Sutcliffe, B. (2006). Death and Development. I Boyce, J.K., Cullenberg, S., Pattanik, P.K. & Pollin, R. (red.) *Human development in the era of globalization: essays in honor of Keith B. Griffin*. Edward Elgar, s. 153–180.
- Svedberg Helgesson, K. & Nyberg, A. (2024). På snabbspår och i återvändsgränder: Med Kanter som vägvisare genom dödens geografi i lyriken. I Marjavaara, R. (red.) *Dödens geografi*. Ymer – Svenska sällskapet för antropologi och geografi, s. 139–160.
- Svensson, I. (2024). Döden i Playa del Inglés. I Marjavaara, R. (red.) *Dödens geografi*. Ymer – Svenska sällskapet för antropologi och geografi, s. 201–225.
- Van Steen, P. & Pellenbarg, P. (2006). Death and space in the Netherlands. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 97(5): s. 623–635. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9663.2006.00369.x>
- Verdery, A. M., Smith-Greenaway, E., Margolis, R. & Daw, J. (2020). Tracking the reach of COVID-19 kin loss with a bereavement multiplier applied to the United States. *Proceedings of the national academy of sciences* 117(30): 17695–17701. <https://doi.org/10.1073/pnas.2007476117>.

- Walter, T. (2005). Three ways to arrange a funeral: mortuary variation in the modern west. *Mortality*, 10(3): s. 173–192. <https://doi.org/10.1080/13576270500178369>
- Wingren, C. (2013). Place-making strategies in multicultural swedish cemeteries: the cases of Östra kyrkogården in Malmö and Järva common. *Mortality*, 18(2): s. 151–172. <https://doi.org/10.1080/13576275.2013.791265>
- Wirén, J. (2023). Until death do us part?: Swedish cemeteries from and inter-faith and no-faith perspective. *Approaching Religion*, 13(1): s. 123-137. <https://doi.org/10.30664/ar.120931>
- Withaker, A. (2004). *Livets sista boning: anhörigskap, åldrande och död på sjukhem*. Doktorsavhandling, Stockholms universitet. <https://libris.kb.se/bib/9382415>.
- Wrethov, E. (2023). "Döden är det enda vi kan vara helt säkra på". *Sundsvalls tidning*. 3 mars, s. 20.
- Zelinsky, W. (1994). Gathering places for america´s dead: how many, where, and why? *Professionalgeographer*, 46(1): s. 29–38. <https://doi.org/10.1111/j.0033-0124.1994.00029.x>
- Åkesson, L. (1997). *Mellan levande och döda: föreställningar om kropp och ritual*. Natur och kultur.

*Från kyrkan mitt i byn till
ett val bland andra:
begravningsbyråer online
och rumslig uppdelning*

JOHAN JANSSON, MARTHA MIDDLEMISS LÉ MON & EVELINA LUNDMARK

INTRODUKTION

Traditionellt har Svenska kyrkan utgjort ett tydligt ramverk för hur begravningar genomförts och själavård bedrivits. Men i ett allt mer sekulariserat samhälle har begreppet ”kyrkan mitt i byn” gradvis tappat sin betydelse och det är idag inte längre självklart vem eller vad som sätter ramarna för hur en begravning utförs, utöver lagar och regler. Därför är de närstående till en avliden idag i högre utsträckning utlämnade åt att göra sina egna val och ta råd från en mångfacetterad uppsättning aktörer när de planerar en anhörigs begravning.

Den roll som tidigare huvudsakligen innehafts av en kyrkoherde i den lokala kyrkan har idag separerats i ett antal olika aktörer så som begravningsentreprenörer, officianter och andra specialister. I kontrast till kyrkan som fixpunkt för konsultation i samband med begravningar kan dessa roller dessutom vara rumsligt separerade och lokaliserade till olika platser, ibland helt utan rumslig anknytning till den plats där

den avlidne har levt eller vill begravas. Det landskap som den närstående möter idag är således skiftande och består i en funktionell och rumslig uppdelning av begravnings tjänster.

För att förstå den framväxande funktionella och rumsliga uppdelningen tar kapitlet sin utgångspunkt i begreppen differentiering och professionalisering. Till exempel innebär statens och kyrkans gradvisa separation en differentiering av autonoma sfärer som leder till ökad mångfald vad gäller normer och värderingar (Casanova 1992). Här fokuserar kapitlet på denna strukturella differentieringen och dess inverkan på det svenska samhället, vilket resulterat i ett ökat behov av alternativa och nya begravnings tjänster. Där ser vi att samtidigt som kyrkan behåller en särskild roll i denna process på olika nivåer (främst i relation till förvaltningen av gravplatser gentemot svenska staten) håller den på andra sätt att bli en av många aktörer i ett ständigt föränderligt landskap. Dessa differentieringsprocesser är även relaterade till en ökad professionalisering i förhållande till planerandet och genomförandet av begravingar. I relation till detta kapitel avser professionalisering dels de diversifierade aktörer som är delaktiga i att tillhandahålla tjänster relaterade till begravingar, dels hur det rumsliga avståndet mellan tjänsteförmedlare och sörjande ökar med avseende både på faktiska (distans) och sociala avstånd (d.v.s. tjänsteförmedlingens lokala förankring).

De simultana processerna av differentiering (Casanova 1992) och professionalisering (Davidsson Bremborg 2000; Trompette 2007; van Ryn et al. 2019) har inneburit en ökad funktionsindelning där olika aktörer tagit över konkreta aspekter av planering och genomförande av begravingar, men också aspekter i relation till själavård. När dessa olika aktörer med skilda kompetenser och tjänster inte längre i första hand finns i kyrkan mitt i byn innebär differentiering och professionalisering också att den rumsliga uppdelningen ökar. Det fall som lyfts fram i detta kapitel belyser till exempel hur etableringen av begravningsbyråer online har luckrat upp den lokala förankringen av begravnings tjänster. Ett annat exempel på rumslig fragmenteringen är hur möjligheten att sända begravingar online (streaming) har underlättat

för deltagande på distans vid begravningsceremonier. Även om denna möjlighet rent tekniskt har varit tillgänglig under en längre tid var det inte förrän i samband med COVID-pandemin som användandet tog fart och accepterades. Detta skifte exemplifierar hur hanterandet av sorg och riterna kring begravningar varierar beroende på sammanhang och påverkas av både sociala och materiella förhållanden, likväl som av samhälleliga och lokala kontexter (Pitte 2004). Med andra ord har rummet och geografin en avgörande roll för att förstå utvecklingen av begravningar, men även hur vi hanterar sorg (Maddrell och Sidaway 2010; Maddrell 2012; 2016).

Detta kapitel tar sin utgångspunkt i begravning som händelse och fokuserar på de aktörer som är involverade vid planering och genomförande av en begravning. Ur ett analytiskt perspektiv kan begravningen ses som en relevant skärningspunkt mellan stat, marknad och det civila samhället (Gustafsson 2003). Detta eftersom staten utgör det ramverk av villkor som marknaden och det civila samhället måste förhålla sig till i kontexten av begravningar. Även om staten och kyrkan idag är åtskilda är Svenska kyrkan en viktig aktör då den fortfarande är ytterst ansvarig för begravningar i Sverige; som huvudman för begravningar (med undantag för Stockholm stad och Tranås kommun) är Svenska kyrkan ansvarig för till exempel tillhandahållande av gravplats.

Vår utgångspunkt ligger i linje med ett relationellt perspektiv (Bathelt och Glückler 2018) och en förståelse av rummet som en process (Massey 1994) där begravningar konstrueras i relation till kulturella, sociala, religiösa, ekonomiska och reglerade sammanhang (Callon et al. 2002). Dessa relationer har traditionellt uppstått genom att de sörjande och aktörer kopplade till begravningar har kunnat etablera förtroendefulla relationer. Denna form av tillit sägs vara mer effektivt etablerad i fysiskt nära relationer (Maskell och Malmberg 1999). Men i ett allt mer digitaliserat samhälle finns det ett behov av att ytterligare nyansera vår förståelse av närhet och kanske framför allt att luckra upp dikotomin mellan att vara fysiskt nära och långt borta (Grabher et al.; 2017; Grabher och Ibert 2014).

Kapitlet syftar alltså till att förstå hur begravningar, en händelse som tidigare ofta hade en tydlig lokal förankring med byns kyrka som en central aktör, idag i högre utsträckning hanteras av rumsligt uppdelade professionella tjänsteutövare med svag lokal förankring. Empiriskt illustrerar kapitlet detta genom att presentera en intervjustudie med en begravningsbyrå online som visar hur denna begravningsbyrå utgör en slags mellanhand som förmedlar tjänster till anhöriga, men med lägre grad av lokal förankring än vad traditionella begravningsbyråer har. Det utgör därmed ett exempel som lyfter fram och problematiserar förhållandet mellan lokal förankring och rumslig uppdelning.

KYRKANS FÖRÄNDRADE ROLL

I en ofta kaotisk och omskakande situation behöver den sörjande navigera ett komplext landskap av normer, värderingar, regler och nya teknologiska lösningar (Maddrell och Sidaway 2010). I dessa situationer har mellanhänder såsom begravningsbyråer och begravningsförrättare en viktig roll i tolkandet och översättning av de önskningskring begravningar som har uttryckts av både den döda och de sörjande. Över de senaste 40 åren har samhällseliga, institutionella och teknologiska förändringar påverkat de system av aktörer som är relaterade till begravningar. Dessa inkluderar förändringar i relationen mellan Svenska kyrkan och staten och den digitala erans intåg, men också ökad mångfald och komplexitet av religiös tillhörighet och tro (Furseth 2018) samt kulturell bakgrund och ökad individualisering (Caswell 2011).

För en majoritet av den svenska befolkningen har Svenska kyrkan historiskt utgjort den första kontaktpunkten efter ett dödsfall. Svenska kyrkan har också varit den aktör som formellt under många år faciliterade och kontrollerade registreringen av dödsfall och begravningar samt varit utgångspunkten för riternas form och plats vid ett dödsfall och begravning. Svenska kyrkans roll i det svenska samhället och särskilt i relation till staten har genomgått en gradvis förändring som påverkas av

och påverkar den roll som Svenska kyrkan kommit att spela i relation till begravningar idag. 1862 infördes lagändringar som för första gången gjorde skillnad mellan kyrkan och statliga eller kommunala myndigheters ansvarsområden. Innan dessa lagförändringar hade alltså kyrkan och staten i princip agerat som en enhet (Bäckström 2001), men från 1862 fram till år 2000 skede en process av gradvis separation där fler och fler ansvarsområden skiljdes från kyrkan. Detta gäller saker som skola och fattigvård under 1800-talet och sjukvård och omsorg under 1900-talet. Kopplingen mellan svenskt medborgarskap och tillhörighet till Svenska kyrkan luckrades upp genom religionsfrihetslagen 1951 och år 2000 separerades Svenska kyrkan och staten ytterligare då lagen om Svenska kyrkan infördes. Detta markerade en större förändring i relationen mellan Svenska kyrkan och Staten, där kyrkans ansvar begränsades på nästan alla områden (Bäckström 2001, SFS 1998:1591). Det är dock viktigt att notera att separationen fortfarande inte är total. Lagen om Svenska kyrkan definierar fortfarande att den ska vara en lutherskyrka och hur den ska vara reglerad. Av särskilt intresse för detta kapitel är att Svenska kyrkan genom sina församlingar runt om i landet (förutom i Stockholm och Tranås) behåller ansvar för anordning och förvaltning av gravplatser för alla folkbokförda inom församlingens geografiska förvaltningsområde (SFS 1990:1144).

I linje med klassiska sekulariseringsteorier som påstår att modernitet och minskat inflytande av religion går hand i hand (Casanova 1992), ser vi med andra ord en differentiering mellan Svenska kyrkan och de viktiga samhällsfunktioner som kyrkan tidigare hade ansvar för. Kyrkan har dock behållit relativt stort inflytande i relation till begravningar. Utöver det formella ansvaret för begravningsplatser har dessutom antalet begravningar som genomförs av kyrkans personal och som genomförs i kyrkobyggnader sjunkit långsammare än andra förrättningar enligt kyrkosed (det vill säga, dop, vigsel, konfirmation) och idag är det fortfarande cirka två tredjedelar av de som dör i Sverige som får en svenskkyrklig gudstjänst vid sin begravning (Helgesson Kjellin et al. 2021). Samtidigt är det dock allt färre avlidna som får en

svenskkyrklig begravningsceremoni i takt med att andelen kyrkomedlemmar i befolkningen minskar (Svenska kyrkan 2023). Trots detta visar tidigare forskning att majoritetskyrkan behåller en särskild roll mellan individen och staten trots dessa differentieringsprocesser (Middlemiss Lé Mon 2009). Vidare visar forskningen att det i det svenska samhället existerar en komplex relation mellan en kulturell kristendom och en utpräglad sekulär norm som fortsätter att påverka värderingar, attityder och traditioner (Middlemiss Lé Mon och Edgardh 2020). I relation till detta visar Jarnkvist (2019) att individer i ökande grad väljer att forma riter utifrån personlig preferens, där man lånar lösryckta element från kyrkans riter till sekulära ceremonier och visa versa. Här blir spänningen mellan sekularitet och kulturell kristendom synlig – från en folkkyrka där svenska och lokala traditioner var sammanflätade genom kyrklig praktik, till en ny roll för kyrkan som en av flera potentiella aktörer som erbjuder begravningstjänster (Bäckström et al. 2004). Pettersson (2000) visar på detta skifte i sin analys av kyrkan som tjänsteproducent och menar att många individer har kommit att omvärdera sin relation till kyrkan och således blir kyrklig praktik ett medvetet val bland andra, istället för en mer eller mindre obestridd norm,

Kyrkans roll i Sverige har således förändrats och flera av de funktioner där kyrkan tidigare var det självklara eller enda valet för en majoritet av befolkningen har delvis delats upp på olika aktörer i en differentieringsprocess. I denna process är begravningsbyråer en viktig aktör då de varit delaktiga både i en ökande professionalisering av omhändertagandet av de avlidna, men även som resurs för tjänster som rör utformningen av begravningsceremonier samt hjälp vid sorg och behov av själavård.

UTVECKLINGEN AV PROFESSIONELLA BEGRAVNINGSTJÄNSTER

Begravningsbranschen genomgår kontinuerligt förändringar (House et al. 2023). Både i Sverige och i Europa har begravningsbranschen

genomgått professionaliseringsprocesser (Howarth 1997) och fortsätter att göra det (Mathijssen och Venhorst 2019). Mer specifikt är begravningsbyråer ett relevant exempel på både professionalisering och ”marknadisering” (Trompette 2007; van Ryn et al. 2019) då de idag fungerar som noder i nätverk som matchar olika tjänster för att ”sy ihop” en begravning. van Ryn et al. (2019, 446) lyfter fram begravningsbyråernas roll som tjänsteförmedlare och noterar att det finns en spänning mellan dels en relativt konservativ begravningsbransch, dels de alltmer personliga minnespraktiker som erbjuds av digitala aktörer inom begravningsbranschen.

I en svensk kontext har Davidsson Bremborg (2002) analyserat begravningsentreprenörer ur ett professionaliseringsperspektiv. I en förindustriell tid var hanteringen av de döda i första hand en angelägenhet för den närmaste familjen och nätverket samt boende i grannskapet. Under 1900-talet övertogs dessa uppgifter av mer eller mindre professionella aktörer inom skrän som sjukvård och begravningsbyråer. I sin mest basala form handlar professionaliseringen med andra ord om att den idag genomförs av personer och aktörer externa till de närmastes anhöriga som utför sysslorna (ofta men inte alltid) mot betalning. Davidsson Bremborg vidgar dock betydelsen av professionalisering utifrån ett sociologiskt perspektiv och menar att en sådan process snarare handlar om att stärka yrkets samhällliga position. Hon menar att detta har skett genom en kombination av flera processer. För det första genom en tydligare definition av rollen som begravningsentreprenör, men även genom att tydliggöra avgränsningen i de uppgifter och tjänster som de utför. För det andra har gemensamma (bransch-) organisationer (till exempel SBF – Sveriges Begravningsbyråers Förbund) utgjort en viktig aktör i professionaliseringsprocessen på så vis att de arbetat aktivt för att formulera kriterier för auktorisering av begravningsentreprenörer i Sverige.

Samtidigt är utbildningsnivån för begravningsentreprenörer eller personer som arbetar på begravningsbyråer inte med nödvändighet hög och i princip krävs det ingen specifik utbildning för att arbeta på en

begravningsbyrå (Davidsson Bremborg 2002), även om många idag utnyttjar möjlighet till fort- och vidareutbildning (Mathijssen och Venhorst 2019). För den svenska begravningsbranschen handlar således en auktorisering mer om en slags ”uppförandekod” som begravningsbyråerna ska förhålla sig till och som förvisso förmedlas vid formella utbildningstillfällen. För det tredje, och i jämförelse med andra länder, är även den tekniska professionaliseringen (till exempel tekniska och medicinska hjälpmedel) relativt låg. I till exempel Storbritannien och USA har kunskap inom balsamering varit ett sätt att erhålla professionellt erkännande, medan i den svenska kontexten har den tekniska kompetensen i första hand handlat om att till exempel tillhandahålla transportmedel (d.v.s. bil). Så det kanske främsta tecknet på professionalisering har varit organisationer som aktivt verkat för att förändra synen på yrket och branschen – inte minst genom utbildning och auktorisation, men även genom aktivt deltagande i samhällsdebatt och som (remiss-) instans i diskussioner kring lagar och rekommendationer.

Med andra ord visar Davidsson Bremborg på frågans komplexitet och ifrågasätter branschens professionalisering i relation till både utbildningsnivå och teknisk kompetens eller vad hon betecknar som ”kunskapsbas”. Ett sätt att förstå dessa kunskapsbaser är hur branschen, förutom att begravningsbyråer idag erbjuder en grundläggande infrastruktur för att ta hand om den avlidnes kvarlevor, kommunicerar andra kompetenser såsom deras ”människokännetend”. Det vill säga kompetensen att omhänderta den avlidne på ett sätt som får de anhöriga att ”må bra” (Davidsson Bremborg 2002; Trompette 2007). I relation till detta menar Åkesson (1997, 62) att förhållandet mellan begravningsentreprenör och kund kan ses som delikat såtillvida att det kräver ”känslighet och noggrannhet” och att de tjänster de säljer är av ett ”särskilt slag” inte minst på grund av att de ofta möter känslomässigt pressade anhöriga. Detta är enligt Davidsson Bremborg del i en professionaliseringsprocess av begravningsyrket där själva kunskapsbasen går från ”att handla om ting till att handla om människor” (Davidsson Bremborg 2002, 204). Det är

med andra ord flera processer som styr i riktning mot ett mer uttalat serviceyrke.

Professionaliseringsprocesserna bör samtidigt ses i relation till hur en ökad samhällelig differentiering påverkar de tjänster som erbjuds av nutida svenska begravningsbyråer. I våra intervjuer har man till exempel lyft fram den ökade komplexiteten i svenska familjeförhållanden. En konsekvens av att antalet separationer ökar är att det etableras nya familjekonstellationer. Detta innebär i sin tur att det antal potentiella begravingar som en individ förväntas planera ökar. Ett annat exempel är hur vår mobilitet ökar – både inom och mellan länder – vilket skapar flera olika typer av utmaningar när begravingar ska organiseras. Till exempel hur man väljer begravningsplats åt en person som har bott på många platser och har nära familj på mer än en plats eller de logistiska frågor som uppstår när ett ökande antal personer som bor utomlands vill resa ”hem” till Sverige eller tvärtom när personer boende i Sverige önskar få sina kvalevor begravda i sitt födelseland.

BEGRAVNINGSBYRÅER ONLINE

Det senaste decenniet har begravningsbyråer online vuxit fram och etablerat sig på den svenska marknaden för begravningsstjänster. Även om antalet begravningsbyråer idag är relativt få har de fått en framträdande roll då de är en ny företeelse som ifrågasätter gällande ordning och utmanar traditionella aktörer. Samtidigt som begravningsbyråer online har mycket gemensamt med traditionella begravningsbyråer skiljer de sig åt på några väsentliga punkter. Traditionella begravningsbyråer har erbjudit en tydlig lokal förankring med fasta lokaler där konsultation rörande begravingar har genomförts och man kunnat visa upp ett sortiment av produkter kopplade till begravingar. De har med andra ord kunnat erbjuda en logistisk infrastruktur, till exempel kontor för möten och bilar för transport (Davidsson Bremborg 2000; Pettersson 2000; Åkesson 1997). Dessa byråer har alltså haft, och har fortfarande, denna typ av resurser ”in-house”. Som kontrast utgör

begravningsbyråer online snarare en tjänsteförmedlare vars primära funktion är att koordinera ett varierande utbud av tjänster. I likhet med traditionella begravningsbyråer erbjuder flera aktörer online även tjänster för hantering av processer som ofta sker i relation till och i samband med begravning som juridiska tjänster för till exempel bouppteckning. Men de saknar ofta de fysiska och rumsliga kännetecken som varit norm inom begravningsbranschen under lång tid. Begravningsbyråer online kan således ses som ett exempel som understryker hur begravnings-tjänster diversifieras och fragmentiseras (Mathijssen och Venhorst 2019), men även hur den lokala förankringen delvis upplöses och blir rumsligt uppdelad. Forskning med fokus på den rumsliga kontexten lyfter fram hur nya rum skapas och omskapas genom ny teknologi, men även hur kontexten för traditionella rum förändras genom ny teknik. Till exempel visar Maddrell (2016) på teknologins betydelse för att kunna delta i begravningar trots fysiska avstånd genom till exempel så kallad virtuell ”mednärvaro” (eller ”co-presence”) vid olika ritualer. Men forskningen har även lyft fram hur sociala medier (bloggar, Facebook etc.) i ökande grad fungerar som ”online memorials” (Maddrell 2012; Gibbs et al. 2015). Det är dock värt att i sammanhanget notera att i takt med att marknaden har accepterat förmedlingen av begravnings-tjänster online har även mer traditionella begravningsbyråer utvecklat och lanserat möjligheten att till exempel boka begravnings-tjänster online.

Detta avsnitt fokuserar på ett empiriskt fall, det vill säga en aktör som kan beskrivas som en begravningsbyrå online. Här redovisas preliminära resultat från en intervjuundersökning med denna (fall-byrå) som varit aktivt på den svenska marknaden i drygt ett decennium och som idag även har verksamhet i Danmark, Norge och Finland. Företaget erbjuder vad de kallar ”personlig rådgivning” vilket mer konkret innebär att kunden väljer rådgivaren snarare än kontor, vilket ofta är fallet med mer traditionella byråer (även om personlig kontakt naturligtvis är förekommande och avgörande även vid traditionella byråer). På fall-byrå finns i princip inga anställda utöver ledning och adminis-

trativ personal (ekonomi etc.). De ”begravningsrådgivare” som arbetar för företaget är i praktiken konsulter och egenföretagare som arbetar hel- eller deltid och många har andra uppdrag utanför sitt engagemang vid fall-byrån.

Rådgivarnas uppgift på fall-byrån är i första hand att förmedla de tjänster som utförs av företagets underleverantörsnätverk som består av bland annat förvaring, transportörer, kist- och urnmakare, officianter och musiker/solister. De rådgivare som tar uppdrag via fall-byrån har olika bredd i vilka tjänster de själva kan erbjuda kunderna. Vissa rådgivare utgör mer ett slags projektledare som koordinerar de tjänster som begravningsbyrån erbjuder medan andra har bredare kompetens och genomgått fortbildning inom till exempel juridik och därmed kan hantera bouppteckningar, eller har genomgått officiantutbildning och kan själva erbjuda att hålla i begravningsakten.

Rådgivarna är lokaliserade i olika delar av landet, men de kan administrera (planera och organisera) begravingar på andra platser än där de själva har sin fysiska bas. Detta genom att de har ett nätverk av underleverantörer som ser till att begravingar blir genomförda lokalt. När en kund tar kontakt med företaget försöker man i första hand matcha denna med en rådgivare belägen i närheten av kunden, men detta är av olika anledningar inte alltid möjligt.

Man matchas ihop med någon utifrån vad man efterfrågar. Frågar du efter ett distansmöte, då spelar det ju ingen roll. Vi har ju rådgivare som bara tar distansmöten. Så beroende på närhetsprincipen och vad du efterfrågar... Det kan ju vara så att du sitter i Stockholm, men ska ha en begraving uppe i Kittelfjäll. Då kanske det är bättre att ha ett distansmöte. Så det är lite olika på preferenser. Vi utgår från kundens önskan. Men sen är det ju inte alltid vi kan möta upp dessa heller. Vi har ju främst rådgivare i Stockholm, Göteborg och Malmö.” (Respondent 1, management och support vid begravningsbyrå online, 2022. Intervju 15 september)

Rådgivarnas rumsliga närvaro är med andra ord sällan lokalt förankrad utan handlar om att koordinera tjänster som i sin tur är mer lokalt baserade. Detta innebär således att själva rådgivningsfunktionen kan genomföras på ett hemmakontor, men där rådgivarna koordinerar funktioner och processer över hela landet.

Och jag har fortfarande stora områden och jag vill ha stora områden... jag tycker det är kul. Nu har jag Gävle och för två veckor sedan hade jag Boden. Det är inte svårare att ringa Boden och beställa en tid än att ringa Mästerby kyrka. Det är exakt samma samtal.” (Respondent 2, begravningsrådgivare och officiant vid begravningsbyrå online, 2022. Intervju 1 november)

Den rådgivning som fall-byrån erbjuder behöver i princip inte vara lokalt förankrad och i de mest extrema fallen kommer inte rådgivaren att träffa vare sig kunden/den anhöriga eller någon av de aktörer som de facto hanterar kroppen eller utför begravningen.

Ytterligare en anledning till att begravningsbyråer online har kunnat etablera sig på den svenska marknaden för begravningstjänster, utöver teknologisk utveckling, är kopplat till samhällets differentiering och ökande mångfald. Detta relaterar bland annat till hur vissa grupper förhåller sig till tidigare förväntade mönster och samtidigt även påskyndat genom de nya mönster som möjliggjordes och faciliterades genom COVID-pandemin.

Köpbeteenden förändras generellt [...] men jag tror att personer med annan bakgrund är nog mer benägna att titta online och jämföra priser. [...] Man kanske inte ens vet att det ligger en Fonus där man bor, utan det naturliga är att gå in och googla ”begravningsbyrå” och då kommer ju vi och andra som jobbar mer online överst. (Respondent 1, management och support vid begravningsbyrå online, 2022. Intervju 9 september)

I likhet med andra processer där nya idéer och beteenden införs uppstår konfliktytor med det omgivande samhället – så även i detta fall. Särskilt i fall-byråns tidiga skede uppstod vid tillfällena konflikter med lokala aktörer. Detta tog sig bland annat uttrycket att när rådgivare vid företaget beställde tjänster av lokala aktörer uppvisade dessa en tydlig skepsis gentemot deras verksamhet, något som vid tillfällena mynnade ut i verbala påhopp. De konflikter som tidigare har uppstått har i första hand varit med Svenska kyrkan, men även med andra aktörer såsom krematorier. En respondent menar att ett sätt att överkomma dessa konflikter är att ta till vad hen kallar ett ”gammalt knep”, det vill säga att träffas fysiskt och ”ta en fika tillsammans” med de andra parterna. Detta för att överbrygga avstånd och bygga upp en tillitsfull relation genom att ”få ett ansikte” på motparten.

Denna strategi relaterar även till andra dimensioner som kan vara mer problematiska i en online-kontext. Inte minst framhäver respondenterna fördelarna med fysiska möten när begravningstjänster ska förmedlas.

...när man ses så får man ju mycket mer förtroende. Då tar man den byrån när man har setts. [...] när du är i sorg så orkar du ju inte gå runt och ta tre, fyra fysiska möten. Du orkar ju inte ens med mer än ett möte. Du orkar ju knappt med det då du är i sorg.” (Respondent 1, management och support vid begravningsbyrå online, 2022. Intervju 9 september)

Det finns tillfällen när det fysiska mötet är helt avgörande för kvaliteten på den tjänst som ska förmedlas och det är till exempel när det finns hinder för kommunikation online eller när rådgivarna själva utför tjänster som till exempel att ta på sig rollen som officiant.

Som officiant tycker jag att det är avgörande att ha sett varandra i ögonen. [...] därför att om du är min kund... om din pappa har dött nu...och jag ska hålla i den begravningen som officiant... du blir ju

en person för mig först när jag har sett dig... och då kanske du sitter där och din bror sitter där och din fru och så vidare... Det blir människor för en... Därför att när man står framför folk sen på begravningen så vill det till att inte titta fel.” (Respondent 2, begravningsrådgivare och officiant vid begravningsbyrå online, 2022. Intervju 1 november)

Detta exempel lyfter fram frågan om vilken typ av tjänster som är genomförbara över distans och uttrycker möjligheten att det verkar lättare att överföra professionella kontakter online än konsumentkontakter. Även om den teknologiska utvecklingen går framåt i snabb takt så framstår det fysiska mötet – inte minst i hanteringen av sorg och vid kontakten med anhöriga – som synnerligen avgörande, även för aktörer vars verksamhet är online.

FRÅN LOKAL FÖRANKRING TILL RUMSLIG UPPDELNING

I detta kapitel har vi fokuserat på begravningsbyråer online och särskilt lyft fram hur dessa är del i en funktionell och rumslig uppdelning av begravnings-tjänster. Mer specifikt har utgångspunkten för vår diskussion utgjorts av begreppen differentiering och professionalisering. Vi kan konstatera att förutsättningarna för förmedling av begravnings-tjänster på många sätt har förändrats de senaste decennierna. I det empiriska materialet visar vi att den teknologiska utvecklingen är helt grundläggande för de nya ‘deathscapes’ (Kong 1999; Maddrell och Sidaway 2010), det vill säga nya rum (fysiska som digitala), som uppstår och där fenomen som begravningsbyråer online kan etableras. Pådrivande i utvecklingen av nya företeelser och typer av begravnings-tjänster är samhällets ökade differentiering genom bland annat sekularisering och ökad mångfald (Casanova 1992; van der Pijl 2017). Kopplat till detta, och som en konsekvens av både teknologisk utveckling samt samhällets differentiering och mångkultur, är att kundernas beteende i relation till begravningar förändras (Sanders 2012). Denna

förändring är ett resultat av att de dels är mer teknologiskt kunniga, dels har erfarenhet från andra områden att hantera olika ärenden online, men även att kundernas bakgrund spelar en roll (van der Pijl 2017). Framväxten av begravningsbyråer online kan med andra ord tolkas som en kombination av både efterfråge- och utbudsstyrd utveckling. Detta resulterar bland annat i en ökad professionalisering där en mångfald av aktörer utför högt specialiserade begravnings tjänster till diversifierade kundgrupper med specifika och individuella behov.

I linje med annan forskning (Beard och Burger 2017; Wenzel et al. 2017) som menar att introducerandet av ny teknologi har inneburit en destabilisering av begravningsbranschen så visar detta kapitel att framväxten av begravningsbyråer online och därmed funktionellt och rumsligt uppdelade begravnings tjänster på flera sätt utmanar både begravnings traditioner och den traditionella begravningsbranschen. För det första innebär begravningsbyråer online en extra-lokal konkurrens som potentiellt utmanar traditionella och lokalt förankrade begravningsbyråer. För det andra kan lokala begravnings traditioner potentiellt påverkas genom avsaknaden av begravningsentreprenörer med lokal förankring. För det tredje kan lokala gemenskaper påverkas då underlaget för lokala aktörer potentiellt försvinner. För det fjärde kan lokala producenter av begravningsrelaterade produkter påverkas (både positivt och negativt). Ytterligare ett exempel som belyser komplexiteten vid mötespunkten tradition, förnyelse och betydelse av den rumsliga dimensionen är de begravningsbyråer som drivs genom Svenska kyrkans församlingar, där media har lyft fram en potentiell risk för att kyrkan lokalt skulle kunna missbruka sin ”monopolställning” gentemot andra aktörer (Boström 2023).

Det empiriska materialet uttrycker också att de rumsliga dimensionerna påverkar beroende på vilken typ av tjänst som ska förmedlas och att vissa typer av tjänster hel enkelt är svåra att genomföra utan att direkta personliga relationer etableras. Vi ser alltså här ett spänningsfält som uppstått på grund av differentierings- och professionaliseringsprocesser. Dessa processer består dels i att Svenska kyrkans tidi-

gare ansvarsområden portionerats ut och tagits över av diverse aktörer i samhället, men även fördelats mellan dessa andra aktörer, och att såväl nya funktioner som nya typer av aktörer tillkommit. Samtidigt har dessa processer accentuerat den mer opersonliga kontext som detta inneburit till följd av begravningsbranschens professionalisering, och till följd av fragmenteringen av lokala resurser (särskilt på mindre orter). En lösning på den splittring som differentieringsprocessen inneburit är alltså denna form av tjänst som är lätt att komma åt och som samordnar detta nya skiftande landskap, vilket framstår som mer tillgängligt för anhöriga. Spänningen som uppstår är dock att flytten online blir ännu mer opersonlig, vilket kan ses i hur respondenterna från fall-byrån poängterar vikten i fysiska möten med anhöriga, samt betydelsen av fysisk, personlig kontakt vid etableringen av företaget i relation till lokala aktörer. Paralleller kan här dras till e-handeln där det pågår ett experimenterande i många konsumentinriktade branscher och där till exempel antalet e-handlare som öppnar fysiska butiker under en tid har ökat. Här finns anledning att i den fortsatta forskningen på området fördjupa förståelsen för vilka begravningsrelaterade tjänster som är möjliga och relevanta att genomföra över distans och vilka typer av tjänster som är mest effektiva i en fysiskt nära relation.

Samtidigt som framväxten av begravningsbyråer online utmanar traditionella begravningsstraditioner och begravningsbyråer så relaterar dess framväxt även till utmaningar inom helt andra områden. En sådan utmaning är de premisser som fall-byrån arbetar inom och som förvisso innebär effektiva kostnadsreduktioner som potentiellt kan komma kunderna till del, men som även innebär en slags "just-in-time"-ekonomi (Golhar och Stamm 1991) som riskerar att få konsekvenser utförandet av begravnings-tjänster och sorgprocesser. För de enskilda individerna som arbetar för begravningsbyråer online finns det risk att för liknande konsekvenser som andra arbeten inom den så kallade gig-ekonomin med bland annat osäkra anställningsförhållanden (Vallas och Schor 2020).

Avslutningsvis kan vi konstatera att det idag finns ett underskott på

studier som fokuserar på begravningsentreprenörer och begravningsbyråer. Huvuddelen av de studier på svensk begravningsbransch som finns idag genomfördes för mer än två decennier sedan (Davidsson Bremborg 2002; Åkesson 1997). Följaktligen finns det ett behov av att förstå hur begravingar utformas i relation till nutida samhällsförändringar. Studiet av de aktörer som planerar och genomför begravnings-tjänster är centralt då dessa aktörer kan ses som en prisma för att tolka och förstå förändringar i hur individer (mikronivå) förstår, planerar och hanterar både sin egen och andras begravingar samt hur strukturella förändringar (makronivå) påverkar hur begravingar genomförs.

REFERENSER

- Bathelt, H. & Glückler, J. (2018). Relational Research Design in Economic Geography. I Clark, G.L., Feldman, M.P., Gertler, M.S. & Wojcik, D (red.). *The New Oxford Handbook of Economic Geography*. Oxford University Press, s. 179–195.
- Beard, V. & Burger, W (2017). Change and Innovation in the Funeral Industry: A Typology of Motivations. *OMEGA*, 75(1): s. 47–68. <https://doi.org/10.1177/0030222815612605>.
- Boström, T (2023). "Kyrkan favoriserar sina egna begravningsbyråer". *Dagens Nyheter* 16 oktober. <https://www.dn.se/ekonomi/kyrkan-favoriserar-sina-egna-begravningsbyraer>. (Hämtad 2023-10-16).
- Bäckström, A. (2001). *Svenska kyrkan som välfärdsaktör i en global kultur: En studie av religion och omsorg*. Verbum.
- Bäckström, A., Edgardh Beckman, N. & Pettersson, P. (2004). *Religious Change in Northern Europe: The Case of Sweden*. Verbum.
- Callon, M., Meadel, C. & Rabeharisoa, V. (2002). The economy of qualities. *Economy and Society*, 31(2): s. 194–217. <https://doi.org/10.1080/03085140220123126>.
- Casanova, J. (1992). Private and Public Religions. *Social Research*, 59(1): s. 17–57. <https://www.jstor.org/stable/40970683>.
- Caswell, G. (2011). Personalisation in Scottish funerals: Individualised ritual or relational process? *Mortality*, 16(3): s. 242–258. <https://doi.org/10.1080/13576275.2011.586124>.

- Davidsson Bremborg, A. (2002), Yrke: Begravningsentreprenör. Om utanförskap, döda koppar, riter och professionalisering. *Lund Studies in Sociology of Religion*, Vol. 2. Doktorsavhandling, Lunds Universitet.
- Furseth, I. (2018). *Religious complexity in the public sphere: comparing Nordic countries*. Palgrave.
- Gibbs, M., Meese, J., Arnold, M., Nansen, B. & Carter, M. (2015). Funeral and Instagram: death, social media, and platform vernacular. *Information, Communication & Society*, 18(3): s. 255–268. <https://doi.org/10.1080/1369118X.2014.987152>.
- Golhar, D. & Stamm, C. L. (1991). The just-in-time philosophy: A literature review, *International Journal of Production Research*, 29(4): s. 657–676. <https://doi.org/10.1080/00207549108930094>.
- Grabher, G., Melchior, A., Schiemer, B., Schüßler, E. & Südwow, J. (2017). From being there to being aware: Confronting geographical and sociological imaginations of copresence. *Environment and Planning A*, 50(1): s. 245–255. <https://doi.org/10.1177/0308518X177435>.
- Grabher, G. & Ibert, O. (2014). Distance as asset? Knowledge collaboration in hybrid virtual communities. *Journal of Economic Geography*, 14 (1): s. 97–123. <https://doi.org/10.1093/jeg/lbt014>.
- Gustafsson, G. (2003). *När det sociala kapitalet växlas in. Om begravingar och deltagandet i begravingar*. Lunds Universitet.
- Helgesson Kjellin, K., Sandberg, A. & Sjöberg, L. (2021). *En ”riktig begravning”: Förändringar i begravningsleden inom Svenska Kyrkan 2010–2020*. Svenska Kyrkan.
- House, D., Beebejaun, Y., Maddrell, A. & McClymont, K. (2023). Temporalities of cemeteries: the tensions and flows of perpetuity and change in “slow” places, *Mortality*. <https://doi.org/10.1080/13576275.2023.2170218>.
- Howarth, G. (1997). Professionalising the Funeral Industry in England 1700–1960. I Jupp, P.C. & Howarth, G. (red.). *The Changing Face of Death*. Palgrave Macmillan, s. 120–134.
- Jarnkvist, K. (2019). Narratives on ritual transfer: An interview study about the creation of civil ceremonies in today’s Sweden. *Nordic Journal of Religion & Society*, 32(2): s. 106–116. <https://doi.org/10.18261/issn.1890-7008-2019-02-01>.

- Kong, L. (1999). Cemeteries and columbaria, memorials and mausoleums: Narrative and interpretation in the study of deathscapes in geography. *Australian Geographical Studies*, 37(1): s. 1–10. <https://doi.org/10.1111/1467-8470.00061>.
- Maddrell, A. (2012). Online memorials: the virtual as the new vernacular. *Bereavement Care*, 31(2): s. 46–54. <https://doi.org/10.1080/02682621.2012.710491>.
- Maddrell, A. (2016). Mapping grief. A conceptual framework for understanding the spatial dimensions of bereavement, mourning and remembrance. *Social & Cultural Geography*, 17(2): s. 166–188. <https://doi.org/10.1080/14649365.2015.1075579>.
- Maddrell, A. & Sidaway, J. (2010). Introduction: Bringing a spatial lens to death, dying, mourning and remembrance. I Maddrell, A. & Sidaway, J. (red.) *Deathscapes: Spaces for death, dying, mourning and remembrance*. Taylor and Francis Group, s. 1–16.
- Maskell, P. & Malmberg, A. (1999). Localised learning and industrial competitiveness. *Cambridge Journal of Economics*, 23(2): s. 167–185. <https://doi.org/10.1093/cje/23.2.167>.
- Massey, D. (1994). *Space, place and gender*. Polity Press.
- Mathijssen, B. & Venhorst, C. (2019). *Funerary Practices in the Netherlands*. Emerald Publishing Limited.
- Middlemiss Lé Mon, M. & Edgardh, N. (2020). Parenting choices, religious faith and critical engagement. I Lövheim, M. & Stenmark, M. (red.) *A constructive critique of religion: Encounters between christianity, islam, and non-religion in secular societies*. Bloomsbury, s. 177–189.
- Middlemiss Lé Mon, M. (2009). *The in-between church: A study of the church of England's role in society through the prism of welfare*. Doktorsavhandling, Uppsala universitet. <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:222712/FULLTEXT01.pdf>
- Pettersson, P. (2000). *Kvalitet i livslånga tjänsterelationer: Svenska kyrkan ur tjänsteteoretiskt och religionssociologiskt perspektiv*. Verbum.
- Pitte, J-R. (2004). A short cultural geography of death and the dead. *GeoJournal*, 60(4): s. 345–351. <https://doi.org/10.1023/B:GEJO.0000042970.93288.0e>.
- Sanders, G. (2012). Branding in the American funeral industry. *Journal of Consumer Culture*, 12(3): s. 263–282. <https://doi.org/10.1177/146954051245692>.
- SFS 1990:1144. Begravningslag. http://rkrattsbaser.gov.se/sfst?fritext=1990%3A1144&upph=false&post_id=14. (Hämtad 2023-12-13).
- SFS 1998:1591. Lag om Svenska kyrkan. https://rkrattsbaser.gov.se/sfst?fritext=Svenska+kyrkan&upph=false&sort=desc&post_id=22 (Hämtad 2023-12-13).

- Svenska kyrkan (2023). *Döpta, konfirmerade, vigda och begravda i Svenska kyrkan 1970–2022*. <https://www.svenskakyrkan.se/statistik> (Hämtad 31-08- 2023).
- Trompette, P. (2007). Customer channeling arrangements in market organization: Competition dynamics in the funeral business in France. *Revue Française de Sociologie*, 48(5): s. 3–33. <https://doi.org/10.3917/rfs.485.0003>.
- Vallas, S. & Schor, J. (2020). What do platforms do? Understanding the gig economy. *Annual Review of Sociology*, 46: s. 273–94. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-121919-054857>.
- Van der Pijl, Y. (2017). The birth of a multicultural funeral home. *Death Studies*. 41(1): s. 42–50. <https://doi.org/10.1080/07481187.2016.1257884>.
- Van Ryn, L., Meese, J., Arnold, M., Nansen, B., Gibbs, M. & Kohn, T. (2019). Managing the consumption of death and digital media: The funeral director as market intermediary. *Death Studies*, 4(7): s. 446–455. <https://doi.org/10.1080/07481187.2018.1522387>.
- Wenzel, M., Wagner, H-T. & Koch, J. (2017). The funeral industry and the Internet: On the historical emergence and destabilization of strategic paths. *European Journal of Information System*, 26(4): s. 361–378. <https://doi.org/10.1057/s41303-017-0048-z>.
- Åkesson, L. (1997). *Mellan levande och döda: Föreställningar om kropp och ritual*. Natur och Kultur.

*En blå kista i en äppelträdgård
– en undersökning om icke-traditionella
platser för begravningsceremonier i
Sverige på 2020-talet*

JAN-OLOF AGGEDAL

Under lång tid har begravningsceremonierna i Sverige ägt rum inomhus i regel i för ändamålet särskilda byggnader (Karlsmo 2005). Då begravningsceremonierna främst varit kristna gudstjänster (Aggedal 2021) har flest ceremonier ägt rum i kyrkor, men även i begravningskapell och i krematoriekapell. Andra ceremonier har ägt rum i olika trossamfunds lokaler exempelvis moskéer eller tempel, ofta ägda och förvaltade av trossamfunden. Borgerliga begravningar har ägt rum i begravningskapell eller i profana lokaler som till exempel Folkes hus. Under andra halvan av 1900-talet och inte minst under 2000-talets inledning har allt fler begravningsceremonier skett på andra platser, såväl inomhus som utomhus. Någon tillförlitlig statistik finns inte. En kvalificerad uppskattning, utifrån statistik från begravningsbranschen, handlar det om över tusen begravningsceremonier varje år och önskemålen upplevs öka år från år. Inte minst under pandemiåren, 2020–2022, ökade önskemål om begravningsceremonier utomhus och på annan plats än de traditionella. Flertalet

av dessa ceremonier är borgerliga men även begravningsgudstjänster förekommer. Någon nationell statistik finns inte att tillgå men begravningsrådgivarna i min undersökning menar att i deras område rör det sig omkring 80% borgerliga och 20% i något trossamfunds ordning. Exempel på vanliga platser utomhus är kyrkogården, dvs en begravningsplats med kyrkobyggnad, begravningsplats dvs begravningsplats utan kyrkobyggnad, privat trädgård, vid stranden, i skogen, på golfbana och i stadsparken. Vid enstaka tillfällen har begravningsceremoni bland annat genomförts i den dödes vardagsrum, på en fäbod, i uterummet hemma hos den döde, fotbollsstadion, lantbruk och vid Öresundsbrofästet.

Ceremoniplatser på kyrkogårdar är inget nytt samtidigt som några nya har tillkommit under pandemin. Sedan tidigare finns den av Sigurd Lewerentz (1885–1975) (Örn et al. 2021) ritade ceremoniplatsen på Malmö Östra kyrkogård, vilken under lång tid inte använts som ceremoniplats då den byggdes om till Sveriges första minneslund invigd år 1960 (Rosengren och Stridner 2013). Ceremoniplatsen på Skogskyrkogården i Gävle brukas kontinuerligt (Olsson 2017; Svenska kyrkan 2023) liksom Trädkyrkan på Berthåga kyrkogård, Uppsala (Karlsmo 2005; Odén och Sandberg 1998). Först av de nya var Kvastekulla griftegård i Partille pastorat utanför Göteborg där ett ceremoniellt, hundra kvadratmeter stort, sattes upp på kyrkogården. Tältet är öppet på sidorna så att luft kan strömma igenom. Kyrkogårdschef Sanna Björlin sa i en intervju: ”Vi är noga med att följa Folkhälsomyndighetens rekommendationer. Stolar med sittplatser för cirka fyrtiofem personer står uppställda, vilket möjliggör att sitta med tillräckligt avstånd för att minska smittrisken, och med utsikt mot en damm (Manfredh 2020). Första begravningen på den platsen hölls den 19 april 2020. Den 9 juli 2020 invigdes utomhuskapellet Andrum, en träkonstruktion, på Fröslunda kyrkogård i Södermanland. (Lindstén 2020). Reklamproduktutvecklaren Expofy lanserade under pandemin ett ”Begravningsstäl” för att underlätta ceremonier utomhus.

Under pandemin genomfördes regelbundet begravningsceremonier

*Figur 1. Ceremonitält på Kvastekulla griftegård Partille utanför Göteborg.
Foto: Fjällmansbegravning, en begravningsbyrå i Göteborg.*

på kyrkogården, ofta vid graven, då det var tillåtet att vara fler närvarande om ceremonin skedde utomhus. Den 24 november 2020 gjorde regeringen ett undantag för begravningar från huvudregeln att högst åtta personer fick samlas. Beslutet innebar att upp till 20 deltagare kunde närvara vid allmänna sammankomster för religionsutövning som hålls med anledning av dödsfall. Från och med 1 juni 2021 höjdes det tillåtna antalet deltagare vid offentliga sammankomster till 50 inomhus. Vid utomhusbegravningar blev maxantalet 100. Alla restriktioner togs bort från och med den 9 februari 2022.

SYFTE, TEORI OCH EMPIRISK UNDERSÖKNING

Syftet med detta kapitel är att inventera vilka platser som begravningsceremonier förekommer på och visa vilka motiv som den döde och eller anhöriga har för val av plats (platsanknytning) samt diskutera platsens betydelse utifrån de handlingar (praktiker) som sker. Följande frågor kommer att diskuteras: Varför väljer människor dessa platser? Har den dödes och eller de anhörigas tros- och livsåskådning haft någon betydelse för val av plats? Hur ser den liturgiska gestaltningen ut? Vad händer med en plats när den används på ett annat sätt än den var tänkt, till exempel när fritidsboendet blir en ceremoniplats?

Inom olika teoribildningar skiljer man ofta på termerna *plats* och *rum*. Inom teologi och samhällsvetenskap är det dock vanligt att genomgående använda termen *plats*, så sker även i detta kapitel. Termen *plats* avser här ett geografiskt avgränsat område som får mening genom det som sker där, att platsen används för ett speciellt ändamål. I likhet med Yi-Fu Tuan är min utgångspunkt att en plats blir till genom att människor tar den i anspråk, använder den på olika sätt genom att vistas och agera där (Tuan 1976). För att förstå betydelsen av en plats behöver vi undersöka mänskliga praktiker på platsen. På så sätt kan vi förstå hur praktiker skapar platsen och ger den betydelse för dem som är på platsen (Harvey 2006). Denna platsanknytning, människors uppfattningar och kopplingar till olika platser (Tuan 1977), börjar med ska-

pandet av platsen som leder fram till, vad Henri Lefebvre i *The Production of Space* kallar det upplevda rummet (Lefebvre 1991).

Artikeln empiriska material utgörs främst av intervjuer med begravningsentreprenörer och med de som på olika sätt önskat eller ordnat begravningsceremonier, dvs anhöriga (beställare av begravningen) och officianter.

STUDIENS GENOMFÖRANDE OCH FORSKNINGSETISKA ÖVERVÄGANDEN

Grundläggande för de forskningsetiska övervägandena är att en begravningsceremoni är offentlig, åtminstone om den sker inom ramen för ett trossamfunds ordning (Aggedal och Silverberg 2018). En borgerlig begravningsceremoni är privat samtidigt som även denna kan anses vara offentlig vid vissa tillfällen, till exempel om den sker utomhus på en begravningsplats eller i en park då den blir offentligt synlig för alla som passerar.

I februari 2023 skickades en förfrågan till FONUS och Sveriges Begravningsbyråers Förbund (SBF) om de inom sina organisationer kunde höra efter om begravningsceremonier på annan plats än i traditionellt gudstjänstrum eller begravningskapell hade ägt rum. Främst frågades efter utomhusbegravningar. När svar inkommit från begravningsrådgivare att de ville delta i undersökningen tillskrevs dessa under våren 2023 med förfrågan om de var villiga att bli intervjuade. Totalt genomfördes 32 intervjuer antingen fysiskt eller digitalt. Vid intervjutillfället tillfrågades nio även om de ville tillfråga de anhöriga (beställare av begravningen) om de skulle vilja medverka i en intervju. Nio anhöriga kontaktades även dessa intervjuer genomfördes antingen digitalt eller fysiskt. Intervjuerna har transkriberats.

Med tanke på studiens syfte, platsens betydelse, och begravningens offentliga status har anonymisering bara delvis skett. Anonymisering har använts för att skydda anhöriga och andra närvarande vid begravningsceremonin, vilket innebär att till exempel när det talas om en spe-

cifik plats som fäbod eller sjö anges inte den exakta fäboden eller sjön. Detta förfaringssätt används genomgående även då ceremonier genomförts på offentliga platser, vilket på orten är allmänt känt. I materialet finns begravningsceremonier som genomförts i stadsparken med flanerande människor i bakgrunder som rastar hundar och barn som leker på gräsmattan i närheten.

PLATSEN I BISKOPSBREV OCH KYRKOHANDBOK FÖR SVENSKA KYRKAN

År 2022 dog 94 737 personer i Sverige. De flesta begravningsceremonierna, 62 805 ägde rum i Svenska kyrkans ordning, vilket motsvarar 66,2 % (Svenska kyrkans statistikdatabas 2023), varför det är intressant att lyfta fram vad gällande kyrkohandbok och biskopsmötet säger om begravningsceremoni på annan plats än kyrkorum och kapell. I kyrkohandbokens anvisningar anges att begravningsgudstjänsten i första hand äger rum i kyrka eller kapell, men att den kan äga rum på kyrkogården eller, om särskilda skäl föreligger, på annan plats (KHB 2017). När *Begravningen – ett brev från Svenska kyrkans biskopar* publicerades år 2006 konstaterade biskoparna att under de senaste åren hade flera begravningsgudstjänster ägt rum i naturen, i privata hem och trädgårdar (Biskopsmötet 2006). Även om då gällande kyrkohandbok (KHB1986) inte har några anvisningar om platsen för begravningsgudstjänsten och kyrkoordningen vare sig då eller senare har haft det, menar biskoparna att ”en utveckling bort från det invigda rummet är inte önskvärd, eftersom kyrkorummet är den plats där församlingen samlas till gudstjänst” (Biskopsmötet 2006, 27). Biskoparna lyfter fram kyrkorummets arkitektur och symbolspråk där livet och evigheten finns närvarande. Samtidigt som biskoparna konstaterar att det inte finns tunga teologiska skäl för att begravningsgudstjänsten måste hållas i ett kyrkorum ”bör en sådan gudstjänst endast genomföras på annan plats om det finns särskilda skäl av självårdsmässig art eller en uttrycklig önskan från den döde” (Biskopsmötet 2006, 28).

PLATSEN I BEGRAVNINGSBYRÅERNAS INFORMATION

Begravningsbyråerna kommunicerar via hemsidor och broschyrer att en begravning eller avskedet i princip kan äga rum var som helst. Flera begravningsbyråer visar på möjligheten att begravningen kan ske på annan plats och en del ger förslag i text och bild på hur det skulle kunna gå till. I dessa exempel handlar det om ceremoni med antingen kista eller urna. Dessa byråers personal blir tydliga begravningsrådgivare som visar exempel på möjliga platser och ceremoniellt utförande. Genom begravningsrådgivarnas information är det troligt att sörjande inspireras till att välja andra platser än de traditionella. Så skriver till exempel Sveriges Begravningsbyråers Förbund: ”Självklart går det att förlägga begravningen någon annan stans än i de av huvudmännen anvisade lokalerna. [...] Det finns heller ingenting som hindrar att begravningen förläggs utomhus, i det egna hemmet eller annan plats, bara det är praktiskt och etiskt möjligt” (SBF 2014). Texten illustreras med en stämningsfull bild med en blomstersmyckad kista som står på en brygga där en eka är förtöjd. (SBF 2014). Om plats för begravningsceremonin skriver FONUS att ”[o]fta hålls ceremonin i en kyrka eller ett kapell på kyrkogården. Men det kan också vara i en trädgård, på en klippa vid havet eller i hemmet. Vid en borgerlig begravning är möjligheterna nästan oändliga. Det man ska tänka på är att begravningsceremonin inte ska störa allmänheten, så det bästa är en inte allt för offentlig plats” (Fonus 2023a). När FONUS presenterar mer specifika platser knyts dessa till den borgerliga begravningsceremonin. ”Ceremonin kan till exempel ske i hemmet, i en samlingslokal, på någon vacker plats i naturen, eller kanske till och med på den avlidnas favoritrestaurang. Det kan även vara möjligt att ha en borgerlig begravning ute på kyrkogården vid gravplatsen eller på annan anvisad plats för ceremonier, vilket kan vara praktiskt när ni vill ha en jordbegravning” (Fonus 2023b). FONUS saluför dessutom några olika temabegravningar såsom hav, skog, färg, klassisk och elegant. Om tema Skog skriver man: ”Barrika stigar och mörkgröna granar. Lugnet, dofterna och djuren. Ljudet av en gren som knäcks. Det är en skyddad plats, full av stillhet men

också av liv. Där minns ni personen som ni ska ta avsked ifrån. Ett avsked med skogstema passar både naturälskaren, jägaren eller friluftsmänniskan. Här har vi valt att utgå från olika naturmaterial och låta skogens lugn genomsyra allt. Självklart kan även platsen för ceremonin ha anknytning till temat. Kanske vill ni ta farväl med en termos kaffe i en glänta i skogen?” (Fonus 2023c).

BEGRAVNINGSRÅDGIVARENS ROLL

Den vanligaste frågan från anhöriga till begravningsrådgivaren när man önskar andra platser än de traditionella är: ”Får man vara på den här platsen? [... och då] försöker vi utforma ceremonin med något som fungerar för platsen” (Begravningsrådgivare CS). Begravningsrådgivare upplever att de behöver ge människor tillfälle att tänka efter. Det är inte säkert att det man först trodde att man ville är det bästa. ”Vi behöver hjälpa människor att ta konkreta beslut och hjälpa dem att fundera på konsekvenserna såväl praktiska som känslomässiga. Hur kommer det att kännas för dig, för dina barn om fem tio år om ni har begravningen i mormors trädgård? Vill vi alltid förknippa trädgården med begravningen?” (Begravningsrådgivare AL). En annan rådgivare försöker hjälpa de anhöriga med att komma fram till hur de önskar att begravningen ska vara genom att ställa frågor och ge förslag: ”Fundera på detta? Hur känner ni för detta? Så att de i lugn och ro får fundera på vad som är viktigt för dem” (Begravningsrådgivare HL). En del begravningsrådgivare använder fotografer från tidigare begravningar för att visa på olika möjliga platser och ceremonier. Samtidigt som begravningsbranschen vill värna traditioner och upprätthålla en god begravningsd sed vill man vara med och utveckla riter, traditioner och produkter, vilket sker i samspel med vad de anhöriga efterfrågar som kunder. ”Det är inte vi begravningsrådgivare som ska sätta gränserna. Vårt jobb är att förverkliga drömmar om avsked”, som en begravningsrådgivare uttrycker det (Fredriksson 2017, 29). Ska begravningsrådgivaren leva upp till att förverkliga drömmar är det viktigt att vara noggrann med

det praktiska: ”Du får inte lämna något åt slumpen” (Begravningsrådgivare SA).

Begravningsrådgivare i större städer får en tydligare roll att hjälpa till att finna platser som är lämpliga för utomhusbegravningar än begravningsrådgivare på mindre orter. Detta hör samman med att på mindre orter har människor större tillgång till egen mark, skog, brygga, trädgård, hästgård, lantbruk osv. Storstadsmänniskan behöver i större utsträckning hjälp med att finna platser som är möjliga och som fungerar för en begravningsceremoni. För att använda offentliga platser behöver överenskommelse göras med markägaren.

PLATSEN

Merparten av ceremonierna i undersökningen är borgerliga. Detta överensstämmer med att begravningsrådgivarna uppger att flertalet, uppskattningsvis 80% är borgerliga, medan resten 20% sker i ett trossamfunds ordning. Orsaken är en kombination av anhörigas önskemål, att församlingar inte vill genomföra begravningsceremonier på andra platser än kyrkor och kapell och att begravningsrådgivare visar anhöriga att möjligheten finns. Utomhusceremonier förekommer över hela landet. Någon skillnad mellan stad och landsbygd tycks inte finnas. För flertalet anhöriga är platsen viktigast, vilket innebär att om valet står mellan att få en kyrklig begravning men inte den plats man önskar, väljer de flesta platsen: ”Det har inte varit så att man inte velat ha prästerskapet utan att platsen har varit viktigast” (Begravningsrådgivare CJ).

Platsens lämplighet behöver tas i beaktande. En begravning i ett villaområde är inte självklart för grannar att ställa sig positiva till samtidigt som det kan finnas starka skäl att ceremonin sker på önskad plats. ”Det var pappas älsklingsställe. Han hade önskat det innan hand dog. Det var inget snack” (Dotter Eva). På landet kan det vara lättare. En begravningsrådgivare berättar att han försökte hitta en plats där människor inte gick omkring. ”Så att man får vara ostörd, och kanske inte heller väcker anstöt för dem som är på platsen av en annan anledning,

de ska inte behöva komma in på en begravning” (Begravningsrådgivare JE). Utomhusceremonier väcker frågan om vad som är lämpligt i det offentliga rummet. Tanken om att det är en demokratisk rättighet att ha tillgång till det offentliga rummet och kunna vistas i detta utan att utsättas för döda väcker frågan om offentliga platser utanför begravningsplatser är lämpliga för begravningsceremonier och om de i så fall ska spärras av för allmänheten under ceremonin. Ett exempel på detta är en äldre man som dog i en medelstor stad. Han ”var badhuset för alla. Då stängde vi det en lördag och då simrades det och las handbuketter i bassängen. Det var jättefint. Urnan stod på en av startpallarna”. (Begravningsrådgivare MO). Samtidigt behöver inte platsen nödvändigtvis vara avskild utan begravningsceremonin kan ske som en del av livet, att livet pågår runt omkring med flanerande människor i bakgrunden som rastar hundar och med barn som leker på gräsmattan.

PLATSEN – DEN DÖDE OCH DE ANHÖRIGA

I hög utsträckning finns en personlig anknytning till platsen, en plats som betytt mycket för den döde under livet eller en plats som betyder mycket för anhöriga och vänner. Det kan vara vid sjöstranden nära sommarstugan som funnits i generationer och som den döde älskade att vara i. ”Så att man verkligen känner att här har vi en anknytning till en plats ... där det är så vackert ... då får hon komma hem. Den känslan ...” (Dotter Doris). En plats som anhöriga kan knyta an till och har en relation till. Det handlar om allt det som platsen är och står för, personer som levt här, tidigare generationer som fötts, älskat, levt sina liv, skrattat och gråtit, känt glädje och smärta och ibland dött på just denna plats. Den valda platsen ger ofta en känsla av trygghet och till och med kan man känna ett välbefinnande. ”När barnbarnen växer upp och faktiskt vet att vi var här när vi begravde morfar. Han ligger inte här, men det var här vi samlades. När man sitter och gillar korv eller något sådant...” (Begravningsrådgivare CS) då kan platsen även bli ett läkande i sorgen. En av människans starkaste känslor är förlustsmärta (Lennér

Figur 2. Blå kista i en äppelträdgård. Foto: FONUS Leksand.

Axelson 2010). Att genomföra ceremonin på en plats med gemensamma minnen med den döde hjälper anhöriga att bearbeta förlusten och gå vidare i sorgen. Det handlar om känslan att befinna sig på rätt plats, en känsla av samhörighet med platsen och med människorna som är där. Platsen blir meningsskapande (Bourdieu 1977) och ger de närvarande möjlighet att bli del av ett större sammanhang av liv och död.

Ett annat exempel där platsen, den dödes släktgård, skapade mening för de anhöriga och generationsgemenskap med den döde är den där den döde ligger i en blå kista mitt i äppelträdgården. Den döde hade berättat, vilket prästen påminde om i griftetalet, att när han var liten hade hans farmor dött. Hon låg lik (Hagberg 2016) i ladan och han och en kusin hade legat på logen och kikat ner på den öppna kistan just på denna plats där begravningsgudstjänsten nu skedde (Begravningsrådgivare HD). På så sätt kopplade platsen samman dåtid och nutid, generation med generation.

När begravningsceremonin sker på platser som betytt mycket för den döde och familjen, till exempel på stranden där man badat i generationer, sker även en form av *rite de passage*. Genom att den döde för sista gången är på platsen och lämnar platsen för alltid kan de anhöriga uppleva att platsen nu överlämnas till nästa generation. Särskilt tydligt blir detta om kistan eller urnan i slutet av ceremonin bärs till ceremonibilen och denna lämnar platsen medan begravningsgästerna blir kvar för att fortsätta livet.

Ibland finns ingen direkt koppling mellan platsen och den döde eller de anhöriga utan man söker en plats med vacker miljö, till exempel på en klippa vid havet. Några informanter anger att de söker andra platser än kyrkorum bland annat därför att anhöriga eller den döda inte kände sig bekväma med kyrkorummet (Begravningsrådgivarna HL, CJ, JE, son John). "Det kändes inte naturligt att stänga in oss i kyrkan. Mammans Gud fanns ju i friheten i naturen" (Dotter Anna). Makan Eva uttryckte det med orden: "Det är så opersonligt med ett kapell" (Makan Eva). Vid ett annat tillfälle fick begravningsrådgivaren uppdraget att ordna något vackert ställe, "gärna på Österlen" då den döde tyckte mycket om Öster-

Figur 3. I gränlandet. Ett sista avsked vid strandkanten innan urnan sänks i havet. Foto: Laholms begravningsbyrå.

len. Den borgerliga ceremonin med vit kista ägde rum i blå salongen på Kronovalls vinslott. När gästerna kom serverades fördrink med mingel runt kistan. Efter ceremonin avåts middag (Begravningsrådgivare LJ).

Edward Relph påminner om att människors livserfarenhet göra att vissa platser uppfattas som trygga och ger en känsla av samhörighet medan andra platser ger en känsla av hot och därför skapar oro (Relph 1976). Vid valet av ceremoniplats utomhus är en viktig variabel att det är en plats där man känner sig trygg, vilket i sin tur hör samman med att den valda platsen i regel, men inte alltid, hör nära samman med den döde. Ett intressant resultat av undersökningen är även att flertalet platser finns i gränlandet; på stranden mellan fast mark och vatten, vid skogsbrynet mellan det öppna landskapet och den täta skogen, på fäbovallen mellan bebott område och fjällets vidder.

PLATSEN SKAPAS FÖR SITT ÄNDAMÅL

De flesta platserna i undersökningen används enstaka gånger för begravningsceremonier, varför platsen aktivt behöver skapas för sitt tänkta ändamål, vilket sker genom de artefakter som placeras ut. I en mening blir det en plats för begravningsceremoni när kistan placeras där och anhöriga samlas runt den. Inte minst vid ceremonier i skogen, på fåbodvallen eller vid stranden skulle få artefakter behövas för att genomföra ceremonin. Ändå skapas platsen i regel med kistbockar, stolar, altare, bord för foto, ljusstakar, blommor, kransar, instrument, ljudanläggning samt el eller dieselaggregat som bärs ut i naturen. Såväl tidsåtgången för att skapa platsen för sitt tillfälliga ändamål som kostnaden för transporter och hyra av artefakter som ljud- och elanläggning kan bli avsevärda. Människors förståelse av vad som behövs för att genomföra en ”riktig” begravningsceremoni är så starka att även platser utomhus skapas utifrån normer för hur traditionella ceremonium brukar se ut och vilka artefakter som finns där.

Förberedelsen och iordningställandet av platsen är ofta ett samspel mellan begravningsrådgivaren och de anhöriga. Familjen tar generell större ansvar och är mer kreativa och aktiva vid utomhusbegravningar. I regel handlar det om att smycka och hitta praktiska lösningar men också att ”man tar ett större grepp. Man ser ju helheten på ett annat sätt. Man är med och designar begravningen” (Begravningsrådgivare CS), då man ofta är på ”hemmaplan” jämfört med en kyrka. Även vid ceremonier på allmänna platser verkar anhörigas engagemang vara större än i traditionella rum.

Betydelsen av platsen är en pågående process, inte något som blir färdigt med utplacering av artefakter. Betydelsen förändras och fördjupas när de närvarande använder platsen. Eftersom platser skapar känslor har sinnena stor betydelse för upplevelsen av platsen och tolkningen av det som sker. När man ser kistan i motljus mot vattnets solblänk, känner havets lukt, hör vindens sus, känner sanden under fötterna samt smakar den dödes favoritkaka, då skapar individen platsen och platsen skapas för individen.

De som deltar i begravningsceremonin är medskapare av platsen och andras upplevelser genom sina handlingar och sin klädsel. Informanter upplever att i kyrkan förväntas striktare klädsel, de tänker mer på hur de ser ut där samtidigt som några informanter påpekar att allt för vardaglig klädsel vid en högtid som en begravning inte känns rätt (Maka Rut). Dödsannonsen kan ge anvisning om ”valfri klädsel, kom som du är”, ”lämpliga skor”, ”varma kläder”, ”ta gärna med filt”. Lättare och anpassad klädsel är generellt vanligare utomhus, dock finns det i regel en önskan om ”att officianten ska vara formellt klädd eftersom hen har en annan roll” (Begravningsrådgivare JE). Officianten, även präster, upplevs som mer fria när de inte är i kyrkorummet, även om det är samma ordning och samma ritual som används (Begravningsrådgivare CJ). Ett uttryck för detta är att liturgiska kläder som röklin och stola i regel inte används utan prästen bär kaftan eller enklare kläder med prästskjorta, för att det är mer praktiskt men även för att harmoniera med platsen och dess miljö.

En viktig ingrediens för helhetsupplevelsen är sång och musik, något som kan vara svårt att hantera utomhus: ”Det som inte kommer till sin rätt är musik och sådant, det förstår ju var och en att det försvinner i luften så att säga... minsta lilla det blåser hör man inte speciellt mycket” (Begravningsrådgivare TB). Samtidigt är ”sus från skogen” (Begravningsrådgivare HL), ”fågelkvitter” (Begravningsrådgivare CK) och andra ljud sådant som är platsskapande. Med rätt planering och nyttjande av platsens förutsättningar kan just sången och musiken vara det som fördjupar upplevelsen av platsen och begravningsceremonin. Ett exempel är den ceremoni som ”började med att det stod en kulla och kulade en bit bort i skogen... man såg henne inte... och så kom det här ljudet. Det var otroligt trolskt” (Begravningsrådgivare HD).

Som en del av platsskapandet väljer några officianter att i inledningen av ceremonin berätta varför man just är på denna plats. ”Vad är det som gör att vi står här idag under äppelträdet?”. För upplevelsen av platsen, menar en informant, att det är viktigt att inte behöva ”sitta en

hel begravning och tänka på varför sitter vi här egentligen” (Begravningsrådgivare CS).

SLUTSATSER

Det verkar som om begravningsceremonier på andra platser än de traditionella väcker många tankar och känslor hos dem som deltar. Reaktionerna om ceremonin är fler än vid andra begravningsceremonier enligt begravningsrådgivarna. ”Kan ha att göra med att de sticker ut, att de blir mer personliga”, funderar en begravningsrådgivare (Begravningsrådgivare CJ). Många deltagare är djupt berörda och de kommenterar i högre grad i positiva ordalag. ”Det var inte så tungt...” (Maka Frida) är en vanlig replik. ”Aha-reaktioner” är vanligt, att man före ceremonin var osäker på hur det skulle bli, men efteråt inser att det var väldigt fint och personligt (Begravningsrådgivare MO). En annan begravningsrådgivare har erfarenhet av att det efter utomhusbegravningar alltid är någon som vill skriva livsarkivet (Begravningsrådgivare MO).

Tidigare undersökningar har visat att begravningsceremonierna blir mer och mer personliga och att de förändrats i en allt snabbare takt (Aggedal 2006; 2009; 2018; 2019; 2021). Dels kan detta höra samman med en allt mera individualistisk förståelse av tillvaron dels med att den kollektiva rit som en kristen begravningsgudstjänst är inte längre är det självklara valet. De flesta utomhusceremonierna i undersökningen är borgerliga. När kristendom och kyrka stod för den rituella ramen skapade detta trygghet. Människor hade erfarenhet av en rit som fungerat i generationer. Man visste hur man brukade göra. Rimligen är det detta som återspeglas vid borgerliga ceremonier då ordningen många gånger följer den kyrkliga ordningens rytm, som en begravningsrådgivare uttrycket det: ”Det finns en genuin trygghet i ett ordningsmönster som folk känner igen” (Begravningsrådgivare TB).

Å andra sidan finns det tydliga exempel i undersökningen där det

personliga, inte endast får stort utrymme inom den kollektiva ritens ram, utan blir det centrala, där man vill skilja sig från mängden och vara unik (jmf. Jarnkvist 2011). ”Begravning är den sista chansen att ordna en riktig föreställning” (Sonen Lars). Begravningsceremonier på annan plats har tidigare arrangerats för personer som själva varit vana vid att göra något annorlunda. Det har handlat om personer som inte riktigt är bekväma med att vara som alla andra. Ett exempel är begravningsceremonin med kistan på teater Fakirens scenen omgärdad av 300 värmeljus. Var och en som skulle säga eller sjunga något gick upp på scenen. Efteråt var det mingel och champagne i foajén. Kistan bars ut och kördes därifrån medan gästerna stod kvar och såg på innan de fortsatte minglet. I romanens form finns denna eller en liknande begravning återgiven i Jonas Gardells bok *Torka aldrig tårar utan handskar* (Gardell 2013). Under senare år och inte minst under och efter pandemin har detta förändrats till att fler antingen själva formulerat önskemål om platsen för sin begravningsceremoni eller att begravningsrådgivare visar på möjligheten eller att anhöriga väljer en plats som betydde något särskilt för den döde eller förknippas med den döde. Ett exempel är fotbollssupportern som brukade stå i klacken vars kista placerades på fotbollsplanen med ett hundratal personer som satt på läktaren där han brukade stå vid match. Fotbollar med emblem från hans klubb användes som utsmyckning. Hårdrock var huvudmusik och eftersom stadion hade upplåtit högtalarsystemet så hördes allt som sades och spelades ut i staden. Här kan vi tala om en begravningsceremoni där stadsrummet intogs. Kistan åkte ett ärevarv på löparbana innan den lämnade stadion och kördes genom staden till krematoriet (Begravningsrådgivare BS).

Av undersökningen framgår hur viktig platsen är för den döde och eller för de anhöriga. Platsen får gärna upplevas som vacker, en älskad plats som man har anknytning till och därför känner sig trygg på. I flera fall handlar det om platser där den döde och eller de anhöriga genomfört aktiviteter på, exempelvis vandrat, fiskat eller grillat korv, vilket skapat mening för de anhöriga. Ett exempel är den unga mamma

Figur 4. Begravningsceremoni på utsiktsplatsen med urna och foto av den döda från hennes bröllop. Foto: Laholms begravningsbyrå.

som visste att hon skulle dö. Hon planerade sin begravning på en plats som hon och familjen tyckte om. Några veckor innan hon dog tog hon och mannen med sig barnen till en utsiktsplats där de grillade korv och pratade om döden. Hon berättade att det kändes självklart för henne att begravningsceremonin skulle ske där. Hon hoppades att det skulle bli till våren, men när hon dog kom de första snöflingorna och vägen upp till utsiktsplatsen kantades av flera hundra marschaller. Den borgerliga ceremonin övergick i korvgrillning och gemenskap kring lägerelden (Begravningsrådgivare MO).

Undersökningen visar alltså att när människor väljer begravningsceremoni på annan plats visar detta hur viktig och betydelsefull platsen är

för den döde och eller för de anhöriga. De som väljer begravningsceremoni på annan plats än de traditionella har i regel en känslomässig och geografisk anknytning till platsen som gör att de känner sig trygga där. Merparten av platserna finns i det geografiska gränslandet och fungerar därför som en *rite de passage*. Samtidigt som platsen är den dödes plats är den de anhörigas plats såväl under ceremonin som i framtiden. Platsen skapas aktivt för sin funktion genom de artefakter som arrangeras och tydligast när kistan eller urnan placeras centralt på platsen. Det praktiska är viktigt för att minnet och upplevelsen ska bli bra.

Att platser har olika betydelse för olika individer beroende på vad de upplever på platsen, hur de är länkade till platsen och den döde är naturligt. Människors upplevelser vid utomhusbegravningar tycks vara mer positiva, troligen för att den döde så tydligt förknippas med platsen. ”Det hade lika gärna kunnat vara hans födelsedagsfest som att det var hans begravning”, säger en begravningsrådgivare (Begravningsrådgivare HL). Även om ceremonins tros- och livsåskådningsmässiga inriktning påverkar musikval, de närvarandes kläder, blommor och andra dekorationer visar undersökningen att platsen är viktigare för valet av ceremoni än den dödes eller anhörigas trostillhörighet. Anknytning till den valda platsen är helt centralt för begravningsceremonier på icke-traditionella platser i Sverige på 2020-talet.

REFERENSER

- Aggedal, J-O. & Silfverberg, B. (2018). *Begravningsverksamheten och Svenska kyrkan. Ett samhällsansvar i tiden?* Verbum.
- Aggedal, J-O. (2006). En necessär i kistan – något om människors och kyrkans trostillhörighet i väntan på en större undersökning. I Gunner, G. (red.). *På spaning ... Från Svenska kyrkans forskardagar 2005*. Verbum, s. 59–75.
- Aggedal, J-O. (2009). *I Glädje och sorg. Att välja de rätta orden vid vigsel och begravning*. Arcus.

- Aggedal, J-O. (2018). Röda skor på kistan. Samspelet mellan mikroriter, trostolkning och livstydning. Docentföreläsning i praktisk teologi vid teologiska fakulteten, Lunds universitet, 2 november 2016. *Svensk Teologisk Kvartalsskrift*, 1–2: s. 57–70.
- Aggedal, J-O. (2019). Begravningssted i förändring. I Fahlgren, S. (red.). *Hela Livets kyrka. Pastoral teologi för vigsel, begravning, dop och välsignelse*. Votum, s. 162–173.
- Aggedal, J-O. (2021). Aldrig har så mycket förändrats så snabbt. *Svensk kyrkotidning* nr 10, s. 302–305.
- Biskopsmötet (2006). *Begravningen – ett brev från Svenska kyrkans biskopar*. Svenska kyrkan Uppsala.
- Bourdieu, P. (1977). *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge University Press.
- Fonus (2023a). Plats för begravningen. <https://www.fonus.se/planera-begravning/begravningsceremoni-och-gravsattning> (Hämtad 2023-06-15).
- Fonus (2023b). Borgerlig begravning. <https://www.fonus.se/planera-begravning/ceremonier-enligt-olika-trosinriktningar/borgerlig-begravning> (Hämtad 2023-06-15).
- Fonus (2023c). Tema Skog. <https://www.fonus.se/planera-begravning/olika-begravningsteman/tema-skog> (Hämtad 2023-06-15).
- Fredriksson, A. (2017). Theresé vill göra utebegravningar inne. *Memento*, mars, s. 29.
- Gardell, J. (2013). *Torka aldrig tårar utan handskar. Del 3 Döden*. Nordstedts.
- Hagberg, L. (1937/2016). *När döden gästar. Svenska folkseder och svensk folktro i samband med död och begravning*. Wahlström & Widstrand.
- Harvey, D. (2006). Space as a Keyword. I Castree, N & Gregory, D. (red.). *David Harvey: a critical reader*. Blackwell, s. 270—293.
- Jarnkvist, K. (2011). *När jag gifter mig ska jag göra det på riktigt. Berättelser om barn, brudar och bröllop*. Doktorsavhandling, Umeå universitet. <https://umu.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A438374&dswid=2659>
- Karlsmo, E. (2005). *Rum för avsked. Begravningskapellets arkitektur och konstnärliga utsmyckning i 1900-talets Sverige*. Makadam förlag.
- KHB (1986). *Den Svenska kyrkohandboken. Del I*. Antagen för Svenska kyrkan av 1986 års kyrkomöte. Verbum.

- KHB (2017). *Kyrkohandbok för Svenska kyrkan. Del 1*. Antagen för Svenska kyrkan av 2017 års kyrkomöte. Verbum.
- Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*. Blackwell.
- Lennér Axelsson, B. (2010). *Förluster. Om sorger och livsomställning*. Natur & Kultur.
- Lindstén, J. (2020). "Corona drev fram kapellet". *Kyrkogården* nr 4 2020. Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund. Stockholm, s. 6-11.
- Manfredh, T. (2020). Tält möjliggör begravingar i utomhusmiljö. *Dagen*. 22 april, s. 6.
- Odén, N. & Sandberg, M. (1998). *Utbyggnaden av Berthåga kyrkogård: beskrivning*. Uppsala kyrkliga samfällighet.
- Olsson, U. (2017). *Skogens ceremoniplats. Antikvarisk medverkan vid renovering av byggnad och anläggande av ceremoniplats Skogskyrkogården Gävle stad och kommun Gävleborgs län*. Rapport Länsmuseet Gävleborg 2017:16.
- Relph, E. (1976). *Place and Placelessness*. Pion.
- Rosengren, J. & Striner, U. (2013). *I de dödas vilorum: Malmös begravningsplatser*. Kira förlag.
- SBF (2014) *Borgerlig begraving*. Sveriges Begravningsbyråers Förbund.
- Svenska kyrkan (2023). Ceremoniplatsen. www.svenskakyrkan.se/gavle/ceremoniplatsen (Hämtad 2023-06-15).
- Svenska kyrkans statistikdatabas (2023). www.svenskakyrkan.se/statistik (Hämtad 2023-12-12)
- Tuan, Y-F. (1976). Humanistic Geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 66(2): s. 266-276.
- Tuan, Y-F. (1977). *Space and Place. The Perspective of Experience*. University of Minnesota Press.
- Örn, J., Andersson, M. & Long K. (red.) (2021), *Sigurd Lewerentz: dödens och livets arkitekt*. ArtDes.

*Vad gör alla på begravningsplatserna
under alla helgonhelgen?
– en allmän praktik i
föreställd gemenskap*

WILHELM KARDEMARK & MAGDALENA NORDIN

När mörkret börjar tätna och höstrusket blir till vardag dyker det kring månadsskiftet oktober-november upp gravljus i matbutiker och i nyhetsmedia rapporteras bland annat ljusständning på begravningsplatser under alla helgons dag. Det kanske är tur att dessa påminnelser ges, helgdagen rör på sig i kalendern och det finns flera dagar som kan vara aktuella för begravningsplatsbesök. Allhelgonadagen infaller enligt äldre katolsk tradition alltid 1:a november, medan alla helgons dag infaller en lördag från och med 31/10 till och med 6/11. Det är också denna lördag som i ett svenskt sammanhang är primär. Att det finns flera potentiella dagar kan röra till det, vilket också kommenteras av en skribent i Aftonbladet som för några år sedan ville slå ett slag för högtiden. Skribenten föreslår i lättsam ton införande av en global ”alla dödas dag” då ”[i]mpulsen att tända ett ljus på en grav i höstmörkret är en kärleksfull och tolerant impuls som överskrider motsättningarna mellan olika religioner och kulturer” (Edenborg 2019).

Vilka förhoppningar man kan ställa till införande av en global döden-

dag låter vi här vara osagt; mer intressant är sättet han skriver om firandet. Det är enligt skribenten något alltigenom positivt som behövs i höstmörkret, som möjligen kan behöva skyddas från halloween och som läsekretsen verkar ha erfarenhet av. Att den har det är också mycket troligt, enligt SOM-insitutet besökte år 2011 drygt 50 procent av svenskarna en begravningsplats i anslutning till helgen. Det är alltså en av de mest förekommande kulturella handlingarna i Sverige, på samma nivå som att titta på finalen i Melodifestivalen (53 procent) och som endast överskrids av firandet av den egna födelsedagen (86 procent) och firande av midsommar (86 procent).¹ Däremot är firandet av Sveriges nationaldag inte något för majoriteten av befolkningen, endast var fjärde person gör det (Bromander 2012).

Utöver belägg för populariteten i pressen och övergripande statistik behöver vi dock fråga oss vad vi faktiskt vet om detta mycket vanliga firande på begravningsplatserna och en övergripande fråga är hur riterna kan förstås. Mer specifikt handlar det om motiv till besöken på begravningsplatserna, vilka relationer till levande och döda som skapas och upprätthålls genom besöken samt vilka handlingar som där utförs och varför. I geografiskt avseende är frågor om hur begravningsplatserna fungerar och hur människor och ting bidrar till att skapa en speciell plats i höstmörkret under högtiden intressanta. Detta är frågor vi ska närma oss i kapitlet. Inledningsvis presenteras resultat från en systematisk litteraturöversikt av forskning om helgen. Efter det beskrivs genomförande och resultat från en pilotstudie om människors användande av begravningsplatser i Göteborg under alla helgonahelgen.

KUNSKAPSLÄGET

Trots att firande av alla helgonahelgen i Sverige är utbrett är forskning om det mycket begränsad. De studier som vi kunnat finna handlar främst om övergripande resonemang om traditionen och utgår inte från mer systematiskt insamlad empiri. Ett exempel på det förra är

etnologen Jonas Frykmans essä ”Halloween i kyrkoåret” (2016) i vilken han resonerar om hur halloweenfirandet vunnit insteg i Sverige och delvis uppfattas som en konkurrent till firande av alla helgons dag.² Ett annat exempel är en artikel av Magnus Evertsson (2016) i vilken han lyfter fram allhelgonadagen, alla helgons dag och alla själars dag som del av kyrkoåret i Svenska kyrkan. Han uppmärksammar bland annat att dagen efter alla helgons dag i 1999 års *Kyrkoordningen* (Svenska kyrkans) ges namnet ”söndagen efter alla helgons dag eller alla själars dag” och att minnesgudstjänster under 1900-talets senare decennier och början av 2000-talet kommit att centreras till helgen. Mer teologiskt och personligt hållna tankegångar om firandet av alla helgons dag finns också. I dessa förs bland annat resonemang kring relationen mellan det stora intresset för firande av helgdagen genom gravbesök och ljusständning och människans behov av helgdagar och riter (Fyrlund 2010; Carlquist 2007). Att traditionerna vuxit fram underifrån förs fram som en tes, men att även Svenska kyrkan kommit att inkorporera traditionen bland annat genom att benämningen alla själars dag återkommit i *Evangelieboken* från 2003 (Carlquist 2007).

Den enda empiriskt orienterade forskningen när det gäller firandet i Sverige verkar vara Mats Rehnbergs avhandling *Ljusen på gravarna och andra ljusseder: nya traditioner under 1900-talet* från 1965. I studien undersöks spridningen av praktiken att i allmänhet tända levande ljus på gravar i Sverige från främst 1920-talet och fram till 1950-talet. Särskilt fokus riktas mot allhelgonahelgen då det med tiden blir en allt vanligare period att tända ljus. Materialet utgörs av svar på olika frågelistor som skickats ut till framförallt präster och begravningsplatsarbetare med hjälp av bland annat Nordiska museet. Sett till spridning av ljusständningspraktiken, som alltså involvera fler dagar än allhelgonahelgen, gick det också olika fort även om perioden 1938–1947 beskrivs som ”det egentliga genombrottet för seden” (Rehnberg 1965, 103). Initialt var ljusständning klart vanligast under julhelgen, men kom med tiden att bli vanligare under allhelgonahelgen, inte minst i städerna där den i vissa fall också var den plats som ljus först observerades på gravar. Avhand-

lingen visar även att seden spreds ”stänkvis”, dvs att den uppstod på olika platser i landet oberoende av andra platser och att det fanns ett flertal orsaker till att den kom att etableras (Rehnberg 1965, 105). I avhandlingen berörs även hur införandet av alla helgons dag som helgdag knyter an till förändringar rörande helgdagar och lagstadgad semester samt upplevt behov av en extra ledig dag mellan midsommar och jul. Som Rehnberg visar fanns det uttalad skepsis från centralt håll inom Svenska kyrkan mot ljuständning på gravar generellt och mot införande av alla helgons dag som en ny helgdag 1952. Regionalt och lokalt fanns det på många håll däremot personer, präster och andra, som var starkt positiva till praktiken och införandet av dagen som helgdag.

Firande av alla helgons dag som en egen högtid efter allhelgonadagen (1/11) och alla själars dag som en möjlig benämning av söndagen efter alla helgons dag, är som tidigare nämnts, en svenska vana. I övriga delar av Europa, som en följd av katolsk tradition, infaller allhelgonadagen och alla själars dag, första respektive andra november, vilka får ses som den svenska alla helgons dags närmaste motsvarigheter. En sökning på dessa högtider visar att det finns tämligen få publikationer som behandlar europeiska förhållanden, de vi kunnat finna rör Polen, Litauen och Nederländerna.

När det gäller Polen tycks firandet av primärt alla själars dag vara mycket utbrett i våra dagar och historiskt (Kupisiński 2020; Tanaś 2020; Wawrzoniuk 2020). Zdzisław Kupisiński (2020) visar med utgångspunkt i litteratur och egna etnografiska studier under 1980, 1990 och 2000-talen översiktligt att i de breda polska folklagren har och är de döda, och goda relationer med dem, en viktig del av livet. Dessutom, menar han, att föreställningarna om de döda och hur de ska behandlas rymmer kristna såväl som icke-kristna delar, vilka flyter i varandra. Sławoj Tanaś (2020) belyser vanliga praktiker i samband med allhelgona i Polen, så som att rengöra gravarna, dekorera med blommor och att tända ljus, relaterat till allhelgonadagen och alla själars dag. Dessutom visar han, utifrån undersökningar av begravningsplatser i Łódź under allhelgonadagen, 1/11, 2004 och 2019, att närmare 40

procent av stadens befolkning besöker en begravningsplats denna dag. Dagen utmärks, enligt honom, av en atmosfär av ”country fair” (Tanaš 2020, 97) och anslutning till begravningsplatserna återfinns marknadsstånd för försäljning av mat och dekorationer, men även för leksaker och ballonger.

I studierna som behandlar Litauen spelar den sovjetiska ockupationen en central roll för firandet av alla själars dag, om än på olika sätt (Thorpe 2017; Kasauskienė 2000). Vanda Kasauskienė (2000) studerar studentprotester under 1950-talet och tar upp hur firande av alla själars dag (2/11) blev en del av protester mot Sovjet 1956 och 1957 då stora massor samlades för manifestationer på begravningsplatser i Vilnius och Kaunas.

Personers minnen av ockupationstiden spelar en viktig roll i Denise Thorpes jämförelsevis teoretiskt orienterade *“Lighting the way: Lithuanian Vėlinės visuality as participation, resistance, rupture, and repair”* (2017). Artikeln ger en rik bild av den i Litauen vanliga praktiken att besöka gravar denna helg då många reser till sina hemorter och besöker gravar tillsammans med familj och vänner. Om gravarna inte fått sin årliga storstädning under veckorna innan ges de vanligen det under besöket, så att man på den städade graven kan placeras ljus och i viss mån andra dekorationer. Kontraster mellan ljus och mörker och användningen av stearinljus diskuteras med utgångspunkt i människors berättelser om dessa praktiker och i relation till folkliga föreställningar och katolska teologiska perspektiv, samt inte minst landets brutala 1900-talshistoria där kyrkogårdsbesök och tändande av ljus periodvis varit problematiskt. Att besöka gravar och tända ljus blir därmed, enligt Thorpe, en del av människors både personliga och nationella historia och de minnen som skapas av dem.

Intresset för att på olika sätt fira, primärt, alla själars dag är i Nederländerna tilltagande sedan början av 1990-talet i protestantiska och sekulära sammanhang medan populariteten hållit i sig i de katolska delarna. I de förra handlar det om att primärt folkliga katolska praktiker kommit att inkorporeras och modifieras för att passa i de nya

kontexterna, och i de senare går det att iakttä hur praktiker ändrats, exempelvis är det vanligare nu att präster välsignar enskilda gravar (Arfman 2014). Det som William Arfman benämner det ”rituella fältet” för åminnelse, är enligt honom i förändring och en del av den förändringen är uppkomsten av nya ritualer på begravningsplatser. Som både Arfman (2014) och Thomas Quartier (2010) lyfter fram finns det i Nederländerna ett flertal mer eller mindre kända exempel på nya ritualer relaterade till döden som involverar nya aktörer. De ger exempel på konstnärer som tillsammans med församlingar eller självständigt omgestaltat platserna och skapat nya rituella praktiker som uppfattas som öppna för flera tolkningar, men som också skapar sociala sammanhang. Till en del av detta fält kan vi också inkludera de requiemkonserter i Nederländerna som Martin Hoondert historiserar och diskuterar som ”civil rituals”. Enligt honom har konserter av detta slag, i kyrkor och konsertlokaler, sedan mitten av 00-talet blivit ett allt mer populärt inslag i samband med alla själars dag (Hoondert 2013, se även Venbrux 2012).

NUTIDA ALLA HELGONAFIRANDE PÅ BEGRAVNINGSPLATSER I GÖTEBORG

Under alla helgonahelgen 2021, 2022 och 2023 har vi i samarbete med Göteborgs begravningsfällighet genomfört en pilotstudie. Studiens första del genomfördes under vecka 44, år 2021, då allhelgonadagen (1/11) inföll på en måndag och alla helgons dag på den efterföljande lördagen (6/11). Ambitionen var att få kunskap om de metodologiska utmaningar som studier av alla helgonafirandet på begravningsplatser genererar, men också börja vinna viss kunskap om hur platserna används och hur traditionen kan förstås.

En del av studien 2021 bestod i en fotodokumentation på Göteborgs tre största begravningsplatser, Östra kyrkogården, Västra kyrkogården

och Kvibergs kyrkogård. Dessa hade valts ut dels för att de genom sin storlek är viktiga, dels för att de sammantaget, utöver gravfält, även inkluderar askgravlundar och minneslundar. Fotodokumentationen genomfördes måndag till och med fredag i vecka 44 av anställda från Göteborgs begravnings-samfällighet som vid arbetsdagens början och slut fotograferade specifika vyer med god överblick av begravningsplatsen.

På Kvibergs kyrkogård genomfördes år 2021 även begränsade platsobservationer och korta strukturerade intervjuer med besökare. Intervjuerna och platsobservationerna genomfördes under alla helgons dag av författarna och två studenter. Med observationerna ville vi få inledande och preliminära bilder av besökarna och hur de rör sig på platsen samt vilka objekt som placeras på gravvårdarna. Intervjuerna, vilka kan liknas vid en muntlig enkät, var ämnade att ge information om människors skäl att komma dit, hur de upplevde besöket, vad de gjorde vid besöket, vem de kom med och hur långt de hade rest. Inga personuppgifter som går att härleda till någon person samlades in, medverkan kunde enkelt avbrytas, frågorna berörde normalt sett ej känsliga ämnen och vi bar kläder märkta med "Göteborgs universitet". Vi uppehöll oss i anslutning till det informationstält som Svenska kyrkan hade satt upp där det var enkelt att informera om vilka vi var. Det var vanligt att personer stannade där för att ta en kopp kaffe och komma undan regnet och blåsten som under kvällen tilltog, och väl där hade de flesta inget emot att tala några minuter med oss. Totalt genomfördes 35 intervjuer 2021.

Empirinsamling i studiens andra steg, år 2022, skedde lördag den femte november av en av forskarna (Magdalena Nordin) på Östra kyrkogården. Begravningsplatsen är jämfört med Kvibergs kyrkogård något mindre till ytan, äldre och mer centralt belägen. Under alla helgons dag genomfördes 11 intervjuer utifrån en modifierad intervjuguide samt observationer av platsen och genom ett kortare besök vid Västra kyrkogården och Kvibergs kyrkogård. Extra uppmärksamhet riktades mot

den judiska begravningsplatsen som ligger i direkt anslutning till Östra kyrkogården, där tända ljus räknades både fredag och lördag samt första lördagen i mars (4/3 2023).³ År 2023 genomfördes studiens tredje steg i form av observationer och 25 intervjuer på Kvibergs kyrkogård på alla helgons dag, detta år den 4 november, och fotodokumentation på den judiska begravningsplatsen vid Östra kyrkogården samma dag och en vecka innan samt motsvarande fotodokumentation på en av de muslimska delarna på Kvibergs kyrkogård.⁴

FOTODOKUMENTATIONER

Fotodokumentationen år 2021 indikerar en allmän ökning av tända ljus i gravkvarteren och ask- och minneslundar under veckan, med undantag för den muslimska delen på Kviberg. Kvaliteten på bilderna gjorde det dock svårt att analysera detta i detalj. Under observationerna på Kvibergs kyrkogård alla helgons dag 2023 gjordes en uppskattning att det på "normalgravfältet" var tända ljus på en dryg fjärdedel av gravvårdarna. Motsvarande andel för de fält som upplevdes som ovanligt upplysta var kring hälften och de delar med ovanligt få tända ljus drygt var tionde. Detta är grova uppskattningar och faktorer så som avstånd mellan gravvårdar, gravstenars storlek och ljusens styrka och antal spelar en viktig roll för uppskattningen.

Vid observationerna på Kvibergs kyrkogård 2021 noterades att det var tydligt färre tända ljus på den muslimska delen. År 2023 gjordes därmed en mer detaljerad studie av platsen, vilken visade att trots, i förhållande till andra delar av kyrkogården, endast ett fåtal ljus var tända på alla helgons dag hade antalet ökat markant från lördagen innan. Lördagen den 28 oktober noterades sammantaget 21 tända ljus på 14 unika gravvårdar. En vecka senare, på alla helgons dag, var sammantaget 55 ljus tända på 35 unika gravvårdar. Dessutom noterades ett par gravar dekorerade med ljung och en med en "höstkrans" lagd runt en ljuslykta. En ökad ljuständning indikerades även genom två intervjuer. De intervjuade, vilka var frekventa besökare på Kvibergs kyrko-

Figur 1. Västra kyrkogården, Göteborg, askgravlund, 21-11-04, morgon
Foto: Göteborgs begravningsamfällighet, 2021.

Figur 2. Västra kyrkogården, Göteborg, askgravlund, 21-11-06, morgon
Foto: Göteborgs begravningsamfällighet, 2021.

gård, beskrev sig själva som muslimer och menade att det var fler ljus på de muslimska delarna under alla helgonhelgen, men att det inte var någon större skillnad jämfört med en ”vanlig” helg.

Liknande observationer gjordes även av den judiska begravningsplatsen i anslutning till Östra kyrkogården. År 2022 jämfördes antal tända ljus fredagen innan alla helgons dag och på alla helgons dag, vilket visade på en ökning av antalet gravvårdar med tända ljus mellan dagarna, från 22 på fredag till 53 på lördag och på något fler gravvårdar med två eller tre ljus. Detta var betydligt mer än på en jämförelsedag i mars 2023 då nio gravvårdar med ett tändt ljus observerades. I samband med alla helgons dag 2023 gjordes ännu en platsobservation av tända ljus på den judiska begravningsplatsen, denna gång mellan lör-

Figur 3. Östra kyrkogården, Göteborg, askgravlund, 21-11-04, kväll,
Foto: Göteborgs begravningsamfällighet, 2021.

Figur 4. Östra kyrkogården, Göteborg, askgravlund, 21-11-06, kväll,
Foto: Göteborgs begravningsamfällighet, 2021.

dagen innan alla helgons dag (den 28 oktober) och alla helgons dag (den 4 november). Även denna visade på en ökning av tända ljus från sammantaget 13 tända ljus på 12 unika gravvårdar till, en vecka senare, på alla helgons dag, sammantaget 77 tända ljus på 63 unika gravvårdar.

Figur 5. Judiska begravningsplatsen vid Östra kyrkogården, Göteborg, 23-11-04
Foto: Axel Henriksson, 2023.

INTERVJUERNA

Motiv

Intervjuerna från 2021, 2022 och 2023, sammantaget 71 intervjuer, visar att människor besökte begravningsplatserna av vad som stundom omtalades som "tradition". Andra formulerade sig något mer utförligt eller som en person sa: "det är brukligt, man bör göra det idag" eller att det är en vana att gå dit då, det är något som man alltid gör. Som del av traditionen eller det skäl som angavs var det mycket vanligt att tala om anledningen till besöket i termer av att minnas de döda. Återkommande nämndes även att det var vackert på begravningsplatser denna helg och att det tillsammans med andra skäl eller för sig var anledning att komma. Besöksanledningarna är i många fall svåra att skilja från varandra och traditionen verkar vara att gå till begravningsplatser som är vackert dekorerade med ljus för att på olika sätt minnas de döda. Detta utesluter dock inte att det fanns besökare som inte var på plats till följd av alla helgontraditionen. Av de vi talade fanns det de som inte kände till helgen och de två intervjuade som självidentifierade sig som muslimer besökte inte gravarna med anledning av alla helgons dag. En av dem menade att "vi muslimer bryr oss inte så mycket om alla helgon" men båda uppskattade stämningen på kyrkogården i sin helhet.

Platsen

Under intervjuerna ombads besökare att beskriva känslan på platsen. Sett till svar på frågor om den och andra sätt som atmosfären på plats beskrevs återkom ord som "vacker", "lugn" eller "mysig". Mindre vanligt var ord som "sorg" och "deppigt", en ung man formulerade sin upplevelse av platsen som det var "dystert, mörkt, men fint". Några pekade på det högre antalet besökare under denna dag, vilket vanligen uppfattades bidra till den behagliga atmosfären. Åsynen av andra personer som tog "hand om sina döda släktingar" ingöt en trevlig men svårartikulerad känsla av lugn och gemenskap. Däremot uppskattades inte förekomsten av fler bilar än normalt på begravningsplatsen.

Sett till hur intervjuade besökare uttryckte sig om hur lång resväg de hade till platsen och hur ofta de kommer dit går det att se vissa övergripande mönster. När det kommer till frågan om hur långt de hade rest, nämnde några att de bodde i närheten, och några hade rest från närliggande orter eller andra delar av Göteborg. Efter våra uppskattningar av reseavståndet reste ingen mer än 60 minuter och ungefär hälften gav sådana uppgifter som gör det rimligt att anta att de transporterat sig 30 minuter eller mindre. I en övergripande mening tycks också närhet och besöksfrekvens hänga samman, i varje fall för de som angav att de besöker platsen ofta eller en eller flera gånger per månad. Jämförelsevis hög användning inkluderade rekreationella bruk av platsen, så som promenader, under vilka även besök till gravar kunde ske. Omkring en tredjedel av de intervjuade menade att de besöker den aktuella begravningsplatsen vid mer än ungefär en handfull tillfällen per år. Bland de som besökte mer sällan än så stod gravbesök, förutom vid alla helgonsdag, framförallt vid jul och födelsedagar, i fokus. Det förekom också att man bett folk tända ljus på begravningsplatser som uppfattades ligga för långt bort eller att man valde att komma till någon av de studerade platsernas minnes- eller askgravlundar och tända ett ljus för anhörig begravd någon annanstans.

Under intervjuerna 2021 förekom det att personer spontant nämnde att de även besökt eller planerade besöka andra begravningsplatser i

samband med helgen, något som antyder att besök vid flera gravar är viktigt och att exempelvis ljusständning på ett ställe inte räcker. 2022 och 2023 ställdes därför en fråga om flera begravningsplatser besöks under veckan och det visade sig att så var fallet för knappt hälften av de svarande.

Föremål

I de korta intervjuerna ställde vi en fråga om besökare tog med sig föremål till gravarna eller annan plats, som minnes- eller askgravlunden. På denna fråga berättade folk också kort vad de gjorde vid graven. Den klart vanligaste praktiken var att placera gravljus och lyktor med levande låga eller i undantagsfall LED-ljus vid graven eller i askgravlunden.

På frågan om valet av ljus angavs i allmänhet att elektriska ljus valdes av bekvämlighetsskäl och 2023 när det var mindre blåsigt och regnigt angav ingen att de valt elektiskt ljus. Levande ljus verkar såldes vara normen och tändandet av dem tillskrivs troligen ett annat värde. En kvinna beskrev hur hon tände ett elektriskt ljus som skulle lysa när hennes dotter senare kom till graven, och att dottern skulle tända ett levande, "riktigt", ljus. En tolkning är att graven ska se fin ut och tas om hand – något som också visat sig viktigt i en annan studie (Moberg och Kardemark 2021) – och att tända ett ljus med tändstickor delvis är en annan typ av handling. Den kunde "skjutas upp" för att göras av en annan person efter överenskommelse. Att placera blommor och kransar – ibland med ljus – vid gravarna nämndes också, men inte i samma utsträckning som ljus. När personer sa något om dessa nämndes det allmänt att kransarna var gjorda av vintergröna växter och därmed i samklang med säsongens vegetation.

Vid enstaka tillfällen, inkluderande de två intervjuerna på den muslimska delen, framkom att medhavad dekoration, exempelvis en blomma, inte var specifik för dagen utan var det personen vanligen har med. I våra intervjuer nämnde ingen dekorationer med halloweenan-

Figur 6 och 7. Exempel på pumpor som dekoration på kyrkogårdar i Göteborg 22-11-05
Foto: Magdalena Nordin, 2022.

knytning så som orange pumpor och vid observationer 2022 och 2023 när vi specifikt sökte efter dem noterades ett mycket litet antal. I de fall de förekom var de placerade på olika delar på begravningsplatserna och i form av utskuren pumpa, jack o'lanterna (se figur 6 och 7) eller pumpadekoration i plast.

Intervjuerna och observationerna indikerar också att besök vid gravarna kan ses som en form av relationell social praktik som inbegriper relationer till både levande och döda i vilken platsens materialitet och medhavda objekt är viktiga. Sett till relationer till de döda handlade besöken nästintill uteslutande om besök vid släktingars gravar och att placera passande objekt där för att minnas dem och på så vis upprätthålla en relation. De flesta kom i sällskap med familjemedlemmar som tillsammans ibland inkluderade tre generationer. Det var vanligt att komma i sällskap med partner, make eller maka, men även andra konstellationer förekom som syskon, en förälder eller två föräldrar med barn och i enstaka fall vänner. Familjerelationer är med andra ord dominerande och personer från den närmaste familjen har en framskjuten plats. Praxis för vem man går med är således ganska flexibel

och ungefär en tredjedel av besökarna kom utan sällskap. Värt att nämna är också att kvinnor utgjorde majoritet bland besökarna.

BEGRAVNINGSPLATSEN FUNKTION UNDER ALLA HELGONAHELGEN

Besök på begravningsplatser under eller i anslutning till alla helgons dag bör, även om systematiska empiriska studier saknas, förstås som en vanlig praktik i Sverige. Utifrån vårt material tycks besök på begravningsplatser av många uppfattas som en tradition och något självklart som bör göras. Traditionen har dock som vi sett en tämligen kort historia och tycks ha vuxit fram på lokal nivå på olika håll i landet, ibland med förankring i Svenska kyrkan, och med stöd av 1950-talets helgdagsförändringar. Jämfört med länder som Polen och Litauen har firandet i Sverige en påtagligt annorlunda historia som troligtvis ger helgen och besök på begravningsplatser andra betydelser. I dessa länder har de folkliga och mer officiella traditionerna relaterade till alla själers dag (2/11) en längre historia, som även i flera fall knyter helgens praktiker till en nationell historia och nationalistisk historieskrivning. (Kupisinski 2020; Kasauskiene 2000; Thorpe 2017). Sveriges nationella historia formar inte tidens och rummets betydelse detta sätt, även om frågor om nationell och religiös identitet och historia inte saknar betydelse när vi ser till vilka som besöker begravningsplatserna.

Om vi vänder oss till frågan om vilka som uppmärksammar dagen idag är det svårt att ge några entydiga svar. I likhet med de förhållanden som beskrivs i östra Europa och i Nederländerna genomförs besök på begravningsplatser av personer som identifierar sig som kristna eller som ser sig som icke-religiösa. Det är något som även visar sig i Jonas Bromanders analys av den majoritet i Sverige som besöker och tänder ljus på gravar i samband med alla helgonahelgen. Bromander menar att denna sed kan ses som en i en folklig sed, vilken attraherar människor oberoende politiska såväl som religiösa tillhörigheter (Bromander 2012). Även religionshistorikern Simon Sorgenfrei resonerar

kring detta när det gäller muslimer i Sverige. Enligt honom har alla helgonhelgen blivit viktig för många muslimer i Sverige och exempelvis ljuständning på gravar har kommit att bli, vad det tycks, en alltmer integrerad del av svenska muslimska praktiker. Han menar att helgen ”inte bara är en av de största högtiderna för svenska muslimer, utan är en högtid som förenar svenskar – oavsett religion eller icke-religion” (Sorgenfrei 2020, 41). Sorgenfrei utgår – liksom vi – från ett begränsat empiriskt material och bilden av alla helgonhelgsfirande på begravningsplatser som allmänt omfamnat av muslimer väcker frågor. Utifrån våra observationer är det tydligt att seden finns där, men att den inte attraherar många besökare till de muslimska delarna av Kvibergs begravningsplats. Liknande gäller för den judiska begravningsplatsen som studerades. För oss framstår det som fullt möjligt att seden kan ha olika stor geografisk utbredning bland svenska muslimer i dag, ungefär som ljuständning vid gravar vann olika snabbt gehör i olika delar av Sverige under 1900-talets första hälft.

Frågor om hur en praktik vinner gehör i större folkgrupper, och i vårt specifika fall vad som gör begravningsplatserna till vallfartsorter denna helg, är i sammanhanget relevanta. Det tycks inte vara så enkelt som att fysisk närhet till platserna och de som firar är det enda som spelar roll. Rehnberg menar för de tidigare svenska förhållandena att det inte gick att se en snabbare spridning av ljuständning på orter där Katolska kyrkan var etablerad (Rehnberg 1965). När det gäller de nederländska förhållandena spåras det bredare intresset bortom katolska sammanhang för, i deras fall, alla själars dag till 1990-talet även om de katolska praktikerna rimligen inte var någon nyhet för de som identifierade sig på annat sätt.

Vi uppfattar det som rimligt att se människors omvärdering av platserna som en del av bredare sociala förändringar. Med dessa förändringar följer ett ökande intresse för olika former av alternativandliga praktiker och föreställningar som inte uppfattas som starkt knutna till kyrkliga traditioner och i en vidare mening sammanhang som svarar mot vad som uppfattas som individens unika behov (Sorgenfrei 2013;

Partridge 2006; Heelas och Woodhead 2005). Som Arfman och Hoon-
dert pekar på när det gäller Nederländerna tycks den tolkningsmässiga
öppenheten för praktikerna vara centralt för populariteten, samtidigt
som de sker i ett delat sammanhang. Möjligheten att lägga in olika
betydelser i handlingarna och känslan av att de inte är knutna till
någon viss religiös tradition torde också gälla och vara viktiga för de
svenska sammanhangen.

Om det är så att människor vill söka sig bortom praktiker som upp-
fattas som "historiskt belastade" torde ljusständning på begravnings-
platser under den aktuella helgen vara en god grund för ett stort
intresse, men även för rituell mångfald. Sett till vad som sker på begravnings-
platserna är dock homogeniteten slående. Det tycks finnas tämligen
starka sociala, och kan man nog tillägga vädermässiga, ramar som
bidrar till att ge praktikerna en likartad form och troligen gör exempel-
vis vaka eller mer omfattade måltider vid graven till mindre tilltalande
sätt att minnas sina döda. Att placera ljus tillsammans med den när-
maste familjen följer däremot beteendenormerna på platserna och är
praktiskt på hösten. Dessutom bärs praktiken, likt i Polen (Tanaś 2020),
upp av en kommersiell infrastruktur; genom massmedias och handla-
res försorg påminns vi om när helgen infaller och om lämpligt hand-
lande.

Med en ritualteoretisk blick är detta en kalendarisk rit som bärs upp
av ett flertal rituella aktörer som journalister, handlare, personal från
begravningsväsendet och andra besökare (se Davidsson Bremborg och
Jarnkvist 2022; Grimes 2014; Bell 2009). Dessa är centrala för riten på
olika sätt och synliggör vad som är ett korrekt ritualiserande. Individens
behöver bestämma – såvida en partner eller förälder inte redan gjort
det – om hon vill ta sig ut i höstmörkret till en begravningsplats, men
inte så mycket om vad hon ska göra. De rituella handlingarna kan sål-
des uppfattas som i hög utsträckning förutbestämda, så också valet av
plats. Ljus ska tändas så nära de dödas kvarlevor som de sociala nor-
merna tillåter, ett antagande som också är i samklang med annan
forskning om användande av begravningsplatser. De delar av en

begravningsplats som tydligt associeras med döda kroppar förstås vanligen på ett annat sätt än exempelvis öppna gräsytor och gångvägar. De är mer ”heliga” än andra delar och med det också omgärdade av vissa tabun, något som dock inte utesluter att det kan vara på dessa platser besökare känner en extra närhet till de döda (Moberg och Kardemark 2021). Oavsett skäl till val av plats och känslor knutna till den har valet centrala rumsliga effekter. Det rituella ljusständandet omgestaltar platsen på ett för högtiden specifikt sätt. När ljus sprids över gravkvarteren och ansamlas så att strålningsvärmén känns i minnes- och askgravlundar skapas uppskattade estetiska kvalitéer som tillsammans med andra besökares närvaro formar en för dagen unik plats. Denna plats uppfattas som inbjudande av också mindre frekventa besökare och ger utrymme för handlingar som de flesta inte ägnar sig åt dagligdags.

Vad vi ännu vet om firandet av alla helgonhelgen i Sverige tycks inga politiska eller aktivistiska uttryck ingå. Snarare verkar begravningsplatsen vara en plats dit enskilda personer och familjer kommer för åminnelse av döda familjemedlemmar. Relationer till nära och kära är centralt för praktiken men andra besökare också är viktiga, de ger en trevlig känsla på platsen även om det vore att ta i att mena att praktiken genomförs tillsammans med andra. Här handlar det kanske mer om, med Benedict Andersons ord, en föreställd gemenskap än om en faktisk sådan (Anderson 1993).

TACK TILL

Vi vill framföra våra tack till studenterna Malin Ewerman och Axel Henriksson samt Katarina Evenseth och övriga som varit oss behjälpliga vid Göteborgs begravningsgemenskap. Tack även till Roger Marjavaara och Ive Brissman som läst och gett värdefull återkoppling på texten.

FOTNOT

1. Julfirande fanns inte med som alternativ. Däremot fanns möjligheten att svara på om man besökt midnattsmässa eller julotta, vilket 11 procent uppgav att de gjort.
2. Halloweenfirandet i Sverige kan sträcka sig över en längre period och hör samman med den amerikanska traditionen halloween, vilken infaller den 31 oktober (se Lilja och Skott 2017).
3. Begravningsplatsen är från början av 1915 och består av ca. 1200 gravar.
4. Den här muslimska delen anlades 2018 och består av ca 400 gravar. Det finns även en till, något nyare, muslimsk del på kyrkogården.

REFERENSER

- Anderson, B. (1993). *Den föreställda gemenskapen: reflexioner kring nationalismens ursprung och spridning*, Diadlos.
- Arfman, W. (2014). Innovating from the traditions: the emergence of a ritual field of collective commemoration in the Netherlands. *Journal of contemporary religion* 29(1): 17-32. <https://doi.org/10.1080/13537903.2014.864799>
- Bell, C. M. (2009). *Ritual: perspectives and dimensions*. Oxford University Press.
- Bromander, J. (2012). Ritualer, högtider och manifestationer. I Weibull, L., Oscarsson, H. & Bergström, A. (red.). *I framtidens skugga*. Göteborgs universitet: SOM-institutet, s. 299–307.
- Carlquist, J. (2007). Till minne av helgonen och våra döda. *Svensk pastoraltidskrift* Nr 21: 664–669.
- Davidsson Bremborg, A. & Jarnkvist, K. (2022). Sociologiska perspektiv på riter. I Lövheim, M. & Nordin, M. (red.). *Sociologiska perspektiv på religion i Sverige*. Glerup, s. 91–106.
- Edenborg, C. M. (2019). Gör 'alla dödas dag' till en global helgdag. *Aftonbladet*. 1 november. <https://www.aftonbladet.se/kultur/a/2Ggp5y/gor-alla-dodas-dag-till-en-global-helgdag>.
- Evertsson, Magnus (2016). Kyrkoårsfirande och evangeliebok. *Svenskt gudstjänstliv* Nr. 91: 51–73.
- Frykman, J. (2016). Halloween i kyrkoåret. *Svenskt gudstjänstliv* Nr. 91: 75–90.

- Fyrlund, B. (2010). Allahelgonahelgen, kyrkoåret och våra högtider. *Svensk pastoraltidskrift* nr. 24: 713-718.
- Grimes, R. (2014). *The Craft of Ritual Studies*. Oxford University Press.
- Heelas, P. & Woodhead, L. (2005). *The Spiritual Revolution: Why Religion is Giving Way to Spirituality*. Blackwell Publishing.
- Hoondert, M. J. (2013). All souls' day requiem concerts as civil rituals. *Questions liturgiques* 94(3-4): s. 330-346. <https://doi.org/10.2143/QL.94.3.3007370>
- Kasauskiene, V. (2000). Student Unrest in Lithuania After Stalin's Death, 1953-1960. *Lithuanian Historical Studies* 5(1): s. 176 -192. <https://doi.org/10.30965/25386565-00501010>
- Kupisiński, Z. (2020). Remembrance of the Deceased in Annual Rituals in Poland. *Anthropos* 115(2): s. 527-533. <https://doi.org/10.5771/0257-9774-2020-2-527>
- Moberg, J. & Kardemark, W. (2021). It is After All a Churchyard: Orthodox and Heterodox Spatial Embodiments at Three Cemeteries in Gothenburg, Sweden. I Punzi, E., Singer, C. & Wächter, C. (red.). *Negotiating Institutional Heritage and Wellbeing*. Brill Academic Publishers Leiden, s. 21-46. https://doi.org/10.1163/9789004468900_003
- Lilja, A. & Skott, F. (2017). *Halloween. Omstridd och omhuldad*, Institutet för språk och folkminnen, Dialekt-, namn- och folkminnesarkivet i Göteborg.
- Partridge, C. (2006). *Re-enchantment of the West: Alternative Spiritualities, Sacralization, Popular culture, and Occulture*. T&T Clark.
- Quartier, T. (2010). Mourning rituals – Between faith and personalisation: changing ritual repertoires on All Souls Day in the Netherlands. *International Journal for the Study of the Christian church*, 10(4): s. 334-350. <https://doi.org/10.1080/1474225X.2010.507735>

- Rehnberg, M. (1965). *Ljusen på gravarna och andra ljusseder: nya traditioner under 1900-talet*. Doktorsavhandling, Nordiska museet.
- Sorgenfrei, S. (2020). *Muslimska begravningsseder och begravningsceremonier*, SST-publikationer.
- Sorgenfrei, S. (red.) (2013). *Mystik och andlighet: kritiska perspektiv*. Dialogos.
- Tanaš, S. (2020). The profane sphere of All Saints' Day and the social aspects of cemeteries. *Tourism* 30(2): s. 91-99. <http://dx.doi.org/10.18778/0867-5856.30.2.25>
- Thorpe, D. E. (2017). Lighting the way: Lithuanian Vėlinės visuality as participation, resistance, rupture, and repair. *Journal of material culture*, 22(4): s. 419-436. <https://doi.org/10.1177/1359183517737332>
- Venbrux, E. (2012). New Identity of All Souls' Day Celebrations in the Netherlands: Extra-Ecclesiastic Commemoration of the Dead, Art, and Religiosity. I Douglkas J. D. & Park, C-W. (red.). *Emotion, Identity and Death: Mortality across Disciplines*. Routledge, s. 161-173.
- Wawrzeniuk, J. (2020). The role of fire in the posthumous customs of Podlachia in the border of Poland and Belarus. *Studia Mythologica Slavaica* 23: s. 159-170. <https://doi.org/10.3987/SMS20202309>

Fortsatta band

– atemporal relationer i emotiva rum

ANNIKA JONSSON

INLEDNING

Många människor som förlorar en närstående upplever, oavsett hur de identifierar sig i termer av tro och livsåskådning, att personen som har dött fortsätter att vara närvarande i någon bemärkelse (Day 2011). Företeelsen benämns i ett vetenskapligt sammanhang som fortsatta band (continuing bonds på engelska) och studeras i dag av forskare från en mängd olika discipliner. Forskningen tenderar att fokusera hur människor relaterar till sina döda och hur relaterandet formas av allt ifrån närheten i relationen innan dödsfallet, till vilka föreställningar och traditioner som präglar det sociala sammanhanget.

Som Walter (2018) påpekar består alla samhällen av både levande och döda, men integreringen av de döda ser ut på olika sätt. I vissa sammanhang bäddas det för fortsatta band på så vis att döda personer antas kunna äntra de levandes värld och utöva ett aktörskap i den, i andra talas det tyst om de döda och efterlevande tvingas utforma fortsatta band utan ett facit. Inom vissa grupper finns föreställningen att de döda återvänder för att skada de levande och därför är det farligt att

känna närvaron av en död person (Vitebsky 2006), inom andra kan de döda istället förvandlas till godhjärtade skyddsänglar (Walter 2016).

Syftet med det här kapitlet är att lyfta fram två dimensioner av fortsatta band som förtjänar mer uppmärksamhet, nämligen bandens atemporala och, ofta, rumsliga karaktär. Detta framlyftande inbegriper viss argumentation, eftersom det inte är ett givet sätt att karaktärisera fortsatta band på. I synnerhet idén om att banden är atemporala krockar tvärtom med konventionella beskrivningar av dem. Argumentationen stöttas upp av forskning i form av teoretiska undersökningar och empiriska studier, vilka visar på vikten av att tänka i termer av temporalitet och rumslighet när fortsatta band analyseras. Forskningen har i huvudsak utförts i ett nordeuropeiskt sammanhang och resonemangen i texten bör därför, även om vissa generaliseringar sannolikt kan göras, ses som knutna till denna del av världen.

FORTSATTA BAND

Med hjälp av begreppet fortsatta band försöker forskare att på fenomenologisk väg ringa in de relationer människor upplever att de har med sina döda. Begreppet lanserades 1996 i en antologi med titeln *Continuing bonds – new understandings of grief* (Klass, Silverman och Nickman 1996) och har sedan dess fungerat som en flagga att samlas under för forskare. Det bör noteras att det har förekommit andra begrepp både innan och efter dess som syftat till att fånga in människors upplevelser av att ha relationer med närstående som har dött. Ur en synvinkel kan det verka självklart att tänka i termer av fortsatta band – minnen och känslor kopplade till den döda personen finns ju kvar, dödsfallet förändrar inte det som utgjorde stommen i relationen. Dessutom relaterar vi ofta till människor som är frånvarande, t.ex. till vänner som vi har förlorat kontakten med och till personer som vi aldrig har mött, så som barn som vi hoppas ska komma i framtiden. I en västerländsk kontext har dock fortsatta band varit en kontroversiell företeelse.

Under 1900-talet växte det i den västerländska kontexten fram en

psykiatrisk diskurs som fått till följd att fortsatta band har betraktats, och bitvis betraktas, med misstänksamhet (Silverman och Klass 1996; Valentine 2006). Experter tyckte sig förstå att sörjande måste lösgöra sig från den som har dött för att kunna läka och ta sig an livet på rätt sätt igen (se t.ex. Jackson 1957; Volkan och Showalter 1968). Individer som fortsatte att relatera till och känna närvaron av personer som hade dött tolkades, i linje med detta, som att de inte hade bearbetat sin sorg tillräckligt (se t.ex. Clayton, Desmarais och Winokur 1968; Bowlby och Parkes 1970; Volkan 1972; Sanders 1989). Ett annat viktigt inslag i de teorier som formulerades inom ramarna för den psykiatriska kursen var idén att sörjande lätt går in i förnekelse för att slippa hantera förlusten (Valentine 2006).

Mycket har hänt de senaste tjugo åren, inte minst på grund av att forskningen om fortsatta band har utmanat de traditionella teorierna om sorg. I vardagligt tal såväl som i fack- och självhjälpplitteratur ekar dock fortfarande 1900-talets rädslor – det är viktigt att inte fastna i det förflutna, vi bör se framåt och försöka gå vidare. De döda ska ihågkommas och hedras, men förblir en potentiell fara för sina efterlevande eftersom de har förmågan att hindra människor från att leva här och nu.

Samtidigt visar forskningen om fortsatta band att det är vanligt att människor relaterar till sina döda som om de fortfarande existerar i någon bemärkelse, vilket indikerar att det finns ett glapp mellan faktiska erfarenheter och föreställningsvärld i detta sammanhang. I en undersökning som utfördes i Storbritannien på 1970-talet rapporterade 39% av de 293 deltagarna att de hade känt närvaron av en närstående som hade dött och många av dem hade även haft kvasi-sensoriska närvaroupplevelser (Rees 1971). Kvasi-sensoriska närvaroupplevelser, eller hallucinationer, är upplevelser där efterlevande tycker sig uppfatta den döda personen i en sinnlig bemärkelse. De hör personens röst, känner hur personen vidrör dem och liknande. Fynden från den brittiska studien talar för att det i första hand är relationer som upplevdes som positiva som resulterar i kvasi-sensoriska närvaroupplevelser, men sedan dess har annan forskning visat att så inte måste vara fallet (se t.ex. Hayes och

Steffen 2017). Varken diffusa närvaroupplevelser, där den döda upplevs befinna sig i närheten på ett obestämbarhet sätt, eller kvasi-sensoriska närvaroupplevelser har kunnat kopplas till psykisk ohälsa eller s.k. komplicerad sorg (Stengaard Kamp et al. 2020; Black et al. 2022). Det händer dock att kvasi-sensoriska närvaroupplevelser förekommer hos personer som drabbas av svår ångest och nedstämdhet i samband med förlusten av en närstående (Field et al. 2013). Djupast sett tycks upplevelserna höra samman med en mänsklig ontologi, som innebär att känslor, minne och sinne flätas samman på sätt som kan vara svåra att förutse (jfr. Stengaard Kamp et al. 2020; Bergson 1913 [1896]).

Utifrån den forskning som finns i dag förefaller det som om närvaroupplevelser förekommer överallt på jorden (se t.ex. Grimby 1993; Klass och Goss 1999; Hussein och Oyebode 2009; Hsu och Palitsky 2023). Hur upplevelserna begripliggörs beror dock på vilka kulturella och religiösa föreställningar som cirkulerar i det aktuella sammanhanget, och på hur nära relationer inom familjer och vänskapskretsar möjliggör mer personbundna, kollektiva tolkningar (se t.ex. Walter 1996). Studier utförda i nordeuropeiska länder visar att människor generellt sett förhåller sig positiva till närvaroupplevelser, eftersom de döda uppfattas som fredliga och välvilliga (Stengaard Kamp et al. 2020; Rees 1971; Grimby 1993; Bennett och Bennett 2000; Valentine 2008; Austad 2014). Det är dock viktigt att komma ihåg att det förstås finns de som på grund av hur relationen såg ut innan dödsfallet, helst slipper att känna av sina döda (Jonsson 2015; Hayes och Steffen 2018).

Oavsett hur starka närvaroupplevelser är, så blandas de så gott som alltid med känslorna som uppstår till följd av personens fysiska för alltid-frånvaro. För många människor ter sig därför den som har dött som frånnärvarande. Maddrell (2013) poängterar att frånnärvaro inte innebär att närvaro helt enkelt läggs till frånvaro, utan att det handlar om en komplex upplevelse där frånvaron blir till en slags närvaro när det visuella, materiella och haptiska framkallar minnen och känslor.

För en del tar frånnärvaroupplevelserna över från första början. C. S. Lewis (1961) skrev boken *Anteckningar under dagar av sorg* efter att

hans fru, Joy, hade dött och publicerade den under pseudonymen N. W. Clerk (den gavs ut postumt i hans eget namn). Lewis beskriver förlusten av Joy, som han kallar för H i texten eftersom hennes förstanamn var Helen, på följande sätt:

Idag har jag mött en man som jag inte har sett på tio år. Och hela tiden har jag trott att jag mindes honom väl – hur han såg ut och hur han brukade uttrycka sig. De första fem minuterna med den verkliga mannen krossade fullständigt minnesbilden. Inte så att han hade förändrats. Tvärtom. Jag tänkte hela tiden: 'ja, naturligtvis, naturligtvis. Jag hade glömt att han tänkte så – eller tyckte illa om det där eller kände den eller den – eller kastade tillbaka sitt huvud på det där sättet'. Jag hade en gång vetat allt detta och igenkände det genast, då jag mötte honom på nytt. Men alltsammans hade förbleknat i minnesbilden av honom, och när det återställdes genom hans verkliga närvaro var totaleffekten väldigt olik den bild jag burit med mig i tio år. Hur kan jag då hoppas att detsamma inte skall hända med minnesbilden av H? Att det inte redan håller på att inträffa? Sakta, stilla som snöflingor – likt de små flingor som förebådar snöfall hela natten – faller över hennes bild små flingor av mig, mina uttryck, mitt urval. Tio minuter – tio sekunder – av den verkliga H. skulle korrigera allt detta. Och ändå, om jag fick de tio sekunderna, så skulle en sekund senare de små flingorna börja falla igen. Borta är den friska, starka, renande smaken av hennes egenart. (Lewis 1961, 34–35)

Medan en del sörjande känner att de gradvis förlorar den som har dött i takt med att minnet av personen bleknar (Jonsson 2015), pekar Lewis (1961) på ett lömskare förlopp där han själv utplånar (minnena av) sin fru.

Enligt Walter (2018) kan vi skönja tre grundläggande förhållningssätt när det gäller hur levande relaterar till och föreställer sig de döda. Det är en grovhuggen typologi och Walter understryker att det förekommer variation och överlappning när det gäller tankesätt och praktiker. Det första förhållningssättet innebär att de som dör med hjälp av gåvor

och ritualer förvandlas till förmödrar och förfäder – Walter använder det svåröversatta begreppet *family ancestors*, vilket är bredare och mer användarvänligt – som kan beskydda familjen, släkten eller stammen. Det andra förhållningssättet innebär också att de som har dött fortsätter att existera, men av en annan orsak och på ett helt annat sätt. I samband med att de abrahamitiska religionerna spreds fick människor tillgång till en odödlig själ och möjligheten att leva ett gott, evigt liv om de bekände sig till rätt tro och/eller levde på rätt sätt. Här bryts i ett viktigt avseende länken mellan levande och döda. Det tredje förhållningssättet benämner Walter som sekulärt minne (*secular memory*) och nu är vi framme vid det samtida nordeuropeiska sammanhanget med omnejd. I samhällen där sekulariseringsprocesser har underminerat organiserad religion och tron på en allsmäktig Gud, minns vi helt enkelt våra döda. Vi kan vårda minnet av dem, men vi kan inte ta hand om dem. De döda ställer heller inga krav på oss. Relativt få personer, menar Walter, tror innerst inne på att det går att interagera med de döda, även om de tycker sig känna de dödas närvaro.

Även om våra döda tenderar att vara mer passiva än förmödrar och förfäder, underskattar eventuellt Walter vilken påverkan döda personer kan ha på sina efterlevande. Walter tycks heller inte räkna med att religiösa föreställningar lever kvar och att många människor i dag identifierar sig som andligt intresserade eller liknande (Thurfjell 2015). Typologin är likväl användbar eftersom den möjliggör jämförelser och därmed fungerar som ett bollplank, och vi får anledning att återkomma till den i slutet av kapitlet.

ATEMPORALA RELATIONER

I forskningen om fortsatta band anläggs ofta ett fenomenologiskt perspektiv där efterlevandes egna erfarenheter och sanningar ges företräde. Valentine (2008, 141) skriver t.ex. att vissa av hennes intervjupersoner upplevde att nära och kära som hade dött ”fortsatte att förse dem med praktisk, pålitlig och moralisk vägledning” (min översättning

från engelska). Valentine är noga med att inte formulera sig på ett sätt som ifrågasätter detta och bejakar konsekvent den verklighetsuppfattning som de intervjuade ger uttryck för. Tillsammans med åtskilliga andra forskare skapar Valentine en konvention som påbjuder att människor som deltar i framför allt kvalitativa studier ska ha rätt att själva definiera vad som är sant och inte. Det finns förstås vetenskapliga vinster med ett sådant förhållningssätt, men ambitionen att avstigmatisera fortsatta band syns mellan raderna när den inte skrivs fram på ett tydligt sätt.

Det finns dock de som ställer sig tveksamma till vanan att beskriva fortsatta band som pågående relationer. Millar och Lopez-Cantero (2022) närmar sig frågan från filosofiskt håll och menar att vissa kriterier måste uppfyllas för att vi ska kunna karaktärisera något som just en relation. Ett av de viktigaste kriterierna är, enligt Millar och Lopez-Cantero, ömsesidighet. De finner att viss ömsesidighet kan råda mellan levande och döda i fall där personen som har dött fortsätter att påverka sina efterlevande och de efterlevande i sin tur har en inverkan på hur den döda personen framstår för omgivningen. Döda personer kan påverka sina efterlevande på olika sätt, det händer exempelvis att efterlevande tar upp intressen eller sätter upp vissa mål i livet för att hedra den som har dött (Vickio 1999).

Samtidigt understryker Millar och Lopez-Cantero (2022) att döden inte förändrar relationen mellan parterna, utan de facto avslutar den. Individer som har dött kan inte, konstaterar de, interagera med sina efterlevande, de kan inte heller känna kärlek eller visa omtanke. Detta medför att all emotionell ömsesidighet försvinner – en nära vän som har dött är inte längre en nära vän, utan en person som du brukade vara nära vän med och som av det skälet fortsätter att vara viktig för dig. Millar och Lopez-Cantero landar i att bristen på emotionell ömsesidighet gör så att det inte går att omtala fortsatta band som relationer. De intar således en annan position än Valentine (2008) och många andra fortsatta band-forskare (se t.ex. Silverman och Klass 1996; Walliss 2001; Jonsson 2015).

Även om Millar och Lopez-Cantero (2022) resonerar på ett tydligt och konsekvent sätt när det gäller fortsatta band som icke-relationer, övertygar samtidigt deras argument om att det kan återstå en viktig relationell komponent i form av en ömsesidig påverkan. Den nyanse-
rade framställningen kan därför användas av både de som vill ge fort-
satta band relationsstatus och de som menar att banden bör teoretise-
ras som något annat. I den här texten hörsammars idén om att den
bristande emotionella ömsesidigheten bör uppmärksammas vid analy-
ser av fortsatta band, men en annan slutsats dras när det gäller hur
banden ska definieras. Mer om det här nedan.

Som Molina, Tapia-Villanueva och Fossa (2018) visar spelar tempora-
litet en avgörande roll i nära relationer. Författarna fokuserar på par-
förhållanden, men vissa av resonemangen och slutsatserna som förs
fram har på ett uppenbart sätt bäring på alla slags relationer där par-
terna skapar och upprätthåller ett "vi". Lutade mot en rad kända tän-
kare konstaterar Molina, Tapia-Villanueva och Fossa att nära relatio-
ner alltid både är och blir, de är aldrig färdiga utan bör ses som
emergenta processer. Nära relationer präglas också av att det uppstår
spänningar av olika slag i samband med att parterna interagerar med
varandra. I grunden finns en önskan om ett "vi" och det vardagliga ska-
pandet och upprätthållandet av detta "vi" kräver flexibilitet och en vil-
lighet att identifiera sig med den andra. Samtidigt leder de skillnader
som alltid finns människor emellan till att total identifikation är en
omöjlighet och därför uppstår spänningar och osäkerhet. Detta ska
inte förstås som något enbart negativt, då spänningar, rätt hanterade,
kan resultera i att relationen växer och fördjupas. Molina, Tapia-Vil-
lanueva och Fossa poängterar vidare att nära relationer alltid formas
av det större sammanhanget, och att de också, på grund av den inter-
aktion och dynamik som parterna är inbegripna i, har sin egen rytm
och temporalitet.

Det här sättet att beskriva nära relationer kan fogas samman med
Lewis (1961) reflektion över förlusten av Joy. Vi minns Lewis tanke om
att de egna intrycken, likt snöflingor, skulle komma att lägga sig över

Joy och begrava hennes egenart. Spänningarna som Molina, Tapia-Villanueva och Fossa (2018) pekar på bottnar i mångt och mycket i att parterna hela tiden påminns om den andra personens egenart. Detta gör att de, i små såväl som stora frågor, måste undersöka i vilken grad de delar inställning och mål. De kan inte, såvida de inte lever i ett sammanhang där den ena parten har rätt att helt kuva den andra, anta att de har samma förståelser och intressen hela vägen.

Molina, Tapia-Villanueva och Fossa (2018) fördjupar vår förståelse för vad den bristande emotionella ömsesidigheten som Millar och Lopez-Cantero (2022) ringar in egentligen innebär. I fortsatta band är det bara den levande parten som skapar ett "vi" och det förekommer ingen interaktion som kan skapa spänningar som i sin tur kan leda till att relationen förändras. Annorlunda uttryckt har relationen avstannat. På grund av den ömsesidiga påverkan som ofta finns mellan levande och döda är det rimligt att karaktärisera fortsatta band som relationer (jfr. Millar och Lopez-Cantero 2022; Vickio 1999), men det är inte fråga om vanliga relationer där parterna är inbegripna i organiska förlopp med oklar utgång. Efterlevande upplever inte längre den döda personens egenart i direkt interaktion, utan förhåller sig till minnen av och föreställningar om personen. De döda kan inte säga emot eller göra något oväntat och så förändra de levandes intryck av dem. Fortsatta band kan därför sägas vara atemporala relationer, d.v.s. relationer som befinner sig bortom den temporalt ordnade och skiftande verkligheten.

ATEMPORALA RELATIONER I EMOTIVA RUM

Nu till den andra dimensionen av fortsatta band som den här texten syftar till att lyfta fram, nämligen bandens koppling till rum. Mot bakgrund av den forskning som finns i dag är det svårt att uppskatta i vilken grad efterlevande tenderar att uppleva fortsatta band som ett rumsligt fenomen, men det står klart att det är vanligt förekommande. Nedan förs, med stöd i empiriska exempel, ett resonemang om hur länkarna mellan fortsatta band och rum ser ut.

Vanligtvis när rum eller platser urskiljs i relation till de döda handlar det om s.k. *deathscapes*, alltså om särskilda områden eller exakta ställen där personer har dött eller begravts, alternativt där döda personer memorialiseras (Maddrell och Sidaway 2010). Till viss del skapas *deathscapes* av turister, som t.ex. besöker olycksplatser för att hedra offren (se Blom och Nilsson 2024 i denna bok). Eftersom fokus här ligger på fortsatta band, riktas sökljuset mot rum där de döda upplevs som närvarande. Ibland sammanfaller sådana upplevelser med klassiska *deathscapes*, men det måste inte förhålla sig på det sättet. Det finns tvärtom studier som visar att efterlevande sällan eller aldrig upplever den döda som närvarande vid gravplatsen (se t.ex. Austad 2014). Vi kan alltså inte anta att graven, vattnet som askan ströddes över eller minnesplatsen som anordnades på platsen för olyckan utgör viktiga rum ur ett fortsatta band-perspektiv.

I den här texten används ordet rum och det kräver sin förklaring. Det har under många decennier pågått en diskussion om hur begreppen rum (space) och plats (place) bör användas, och som Rönnlund och Tollefsen (2016) påpekar blir denna debatt än mer komplicerad när den flyttas från engelska till svenska. Vissa forskare ogiltigförklarar en skarp uppdelning mellan plats och rum eftersom det inte är fråga om en egentlig dikotomi (Massey 1994) och begreppen används också synonymt i vissa vetenskapliga sammanhang (Rönnlund och Tollefsen 2016).

Här finns ingen ambition att bidra till denna begreppsdiskussion eller positionera texten på ett sofistikerat sätt, utan rum har valts därför att det (på svenska) signalerar intimitet på ett annat sätt än plats. Att befinna sig på samma plats som någon är inte detsamma som att dela rum med någon. Närvaroupplevelser uppfattas ofta som intimitetsskapande av efterlevande (se t.ex. Valentine 2008; Austad 2014; Bennett och Bennett 2000) och som vi ska se här nedan kan en spatial dimension medföra att människor känner att de delar vardagen och vardagliga utrymmen med sina döda.

Rum förstås som konkreta, avgränsade områden som skapas genom att människor lever och verkar där (jfr. Tuan 1975 och Relph 1976, som

båda resonerar om plats på detta sätt). Rum är alltid sammanflätade med lokal historia och de livsvillkor som inte minst politik och resurser resulterar i, de är aldrig avgränsade i en strukturell bemärkelse (Massey 1994; 2005). Rum "laddas med föreställningar och erfarenheter" (Rönnlund och Tollefsen 2016, 21), och, om vi ser till forskningen om fortsatta band, mellanmänskliga relationer. Närmare bestämt är det de emotioner som uppstår i relationer som laddar rum och i linje med det föreslås här begreppet *emotiva rum*. Som Urry (2007) visar är det vanligt att betydelsefulla platser/rum genomsyras av olika slags emotioner, det kan t.ex. handla om emotioner kopplade till förväntningar eller emotioner som hör ihop med minnen. Med begreppet *emotiva rum* åsyftas geografiskt avgränsade områden som ter sig viktiga för människor primärt p.g.a. de emotioner som har laddat dem och som fortsätter att väckas i dem.

Emotiva rum där de döda anas

I en samtida svensk studie av fortsatta band intervjuades Elisabet och hennes vuxna dotter Ellen (Jonsson 2015). Mor och dotter bodde nära varandra på gårdar som hade tillhört släkten i generationer och under intervjun reflekterade de över det faktum att de ofta förhöll sig till personer som hade dött som om de fortfarande levde. De förväntade sig exempelvis att Ellens farbror, som var död, skulle komma cyklande längs vägen när som helst eftersom han hade gjort det varje dag. Ellens farmor Amanda, som dog för över ett decennium sedan, hade sannolikt fullt upp med att bekämpa envist ogräs i sin trädgård. För Ellen kändes det verkligen som om Amanda befann sig ett stenkast bort, då hon tydligt kunde se farmodern och trädgården för sin inre syn. Även Elisabet upplevde Amanda som närvarande och denna närvaro skapade vissa spänningar inom familjen eftersom Amanda hade varit en frispråkig person som väckte både beundran och avsky.

Mitchell (2007) gör en distinktion mellan döda som enbart blir ihågkomna och döda som fortsätter att utöva en påtaglig påverkan på de

levande (jfr. Molina, Tapia-Villanueva och Fossa 2018), och i intervjun med Elisabet och Ellen framgår tydligt att Amanda tillhör den senare kategorin. Amandas närvaro hör, precis som när det gäller andra som har dött, samman med rummet. De döda befinner sig *någonstans* i närheten och de är sysselsatta med *någoting*, precis som de levande. Emotioner och minnen animeras i relation till personen som har dött, men också i relation till den döda personens omgivning och aktiviteten som den döda föreställs vara inbegripen i.

När döda individer upplevs som rumsligt närvarande på det sätt som beskrivs här ovan kan vi säga att levande och döda delar rum, och att det förflutna därmed flyter in i och blandas med nuet på ett självklart sätt. Det är dock viktigt att notera att levande och döda inte korsar varandras vägar, utan att de dödas närvaro bara kan anas. Ellens farbror dyker aldrig upp på sin cykel.

Emotiva rum där de döda uppenbarar sig

Vissa efterlevande upplever att personen som har dött söker kontakt eller ger sig tillkänna på olika sätt. Kvasi-sensoriska närvaroupplevelser är, som diskuterades tidigare, inte ovanliga och i dessa fall intar de döda rummet på ett mer aktivt sätt. I en samtida undersökning utförd i Norge berättar intervjupersonen "Berit" om hur hon sett sin döde partner vid sitt barndomshem, där de tillbringade mycket tid tillsammans (Austad 2014, 176):

Når jeg har sett ham på K, da har jeg når han kommer gående der er en helt spesiell situasjon. Det er veldig ofte han kommer opp veien det er en bakke opp til huset, han kommer gående opp der. Eller at han sitter ute, der er sånn murkant. Så han likte å sitte ute og lese avisen, så han likte å sitte der i det hele tatt for han var jo flink å jobbe. Der ser mamma han og.

Precis som när det gäller Ellens farmor och farbror lokaliseras den

döda personen på ett tydligt sätt i en rumslig bemärkelse, nämligen på vägen upp till huset och vid en mur. Skillnaden är att i det här fallet rymmer det fortsatta bandet även upplevda synintryck, eller något som liknar synintryck. Både "Berit" och hennes mamma uppfattar att de ser hennes döde partner vid muren, men mamman ser honom dessutom vid köksbordet och "Berit" menar att det nog beror på att de två brukade sitta där och prata. Det bör tilläggas att intervjupersonerna inte blev ombudda att berätta om var de hörde eller såg sina döda, utan att de uppgav sådana rumsliga detaljer på eget bevåg. Det förefaller som om närvaroupplevelsena i många fall inte kunde skiljas från det rumsliga, utan var en del av rummet.

Det är vanligt att efterlevande beskriver kvasi-sensoriska närvaroupplevelser i relation till huset eller lägenheten som brukade delas med den nu döda personen och upplevelsena är ofta vardagliga till sin karaktär. I en brittisk undersökning rapporterade flertalet av de intervjuade änkorna att de hade hört sin döde makes röst när de hade rört sig som vanligt i hemmet, vissa hade också känt sin makes beröring och/eller sett maken på särskilda platser (Bennett och Bennett 2000). Ibland antas att sådana här upplevelser hänger ihop med akut sorg, men i denna studie framgår att relativt många av deltagarna hade upplevt att maken uppenbarade sig under flera decennier. Det står också klart att upplevelsena tenderade att höra samman med särskilda rum i huset eller lägenheten – maken låg bredvid i sängen, stod vid dörren till sovrummet o.s.v. Den döda personen uppenbarade sig alltså relativt sällan på ett slumpartat sätt, utan intervjupersonerna kunde peka ut de utrymmen som de delade med sina döda.

AVSLUTANDE REFLEKTION

Först och främst kan konstateras att det är något missvisande att hävda att det råder en minneskultur i det nordeuropeiska sammanhanget (Walter 2018), eftersom ordet minne inte helt och hållet förmår fånga de fortsatta band-upplevelser som människor ger uttryck för. Att

säga att människor minns sina döda är att förminska den roll som döda personer kan spela i livet som fortgår. Närvaroupplevelser bygger helt klart på minnen, men starka minnen kan, i synnerhet när de utmynnar i kvasi-sensoriska närvaroupplevelser, påverka efterlevande på viktiga sätt och när de delas med andra blir de dessutom till en del av pågående relationer. I exemplen som har getts här ovan står det klart att de efterlevande känner att de delar rum, vare sig vi pratar om ett vardagsrum eller ett område om fem tomter, med sina döda. De minns sina döda, men i emotiva rum är gränserna mellan nu och då, och känsla och kognition flytande.

Det bör understrykas att närvaroupplevelser inte behöver vara knutna till rum. Valentine (2008) berättar om hur en av hennes intervjupersoner kände sin farfars närvaro när han hade lyckats med något bra. En gång skaffade han t.ex. en båt som han visste att farfadern skulle ha gillat och då dök farfadern upp för att låta honom veta att han hade gjort en bra affär. I detta fall hörde närvaroupplevelserna samman med särskilda händelser och det skedde ingen lokalisering av den döde i en rumslig bemärkelse. Vissa efterlevande upplever som en kontrast att den som har dött alltid finns hos dem, oavsett var de befinner sig (Árnason 2012). Ambitionen i det här kapitlet har varit att lyfta fram rumsliga dimensioner av närvaroupplevelser, inte att argumentera för att närvaroupplevelser är knutna till det som här kallas för emotiva rum.

De empiriska exemplen som har getts visar vidare att fortsatta band med rätta kan definieras som atemporala relationer. Vi kan skönja en ömsesidig påverkan mellan levande och döda, men Ellens farmor Amanda skapar inte några nya konflikter. De spänningar som finns inom familjen som kan relateras till henne, finns där p.g.a. saker som hon sa och gjorde medan hon levde. Ser vi till de kvasi-sensoriska närvaroupplevelserna är det märkbart att de döda gör vad de brukade göra medan de var i livet – de sitter vid köksbordet (Austad 2014) och går och lägger sig på kvällen (Bennett och Bennett 2000). Exempelen illustrerar därmed poängerna som görs av Millar och Lopez-Cantero

(2022) och Molina, Tapia-Villanueva och Fossa (2018). Inget nytt tillkommer, utan de efterlevande måste så att säga återanvända minnena av sina döda.

Når det gäller kvasi-sensoriska närvaroupplevelser finns det en del obesvarade frågor. Bergson (1913 [1896]) hävdade för över hundra år sedan att minne och sinnesförmåelser med tiden kan tvinnas samman så att det inte går att säga var faktiska sinnesintryck slutar och minnen tar vid. I dag pågår det forskning som försöker kartlägga relationen mellan minne, emotion och perception, och det är möjligt att denna i framtiden kommer att kunna förklara de mentala processer som ligger till grund för denna typ av närvaroupplevelser. Forskningen om fortsatta band tyder på att hänsyn bör tas till hur rumsliga dimensioner och det vardagliga vävs samman med minne och perception.

Något som inte har berörs i det här kapitlet är hur fortsatta band som är knutna till rum kan ställa till problem för efterlevande. Det händer att efterlevande förlorar tillgång till de emotiva rum där de döda upplevs som närvarande och detta kan i värsta fall fördjupa sorgen (Jonsson och Walter 2017; Jonsson 2019). Ibland resulterar en närståendes död i att rum som brukade kännas hemtrevliga och intima plötsligt uppfattas som främmande och fel, vilket kan göra det svårt för efterlevande att vistas i dem (Hallam och Hockey 2001). I exemplen som har getts här råder harmoni i dessa bemärkelser, inte heller har något fall där efterlevande skråms av närvaroupplevelser inkluderats, och resonemangen som förs ska därför förstås som begränsade i flera viktiga avseenden.

REFERENSER

- Árnason, A. (2012). Individuals and relationships: On the possibilities and impossibilities of presence. I Davies, D. & Park, C.-W. (red.). *Emotion, identity and death: mortality across disciplines*. Ashgate, s. 59–70.

- Austad, A. (2014). *Passing away – passing by. A qualitative study of experiences and meaning making of post death presence*. Avhandling från MF Norwegian School of Theology, University Colleague, Oslo. <https://docplayer.net/52713720-Passing-away-passing-by.html>
- Bennett, G., & Bennett, K. M. (2000). The presence of the dead: An empirical study. *Mortality*, 5(2): s. 139–157. <https://doi.org/10.1080/713686002>.
- Bergson, H. (1913 [1896]). *Materia och Minne: en undersökning av kroppens förhållande till själen*. Wahlström & Widstrand.
- Black, J., Belicki, K., Emberley-Ralph, J. & McCann, A. (2022). Internalized versus externalized continuing bonds: Relations to grief, trauma, attachment, openness to experience, and posttraumatic growth. *Death Studies*, 46(2): s. 399–414. [10.1080/07481187.2020.1737274](https://doi.org/10.1080/07481187.2020.1737274)
- Blom, T. & Nilsson, M. (2024). Dödens platser och deras attraktionsvärde. I Marjavaara, R. (red.) *Dödens geografi*. Ymer – Svenska sällskapet för antropologi och geografi, s. 179–200.
- Bowlby J. & Parkes C. (1970). Separation and Loss within the Family. I Anthony, E.J. (red.) *The Child in His Family*. Wiley, s. 197–216.
- Clayton, P., Desmarais, L. & Winokur, G. (1968). A study of normal bereavement. *American Journal of Psychiatry*, 125(2): s. 168–78. <https://doi.org/10.1176/ajp.125.2.168>.
- Datson, S. & Marwit, S. (1997). Personality constructs and perceived presence of deceased loved ones. *Death Studies*, 21(2): s. 131–146. <https://doi.org/10.1080/074811897202047>.
- Day, A. (2011). *Believing in belonging. Belief and social identity in the modern world*. Oxford University Press.
- Field N. P., Packman W., Ronen R., Pries A., Davies B. & Kramer R. (2013). Type of continuing bonds expression and its comforting versus distressing nature: Implications for adjustment among bereaved mothers. *Death Studies*, 37(10): s. 889–912. <https://doi.org/10.1080/07481187.2012.692458>
- Grimby, A. (1993). Bereavement among elderly people: Grief reactions, post-bereavement hallucinations and quality of life. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 87(1): s. 72–80. <https://doi.org/10.1111/j.1600-0447.1993.tb03332.x>.
- Hallam, E. & Hockey, J. (2001). *Death, memory and material culture*. Berg.

- Hayes, J. & Steffen, E. M. (2018). Working with welcome and unwelcome presence in grief. I Klass, D. & Steffen, E. M. (red.). *Continuing bonds in bereavement: New directions for research and practice*. Routledge, s. 163–175.
- Hsu, B. Y. & Palitsky, R. (2023). Maintaining, relinquishing, and adapting bonds in bereavement: A qualitative study of grave sweeping in China. *SSM – mental health*, 3: 100219. <https://doi.org/10.1016/j.ssmmh.2023.100219>
- Hussein, H. & Oyebode, J. R. (2009). Influences of Religion and Culture on Continuing Bonds in a Sample of British Muslims of Pakistani Origin. *Death Studies*, 33(10): s. 890–912. [10.1080/07481180903251554](https://doi.org/10.1080/07481180903251554)
- Massey, D. (2005). *For space*. SAGE.
- Massey, D. (1994). *Space, place and gender*. University of Minnesota Press.
- Jackson, E. (1957). *Understanding grief: Its roots, dynamics, and treatment*. Abingdon Press.
- Jonsson, A. (2015). Post-mortem social death: Exploring the absence of the deceased. *Contemporary Social Science*, 10(3): s. 284–295. <https://doi.org/10.1080/21582041.2015.1078117>
- Jonsson, A. & Walter, T. (2017). Continuing bonds and Place. *Death Studies*, 41(7): s. 406–415. <https://doi.org/10.1080/07481187.2017.1286412>
- Jonsson, A. (2019). Materializing loss and facing the absence-presence of the deceased. I Holmberg, T., Jonsson, A. & Palm, F. (red.). *Death Matters: Cultural sociology of mortal life. Palgrave*, s. 25–44.
- Klass, D. & Goss, R. (1999). Spiritual bonds to the dead in in cross-cultural and historical perspective: comparative religion and modern grief. *Death Studies*, 23(6): s. 547–567. <https://doi.org/10.1080/074811899200885>
- Klass, D., Silverman, P. R., & Nickman, S. L. (1996). *Continuing bonds. New understandings of grief*. Routledge.
- Silverman, P. R. & Klass, D. (1996). Introduction: What's the problem? I Klass, D., Silverman, P. R. & Nickman, S. L. (red.). *Continuing bonds: New understandings of grief*. Taylor & Francis, s. xx-xx.
- Lewis, C. S. (1961). *Anteckningar under dagar av sorg*. Libris.
- Maddrell, A. (2013). Living with the deceased: Absence, presence and absence-presence. *Cultural Geographies*, 20(4): s. 501–522. <https://doi.org/10.1177/1474474013482806>

- Maddrell, A. & Sidaway, J. (red.) (2010). *Deathscapes: Spaces for death, dying and bereavement*. Ashgate Publishers.
- Millar, B. & Lopez-Cantero, P. (2022). Grief, continuing bonds, and unreciprocated love. *The Southern journal of philosophy*, 60(3): s. 413–436. <https://doi.org/10.1111/sjp.12462>
- Mitchell, M. (2007). Constructing immortality: The role of the dead in everyday life. I Mitchell, M. (red.). *Remember me. Constructing immortality. Beliefs on immortality, life, and death*. Routledge, s. 1–18.
- Molina, M. E., Tapia-Villanueva, L. & Fossa, P. (2018). Temporality as the co-construction of couple relationship: The regulation of experiential time. *Culture & Psychology*, 24(4): s. 512–528. <https://doi.org/10.1177/1354067X17737719>
- Tuan, Y.F. (1975). Place: An experiential perspective. *Geographical Review* 65(2): s. 151–165. <https://doi.org/10.2307/213970>.
- Rees, W.D. (1971). The hallucinations of widowhood. *British Medical Journal*, 4(5778): s. 37–41. [10.1136/bmj.4.5778.37](https://doi.org/10.1136/bmj.4.5778.37)
- Relph, E. (1976.) *Place and Placelessness*. Pion.
- Rönnlund, M. & Tollefesen, A. (2016). *Rum. Samhällsvetenskapliga perspektiv*. Liber.
- Sanders, C. M. (1989). *Grief: The mourning after. Dealing with adult bereavement*. John Wiley & Sons.
- Stengaard Kamp, K., Steffen, E. M., Alderson-Day, B., Allen, P., Austad, A., Hayes, J., Larøi, F., Ratcliffe, M. & Sabucedo, P. (2020). Sensory and quasi-sensory experiences of the deceased. *Schizophrenia Bulletin*, 46(6): s. 1367–1381. <https://doi.org/10.1093/schbul/sbaa113>.
- Thurfjell, D. (2015). *Det gudlösa folket: De postkristna svenskarna och religionen*. Molin & Sorgenfrei.
- Urry, J. (2007). The Place of Emotions within Place. I Bondi, L. & Davidson, J. (red.). *Emotional geographies*. Routledge, s. 77–83.

- Valentine, C. (2008) *Bereavement narratives: Continuing bonds in the twenty-first century*. Routledge.
- Valentine, C. (2006). Academic constructions of bereavement. *Mortality*, 11(1): s. 57–78. <https://doi.org/10.1080/13576270500439274>
- Vickio, C. J. (1999). Together in spirit: Keeping our relationships alive when loved ones die. *Death Studies*, 23(2): s. 161–175. [10.1080/074811899201127](https://doi.org/10.1080/074811899201127)
- Vitebsky, P. (2006). *The reindeer people: Living with animals and spirits in Siberia*. Houghton Mifflin Harcourt.
- Volkan, V. D. & Showalter, C. (1968). Known object loss, disturbance in reality testing, and “re-grief” work as a method of brief psychotherapy. *Psychiatric Quarterly*, 42(2): s. 358–374.
- Volkan, V. (1972). The linking objects of pathological mourners. *Archives of General Psychiatry*, 27(2): s. 215–221. <https://doi.org/10.1001/archpsyc.1972.01750260061009>.
- Walliss, J. (2001). Continuing bonds: Relationships between the living and the dead within contemporary Spiritualism, *Mortality*, 6(2): s. 127–145. DOI:10.1080/13576270120051811
- Walter, T. (1996). A new model of grief: Bereavement and biography. *Mortality*, 1(1), s. 7–25. <https://doi.org/10.1080/713685822>.
- Walter, T. (2016). The Dead Who Become Angels: Bereavement and Vernacular Religion. *OMEGA - Journal of Death and Dying*, 73(1): s. 3–28. <https://doi.org/10.1177/0030222815575697>.
- Walter, T. (2017). How the dead survive: Ancestor, immortality, memory. I Jacobsen, M.H. (red.). *Postmortal society*. Routledge, s. 19–39.

Dödens lustkoordinater
– *framtiden för samtycket på*
heliga hällar?

SVEN E OLSSON

Den materiella världen inom mänskligt räckhåll ändras i grunden inte genom ord utan genom handgrepp. Det är visserligen så att ordmakarna har makten, men för att det beslutade inte skall bli annat än vibrationer i luften måste något, några eller alla engagera sig i det tingliga. (Hägerstrand 2009, 27).

INLEDNING: LÅNGT FRÅN EVIGHETEN

Korta är de jordiska människoliven. Desto längre påminns levande och efterlevande om avlidna förmödrars och förfäders tilländalupna liv. Döden är något mer än det omedelbara frånfället och den efterföljande sorgen, besök på en kyrkohäll också mer än ett enstaka begravningstillfälle. Minnena av de döda hugfästs, och lever vidare långt efter dödsögonblicket, in i det framtida, om de inte förträngs förstås. En dödens kultur uppstår. Var finns denna odling om inte på en begravningsplats?

Allt från förhistoriska gravfält till samtida kyrkogårdar och kolumbarier utgör påminnelser om en svunnen tids människor. Ett genomgå-

ende drag i de flesta kända samhällen är den vördnad de levande ägnar sina döda. Relationen döda-levande synliggörs också genom både anemiska och anonyma dödsfall. En nyss levande inbegrips genom etablerade ceremonier i de dödas gemensamma skara, från dödsannons och nekrolog till begravning och kremering. Vanligtvis men inte alltid sker detta omgiven av nära och kära, ibland också mer avlägsna släktingar och vänner, kanske även rena fiender, och allt annat däremellan av glödande hat och blind kärlek, sorgen är inte alltid gemensam, ibland ensam. Vem eller vilka – döda och levande – blir de sista som minns de dödas sista vilorum, och vilken överindividuell betydelse har detta? Begravningsplatsen, dess magistrat och relationen döda-levande i och omkring griftegårdarna hamnar nu i förgrunden. En begränsning förvisso, men av nödvändighet. Månglarna i och runt templen bortselektade denna gång.

BAKGRUND: UPPLÄGG, TEORI OCH TILLVÄGAGÅNGSSÄTT

Frågor och uppgifter av ovanstående slag kan få olika svar, det ena kanske upphäver det andra, eller utesluter inte det andra eller ett tredje. Detta kapitel ställer mötet mellan de döda och de levande i blickpunkten liksom den vill fånga de institutionella förhållanden under vilket dessa sammanträffanden sker. Gravar, urnlundar och gravgårdar, och dessas förvaltare och brukare, i fokus, i mindre utsträckning minneslundar och kolumbarier.

Från första början skall klargöras att resonemangen är explorativa och långtifrån heltäckande, kanske frön till vidare forskning? Den bistre sanningssägaren, djävulens advokat, invänder förhoppningsvis, kanske med välfunna argument? Tankar som här presenteras rör inget som enkelt bara kan bevisas utan självklart bör de utsättas för vetenskaplig kritik och polemik, kontrovers (jfr Bennich-Björkman m fl 2022; Brante 1984). De är en del av en hypotesgenererande forskningspraktik och strävan, inget fejk, ingen konspiration, intet gudsbevis – ett

tankeexperiment. I en annan vetandepraktik kanske någon skulle ta begreppet samhällskontrakt i sin mun.

Nedanstående noteringar ingår i ett sammanhang där de levande äldre blir fler och fler, döden enligt många förståsigpåare håller på att normaliseras. Artikeln bygger vidare på en redan inledd samhällsvetenskaplig analys av vad jag begreppsfast som det *dödsindustriella komplexet*. En kartläggning av dödsekonomin och dess apparat(er) inklusive vad jag döpte till den nya sekulära treenigheten: begravningsavgiften, medlemsavgiften/kyrkoskatten, samt, för det tredje, den i statsbudgeten numera mycket snålt tilltagna kyrkoantikvariska ersättningen (Hort 2022b). Denna artikel var del av ett bokprojekt kring dödens administration (Björnsson och Rombach 2022; jfr Svegfors 2023). En formulering som den nya sekulära treenigheten förvisso lätt att missförstå eller vantolka utanför paradigmet. Branschen, en miljardindustri, inte riktigt med på noterna.

Parallellt med denna studie företogs en annan, närmast i ett kunskapsvakuum, av kyrkovalet i Sverige i september 2021: dels en renodlad, jämförande valresultatanalys, dels samtal med ett mindre urval röstberättigade i en församling (Hort 2022a). I bakgrunden ännu lite längre tillbaka i tiden fanns också en större makrosociologisk genomlysning av den svenska välfärdsstaten från vaggan till gravan (Hort 2014; Olsson 1990; Olsson och Therborn 1991; Hoet 2024).

Förhoppningen här och nu är att knyta dessa administrativt-ideologiska förhållanden närmare till döda och levande mänskliga varelser – könade kroppar av kött och (i förekommande fall stelnat eller förvittrat) blod – i en bestämd typ av samhällsformation eller överlevnadsenhet. Dagens Sverige i synnerhet – tiden den nya milleniets första sekels första kvartal med människor födda på 1920-talet och framöver, några få kvar från 1910-talet; en föreställd gemenskap (jfr Anderson 1993). De dödas födelsetal ännu ett århundrade tillbaka att döma av inskriptionerna på gravarna. Ja, ännu lite längre tillbaka i tiden på en del riktigt gamla stenar.

Tillvägagångssättet denna gång bygger vidare på aktuell och i sammanhanget rätt originell forskning om *bandskapande* på begravningsplatser, sekundärlitteratur om kyrkogårdar, rätt och rättigheter därstädes, om samtycke och styrande, styre och styrda, därtill policydokument och tidningsmaterial. Bland annat en genomgång av de senaste sju årgångarna av tidningen *Kyrkogården* – jämte samtal med ett antal gravrättsinnehavare och besökare på begravningsplatser runt om i landet – en samtidsarkeologisk triangulering åt det abduktiva hållet på de nördigas metodspråk (jfr Bergman 2009). Alla intervjuer hänför sig alltså inte till senvåren och försommaren 2023, snarare perioden 2019–2021 för deltagande observation och egna fältarbeten, från Farhults församling i sydväst till Vätö i nordost. Det etnografiska fältarbetet avslutades dagarna före jul 2023 på Västra begravningsplatsen i Oskarshamn. Om materialet kan tilläggas att något fullständigt flerbandsverk om landets *samtliga* kyrkogårdar aldrig har utgivits i Sverige, *Minnets stigar* ett praktverk endast delvis ett undantag (Theorell och Wästberg 2001; jfr Folkers 2023–24; Boverket 1991). Sammantaget distanserat engagemang i kontrast till den sunda förnuftets förföriska spontansociologi.

Efter att ha presenterat en enklare teoretisk modell och dess analytiska följdfrågor nalkas så ett avsnitt om vad besökare *gör* på en begravningsplats, därefter ett stycke om vad som i äldre litteratur kallas kyrkogårdsmyndigheten för att så nå fram till intervjuer och samtal med gravrättsinnehavare. Kyrkogården finns där, förordningarna, besökarna och de dödas gravar likaså. Vad händer när de tre – döda, levande samt mänskliga artefakter i form av begravningsplatser och myndighetsutövning – möts i ett samhälleligt landskap? Framställningen – resonemangen – präglade av skrivarens tidiga samhällsvetenskapliga och sociologiska träning (jfr Andersson et al.; Elias 2001; Durkheim 1983). Vad som följer – en vetenskaplig essä snarare än en forskningsartikel – handlar om tingen, både döda och mänskliga, inget annat. Jo, något mer: samtycket – och dess teorifragment.

MODELLENS UNIVERSUM

– DET TINGLIGA I RUM, TID OCH TANKERYMD

Ett kyrkogårdsbesök är en gärning inom räckhåll för en vetenskaplig analys av relationen döda, levande och den institutionaliserade praktik som omger döden och minnena av de döda: ett engagemang med det tingliga med geografen Torsten Hägerstrands ord (jfr Pred 1990). Utgångspunkten tas således i en så kallad tidsgeografisk ansats: rummet fysiskt och liksom tidsordningen inskriven i modellen, samtidigt som ambitionen är att överskrida rumstiden i en sannskyldigt materiell riktning utan att förta något av dödens eskapism, dystopi eller utopism – sakförhållanden i form av vördnad och respekt för förlusten, det eviga och de döda (jfr Djurfeldt 1996). Dödens både evärdeliga och dagsaktuella ideologi kanske någon skulle tillägga. Tankens tillpassning till rådande sakförhållanden.

Till det tingliga hör också förvaltandet av jorden och här görs ett försök att knyta an till en realistisk-analytisk beskrivning av relationen mellan styrande och styrda inom ramen för den förvaltningsform – styret – som kännetecknar förvaringen och förevigandet av de döda på begravningsplatser och i kolumbarier. I Sverige lever inte människor i ett deltagande folkvälde, utan i ett representativ. Ändå är det deltagandet – eller bandskapandet – som främst kommer att åskådliggöras framöver. Syftet med detta är att lyfta fram betydelsen av ett *imaginärt samtycke*, både anpassning och förtroende, tillit i modernt tänk. Men också närvaron av sorti, protest – ”förändring” – och lojalitet (Hirschman 2008). Sammantaget en hypotes för vidare prövning.

Om ovanstående är den existerande tankerymden, utgör gravarna och urnlundarna det faktiska eller fysiska rummet (geografins platser; ”dödens geografi”), tiden de människor som lever här och nu, människor som både besökare och rättighetsinnehavare på begravningsplatser och kyrkogårdar, närvarande hos sina, eller andras, döda. Tillsammans upp lyser dessa analytiska koordinater en mänsklig gemenskap, en överlevnadsenhet bortom familj och ätt, inom vilka både de levande och de döda verkar, och vad gäller de förra, handlar och tänker, *gör*.

Figur 1. Det dödsindustriella komplexet/kretsloppet

Samtycke – eller dess motsats: protest och sorti – frambringt genom bandskapande i sin förkroppsligade form resoneras det kring genom resten av artikeln. Modellen i sin enkelhet är, som i nästan all seriös samhällsforskning, ett uttryck för att reducera komplexiteten – också när det gäller dödens system, som här studeras. Social skiktning inom kategorierna – från klass till HBTQI och rasifierad ålder – och dess intrikata relation till den emotionella mediologins politainment eller kommentariatets simpla version av politikens kampfält – ger sig inte till känna i modellen men ”finns och görs” i varje samtida klassamhälle som befinner sig under forskarens lupp: begravningsplatser och rikskyrkomöte måhända marginella men inga undantag.

EN BEGREPPSLIG OCH MATERIELL – TINGLIG – ANALYS

Förändringar till trots är vördnaden av de döda ett närmast överhistoriskt faktum, döden ett majestät att akta, frukta och ära, ett uttryck för det mänskliga medvetandets starkaste lidelser (jfr Nilsson 2023; jfr också Widlund 2019). Vilka döda som skall hedras råder inte alltid sämja kring ens inom släkt och familj, än värre är det i och mellan större mänskliga överlevnadsenheter (läs stater), våldet överskuggar kärleken till livet.

Pietet – idag skulle många säga respekt – råder över tid och plats samtidigt som den stöps om i nya och nygamla läglar. Naturligtvis kan andra, och särskilt för närstående lika viktiga minnesställen som begravningsplatserna, också förekomma, till exempel i hemmen eller på ytterst privata kultplatser. Begravningsplatserna gläntor – ytor – i ett globalt samhälle under civilisering *och* rationalisering – ett annat teorifragment (jfr Papakostas 2004). Men hur omformas och upprätthålls denna kombination runt kyrkogårdarna över just tid, i rummet – och i (tanke-)rymden? Hur begreppsfasta dessa ”relationer” eller sakförhållanden? Inledningsvis: vad förmedlar besökarna?

BEGRAVNINGSPLATSEN

En begravningsplats är således någonting mer än blott platsen för en kort, gripande men tidsbunden begravning. Ofta ett mål för ett första-gångsbesök i någon större eller bemärkt stad, att döma av mina meddelare. Livet är inte alltid en fest, något vackert, men döden på kyrkogården äger en säregen skörhet. Platsen existerar i topografin, genom gravarna och jorden runtomkring. Dagligdags genom de kroppar som rör sig på den både före och efter en jordafärd, icke så sällan i grupp, ibland enkom som solitärer. Kyrkogården omgärdas ofta av murar eller häckar, är en allmän egendom utan tillgänglig besöksstatistik, en allmänning på betryggande avstånd från sakrosant privategendom och förhärskande föreställningar om statligt, eller kommunalt, subventionerade företagsparker. Nära helig mark, vilket blir så uppenbart när

Växjö stift samlar sig till en bok om *Metaller i helig tjänst* och som nästan enda spår av kyrkogården har en gjuten järngrind (Modèus 2023).

Det kostar som regel inget att besöka en begravningsplats, den är en fri nyttighet. Trots begravningsplatsernas fria tillgänglighet och öppenhet uppvisar de inga av de effektivitetsförluster som enligt den rådande trosvissheten gäller för de fria lunchernas snyltgäster. Begravningar upptar som regel en liten tid av dygnets alla timmar och är ofta begränsade till en del av begravningsplatsen utan att detta läggs platserna till last. Frid och oväld präglar dessa miljöer i de allra flesta fall, här samsas de frihetstörstande och de (miss-)anpassade, stundtals förenade både i en enskild existens och en människohop. Båda fredade från omvärldens krav genom att tillhöra kulturarvet samtidigt som dessa historiska monument inte står utanför världens gång. I ett viktigt bidrag till boken *Lägga döden till rätta* skildrar dock Ylva Norén Bretzer (2022) några av de förändringsprocesser – trender med hennes terminologi – som utmärker den både faktiska och språkliga övergången från ecklesiastisk kyrkogård till ”världslig-konfessionell” begravningsplats. Parker av detta slag har också många likheter med lustgårdar och ängder av annan trädgårdskaraktär. Det säregna är att de samtidigt utgör både en kulturkristen och universell mötesplats. Finns ett motstånd att besöka kyrkogårdar som inte har med begravningskräck att göra?

Årligen genomförs en webenkät till ett tvärsnitt av hela Sveriges befolkning över 16 år med frågor kring kyrkoberöring under året. Ett svarsalternativ handlar om besök på kyrkogården. I 2022 års undersökning rapporterade 54 procent av de svarande – och ungefär samma siffra tidigare år – att de någon gång under året besökt en kyrkogård vilket av undersökarna översattes till knappt fem miljoner unika kyrkogårdsbesökare (4,7 för att vara exakt, Sandberg 2023). På drygt 3 000 kyrkogårdar (motsvarande 26 000 fotbollsplaner), eller 4 personer varje dag under året – i genomsnitt per gård. En ögonblicksbild ur ett statistiskt material – som den nogräknade kan kasta mull över?

Liksom vad gäller antalet röstberättigade i kyrkovalen – 2021 knappt

fem miljoner – rör det sig ändå om stora tal som lätt bli mindre, totalt sett många besökare, 13 000 per dag. Det är i denna mängd en handfull förändringsbenägna lobbyister träget försöker vinna gehör för ett avkristnande av begravningsverksamheten i Sverige. När den överväldigande majoriteten saktmodigt och stillatigande vandrar över griftegårdarna blir ändå stiltjen och tystnaden till ett vittnesbörd om kollektiva oskiljaktighet. En värdegemenskap i vardande, en identitetsöverskridande platsgrupp eller rumskonto, ännu färglös, varken blågul eller vit-svart, präglar förhållandet mellan de döda och levande atomer vilka i ord men inte alltid i handling artikulerar budskap från stamtillhörighetens ismer. Rabulister och uppvigglare göre sig ej besvär? Förtroende orubbat trots extremisters opinionsbildning? Samtycke nära till hands, ibland med den Allsmäktige eller en stark Ledare, allt som oftast med vardagslivets högst ordinära och tämligen okända mänskliga hjältar i och för mängden.

Sorti? Öppettiderna är vanligtvis generösa även om gårdarna kan vara stängda nattetid. Visst förekommer vandalisering av gravstenar och trädgårdsplanteringar – protester – men brott av detta slag är undantag. Snarare utmärks dessa område av den anda av vänskaplig förtrolighet – oförfalskad men kulturellt svåröverbryggbar kärlek – som romanen *Grabben i graven bredvid* så målande beskriver (Mazetti 1998). På begravningsplatsen levs livet för dem som blir kvar, sorg delas. De döda inte längre så avlägsna. Tillslutning mer än en trivial lydadsakt?

Något tecken på överutnyttjande av dessa utrymmen kommer sålunda sällan på tal, på många håll finns det gott om plats, på flera sätt. Nyare forskning om ålders-, klass- och genusbaserat *bandskapande* och intimisering visar också fram en plats som nyttjas av andra än besökare till gravarna, urnorna och gravstenarna (Kardemark och Nordin 2024 i denna bok). Men dessa nyttjare – eller brukare – följer andra, oskrivna regler som tar sikte på dämpade aktiviteter av mera alldagligt slag och den personal som arbetar där följer klädkoder som understryker allvaret (jfr Alfonsson 2022). Begravningsplatsen är ingen vanlig lekpark för jagcenterade narcissister. Hymner och psalmer kan

försynt sjungas, även tillsammans. Området är en viloplats för de döda, få mänskliga verksamheter på en plats av detta slag går utöver den sakrala stillhetens eller den profana hågkomstens. Människor promenerar eller joggar på en begravningsplats men gör så företrädesvis i lugn och ro, även de träningsbitna. När barn med föräldrars goda minne åker kälke påminns några om den femte profetens ord: ”låten barnen komma...”. Skrikande ungar manas nog till tystnad, liksom en alltför skränig a-lagare. Ändå kan en kyrkogård skänka frid, tillåta och upplåta en bänk åt den törstige och utslagne, liksom nyanlagda begravningsplatser också försöker få rum för ett utegym åt medelklassens joggarare (Moberg & Kardemark 2021a; 2021b; också *Kyrkogården* om Brämhults nya begravningsplats i Borås).

Denna bild av begravningsplatsen som något mer än ett kontemplationens fysiskt avgränsade rum pekar fram emot en annorlunda och närmast imaginär eller osynlig roll som få tycks ha sagt någonting om: samtyckets, förtroendets, tillitens *bandskapande* – på själva kyrkogården. För att närma oss denna funktion krävs en genomlysning av några formaljuridiska aspekter på relationen döda-levande som går utöver individualiseringens och intimiseringens fokus på den dubbelriktade relationen döda-levande. In träder en tredje aktör – eller institution – av politiskt-administrativ karaktär.

KYRKOGRÅRDSMYNDIGHETEN

Begravningsplatsen som del av det offentliga rummet, finansieras skattevägen genom den allmänna begravningsavgiften (Aggedal och Silfverberg 2018). Att alla i Sverige skattskrivna bidrar betyder således att verksamheten är helt igenom politisk, lagburen, om än inte särskilt partipolitisk, föga ideologisk men klart kulturell. Det är landets kyrkliga församlingar som med två undantag – Stockholms kommun ett viktigt sådant – administrerar och förvaltar dessa områden samt har personalansvar för de som utför arbetet på plats, gravgravare såväl som krematorievaktmästare. I en gången tids litteratur kallades denna

förvaltning för kyrkogårdsmyndigheten, ett uttryck från ”före skilsmäsans tid” (Erman 2001/1994; Croneborg 1941; Wetterberg 1956).

Begravningsplatsen och dess verksamhet inte bara finansieras av staten under Kammarkollegiets överinseende, verksamheten regleras i lag och har under åren utretts i vederbörlig ordning (senast SOU 2013:82). Ordföranden i 2013 års statliga utredning har nyligen (2023) valts till ordförande i Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund. SKKF är en kyrkogårdarnas samorganisation och spelar en nyckelroll inom begravningsväsendet; med en fristående chefsorganisation som komplement. Att upplåta plats åt en död är en myndighetsutövning, inget en lokal kyrklig församling gör av fri vilja även om godvillighet, barmhärtighet och saktmod säkert också kan finnas där.

Kyrkogårdsjuridiken har att handskas med två olika rättssubjekt: å ena sidan den döde, å andra sidan gravrättsinnehavaren, vanligtvis den levande anförvanten. Varje död svensk medborgare – bara hen vid dödstillfället är folkbokförd i landet – har rätt till en gravplats inom den församlings territorium hen är formellt bosatt i. Detta gäller över hela riket och för hela den folkbokförda befolkningen, permanent uppehållstillåtna inräknade. Riktmärket är att den döde ska få vara kvar i sin grav under 25 år framöver. Det är en skyldighet för de territoriellt ansvariga – alltså i praktiken kyrkogårdsmyndigheten, numera förvaltningen – att tillse att denna rätt upprätthålls, både vid dödstillfället och under årtiondena därefter. Den en gång folkbokförde svensken har således en dödslängd under jorden på minst 25 år utöver den livet på jorden skänkt hen. Vad har de dödas levande representanter att säga om rätt och orätt på allmänningen? Det är inte givet att deras anspråk sammanfaller med besökare av annat slag.

GRAVRÄTTSINNEHAVARE

– ETT FRÅGEFORMULÄR OCH DE SVARANDE

Gravrätt äger samtliga nyss levande och folkbokförda, gravmarksrätt den eller de efterlevande som ansvarar för den avlidnes grav, vanligtvis

nära anhöriga, en änka eller änkeman, barn eller andra närstående. Tillförlitlig statistik saknas. För dem som valt att sprida sin aska eller få sin aska spridd i havet eller på annan lämplig plats utan att resa någon gravsten eller (delvis) bli placerad i en askurnlund uppkommer ingen gravmarksrätt eller motsvarande ansvar för en avliden. Ej heller för den som i förväg valt minneslunden. Själva området skyddat.

Upprätthållandet av detta system förmedlas av levande människor vilka har att hantera det faktum att de döda ska så långt möjligt är vördas, dödens kultur bevaras och vidmakthållas. Hur och på vilket sätt detta sker var föremål för de samtal jag förde med ett antal gravrättsinnehavare från våren och sommaren 2023, formuläret öppet, frågorna sårbara. Det var inte sorgen, begravningskostnaderna eller egentligen inte heller minnena av de döda som stod i förgrunden utan omsorgen om gravarna, möjligheten till besök på gravgårdar samt förstås känsloladdade brottstycken av vad som med detta följde och följer. Begreppsligt sker detta genom att införa ett annat, mer tidsgeografiskt koordinatbegrepp i den dubbelriktad pilen mellan de döda och de levande. Men först något om de svarande, intervjupersonerna (IP).

”Nu har jag bara gravarna att åka till” sa en av de första som kom i min väg. IPs svar gav upphov till ett försök att formulera ett begrepp, hen hade lusten att återvända till sina döda. Det var inte sorgen som förde henom dit, snarare mer eller mindre glada och sällsamma minnen av bortgångna föräldrar, släktingar och vänner – och vikten av att det fanns en plats för detta. Lyckliga minnen starkare än sorgen.

Hen var inte den första att besvara mina frågor och samtala kring sina besök hos de döda och begravda. Vilken relation hade de till sina gravar – och hur många, och vilka döda det rörde sig om. Få om någon, vågar jag påstå, upplevde mina frågor och det efterföljande samtalet som påträngande eller rent av obehagligt, plågsamt, ändå känsloladdat. Detta ligger i linje med tidigare anförd, ny forskning om livet på begravningsplatserna och människors oförställda glädje i att tala om sina besök där (Moberg och Kardemark 2021a; 2021b).

Mestadels var IP-arna av mitt eget slag – personer med längre for-

mell utbildning, men med skilda ingångar, några med en betydande familjär erfarenhet av ”studenten”, andra förstagångsakademiker – och i min ålder (70+). Bland de äldre fanns också människor utan längre skolgång vilka hade börjat arbeta i 15–16-årsåldern. Ungefär lika många kvinnor som män kom att ingå i mitt urval, några få var inte födda i landet men hade levt här länge. Någon hade föräldrar som anlänt till Sverige från annat land.

Till de svarande hörde också människor med lång erfarenhet av arbetsuppgifter inom skolavårdsorg samt mer traditionellt manligt manuellt arbete av olika typ, jordbruk och verkstadsindustri. Därtill, med en kombination av samtida och gammeldags uttryck, också intervjupersoner som kan karakteriseras som entreprenörer och rentiärer, eller barn till någondera sorten. Jag bad också de flesta om tips på andra personer att samtala med i enlighet med den så kallade snöbollsmetoden. I slutändan, när så kallad teoretisk mättnad infunnit sig, hade jag ställt frågor till och bokfört svaren från ett tjugotal människor när 2023 gick in på sin andra halva. Ingen under tjugo år tillhörde mina intervjuoffer. En hade varit ordförande i en kyrkogårdsnämnd, en inrättning som fanns på den ”verkliga” kyrkogårdsmyndighetens tid, före skilsmässan.

RESULTAT: DÖDENS LUSTKOORDINATER IRL

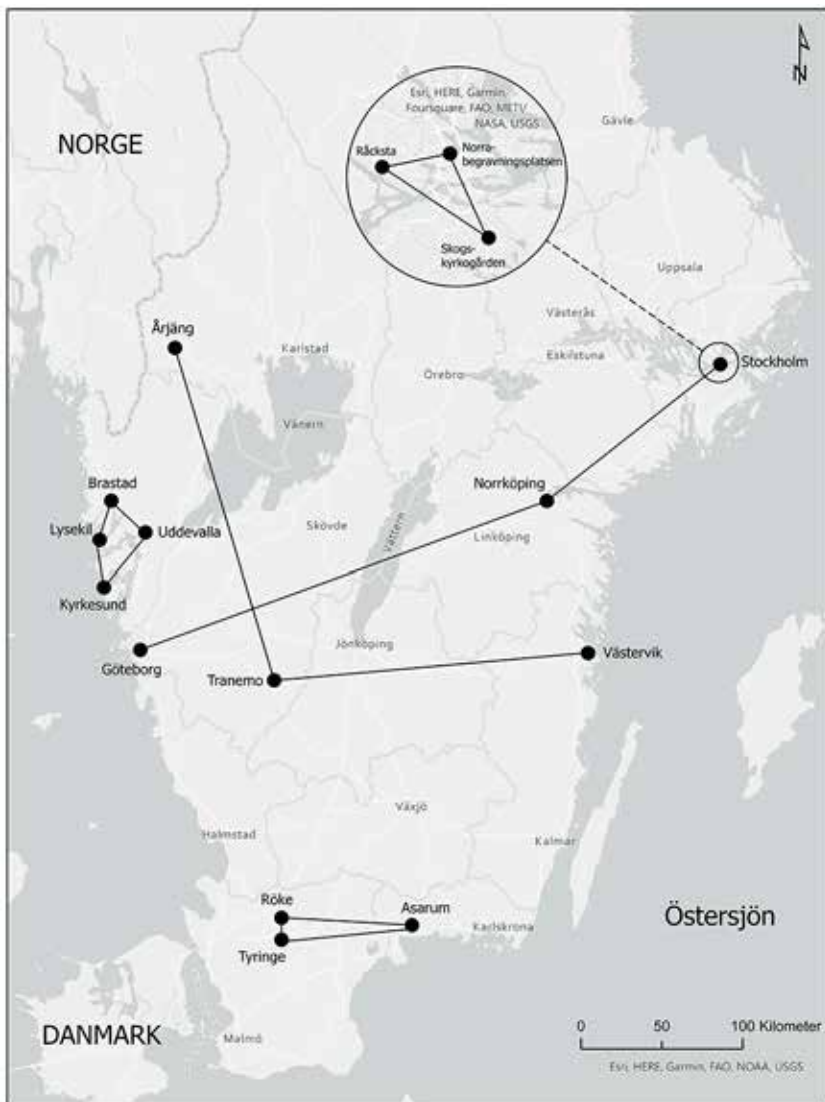
Livet runt eller ovan underjorden utspelar sig för de döda och deras efterlevande, de flesta således, vanligtvis vid en kyrka eller ett kapell. Av jord är du kommen, jord skall du åter varda. Kyrkogården är också platsen dit många vallfärdar vid Alla helgons dag för att hedra och minnas de sina, de som föregått eller inte fått vara med hela den gängse vägen. De döda går ur tiden, ersätts av nya blivande döda och deras anhöriga, även de på väg mot evigheten, förgängelsen eller förruttnelsen.

På ett mellanmännskligt plan kan dödens lustkoordinater sammanfalla med det dödsindustriella komplexets funktionssätt. För de flesta

var det inte av tvång eller självupptagenhet utan av närmast oegennyttig försakelse de ägnade anhöriga sin tid. Ja, jag vågar ännu en gång också ta de starka begreppen lycka och människokärlek i anspråk vid vården av de döda. Hur mycket var svårt att uppskatta (om överhuvudtaget möjligt) men besöken vid gravarna upptog en ansevärd tid hos några av de svarande. De allra flesta var på något sätt aktiva runt de dödas stora helgdag. Oftast handlade det emellertid om besök året runt, särskilt kring högtidsdagar, både sakrala och profana, vid föräldrars och andra anhörigas/vänners gravplatser. I något fall om i förtid döda barn, syskon och/eller make/ar, även självspilling kan försonas. Oftare omsorg om mor- och farföräldrar. Också ogifta fastrar eller mostrar liksom barnlösa mor- och farbröder tillhörde exemplen på nära och ömsesidiga relationer till gravgårdarna (jfr Erman 1994, 51). Engagemanget i det tingliga, med Hägerstrands ord, så påtagligt i mina samtal med besökare. I genealogin går färden bakåt, nedåt och inåt – kanske också framåt?

De levande förmedlar genom denna omsorg för sina döda också ett samtycke till hur verksamheten bedrivs. Bandskapandet mellan döda och levande inrymmer också myndigheten inte minst genom skötseln av platsen. Denna treenighet blir i verkliga livet till en uppsättning lustkoordinater, flerfaldiga såväl som enstaka, inga karaktärsdrag, snarare relationer som formar personlighetstyper (Arkiv 2023; jfr Olofsson 1996).

Långtifrån alla hade kläm på gravrättens grunder och vad som krävs av ansvar och kontakt efter att en innehavare av en sådan rättighet gått bort. ”Jag har inte hört något från dem”, sa en nybliven innehavare av farföräldrarnas och den ogifta fasterns (hemmadotterns) grav. IP syftade på den församling och dess gravadministration den övertagna graven löd under, där en kusin nyligen jordfäst. Hen förväntade sig ett brev eller en påringning, bosatt på 35–40 mil från förfädernas jord. Så sker på sina ställen, men det finns församlingar som inte prioriterar direktkontakt med geografiskt avlägsna gravrättsinnehavare. Andra församlingar kan vara desto mera serviceinriktade och mot betalning

Figur 2. Dödens lustkoordinater i tidsgeografins tankerymd

erbjuda ett tänt ljus på Alla helgons dag för den som av olika skäl inte kan ta sig till sin grav.

Minnena av de döda trädde i förgrunden vid samtalen med de levande, sorgen mestadels på långt avstånd. Minnena var påtagligt förbundna med begravningsplatsen, en avskild plats för avkoppling och omtanke, för begrundan. I flera fall handlade det om mer än en grav och en plats. Några kunde tämligen bekvämt röra sig inom om inte alltid gångavstånd så dock med enklare medel resa korta sträckor. En infödd stockholmare berättade om gravar på både Norra begravningsplatsen och Skogskyrkogården i söder samt i väster på gravlundarna i Råcksta. En annan körde bil i södra Bohuslän mellan morföräldrar i trakten av Brastad, de egna föräldrarna i Lysekil samt en farbror på Tjörn. Som om det senare inte vore nog berättade en van kyrkobesökare om sina smärre mödor att tillsammans med syskon och kusiner upprätthålla äldre släktingars gravvårdar mellan Årjäng i väster och Västervik i sydost – och däremellan föräldrarnas grav i en församling i Västergötland. I materialet fanns också personer med relationer till de tidiga mosaiska begravningsplatserna i Sverige, evig vila, gravrätt ingen fråga här (jfr Wirén i denna volym). Längst ner i syd har jag ritat in mina ”egna” kyrkogårdar mellan Asarum och Röke.

Dödens lustkoordinater spridda över landet för några, för andra inom bekvämt reseavstånd. Sällan en tung börda, men ett ansvar att förvalta. I nästan samtliga fall en lust och lycka i att bidra till vidmakthållandet av det tingliga, på en och samma gång ett imaginärt och praktiskt samtycke till en begravningsordning.

AVSLUTNING: ETT LUSTFYLLT SAMTYCKE TILL DEN NUVARANDE ORDNING?

Om begravningsplatserna sågs i ett ännu större sammanhang än som här varit fallet kanske fotbollsplanerna – sina huliganer till trots – skulle framstå som lika mycket av samtyckets örtagårdar? Kyrkogårdarnas existens öppnar för fler frågor än Konsten, Lagen, Tron och

Vetenskapen besvarar – med eller utan prövning, bedömning, bekännelse. Parker som dessa är också kärleksgårdar, ingen utsaga, snarare en hypotes, gångarna mellan gravarna kärleksstigar. Ingen kyrkogård är den andra helt lik, också labyrinter fyller utrymmet. Det fridfulla livet på en svensk begravningsplats upprätthålls inte genom en statsapparat som tar sitt våldsmonopol i bruk, polis – och militär – sällsynta på begravningsplatser. Gemene kvinna och man gav dock inte i realtid uttryck för ett ifrågasättande av att det kan finnas ordningsvakter och poliser runt kyrkogårdarna och begravningsplatserna till exempel vid större högtider som Alla helgons dag. I Sverige är ritualer av det slag som flimrar förbi från världen utanför på Youtube och i rutan till exempel i form av demonstrationståg mycket ovanliga. Undantagen förstås stora säkerhetspådrag i samband med mördade ministrars begravningar.

I övrigt tvärtom, den svenska statens legitimitet upprätthålls generellt genom organiserat samtycke uttryckt främst på valdagen, kyrkoval såväl som sedvanliga val, numera vart fjärde år och, allt mindre så, genom organiserade politiska partier. Samtycket är emellertid mycket mer än det sunda förnuftets språkligt förrädiska för-givet-tagna. Det representativa folkväldet fungerar också i vardagen, ibland till synes illa, ibland desto bättre. Gränsen mot bandskapande deltagande porös. Manifestationer kan förekomma när kända och okända personer avlider. Där de döda är inblandade mer än i dödsögonblicket, eller rättare sagt där de är inblandade under lång tid, på kyrkogården, sker samtycket till den existerande ordningen genom ömsesidiga, bandskapande praktiker på platsen. Det är tesen i denna artikel och den kan som all annan forskning ifrågasättas och forskaren kan självfallet ha fel.

Vanskötsel skapar både missnöje och en känsla av vanmakt bland besökare. Försummelser kan även fångas upp i företags- och organisationsdrivna opinionsundersökningar och företrädesvis mediala anklagelser riktas mot allt från kyrkoråd till vaktmästare. Nyare forskning har visat att samtycket handlar om tillit dels till att de som utövar sin

myndighetsfunktion gör detta på ett likvärdigt sätt, alla medborgare behandlas på samma sätt, dels till att man vågar lita på ”grabben i grav-bredvid” – tills den dagen misstron börjar gro (jfr Papakostas 2009). I en tid av växande atomisering av subjekten och varufiering av allt levande mänskligt samliv – en köp- och säljprocess där åtskilligt tingligt tillskrivs en dagsprisnotering eller ett kvartalsbokslut – får vilorummen rollen av pendang, till mer eller mindre sannolika upplös-ningsprocesser i banden människor emellan. Att i handling visa respekt och vördnad för en normaliserad död är i praktiken också ett sätt att hålla samhället som civilisationsprocessens överlevnadsenhet vid liv och ge sitt samtycke till gemensamma åtaganden bortom kommersens och våldsmonopolets emellanåt brutala framträngande. Någon ”dödspeng” har på allvar knappast passerat den civiliserade döds-kulturens rāmärken, varit på en senare tids svenska, och politiska, dagordning?

Människor kan som kunder och medborgare också ”rösta med föt-terna” och ge sina synpunkter på myndighetsutövningen till känna. Handlar dessa om den lagreglerade svenska begravningsverksamheten och skattebetalarnas skyldighet att betala den allmänna begravnings-avgiften finns inte mycket att säga om petitioner kring tingens nuva-rande ordning från de röstberättigade eller deras representanter genom nomineringsgrupper. Kyrkogården erbjuder istället kontakt med en historia kanske på väg att skingras? Här finns mycket lite av det offentliga livets brist på vandel. Här erbjuds istället en gnutta frihet, gemenskap, jämlikhet, självständighet, skönhet, särprägel och värdig-het.

Mot ”majoritetssamhällets monopol” på begravningsplatsordningen har intressegrupper som anser sig vilja fördjupa den ”svenska skilsmäs-san” mellan stat och (luthersk) kyrka anmält avvikande mening. Enligt en av dessa bör begravningsverksamheten i stort bedrivas i sekulär regi på så långt avstånd som möjligt från de kyrkliga församlingarna, Stock-holm ett föredöme (*Kyrkogården* 3/2019). Men i riket som helhet tycks inte något större intresse finnas för stockholmsmodellen. Granskas

rikskyrkomötets femton olika partier (nomineringsgrupper det officiella namnet) finns inte heller där någon grupp som energiskt driver frågan om verksamhetens skiljande från övriga andäktiga uppgifter. Kravet på sekularisering av förvaltningen förefaller nästan lika abstrakt principiell som vissa rikspolitiska partiers krav på republik i stället för monarki.

Kyrkovalen är således värda en egen liten mäsas med tanke på den forna statskyrkans roll i begravningsväsendet landet runt (Svärdhagen 2022). Valen till kyrkofullmäktige och andra organ inom Svenska kyrkan är än så länge ett uttryck för kyrksammas relation till sina territoriella församlingar och det samtycke dessa val förmedlar i all sin ofullkomlighet (ca 20 procent av de röstberättigade deltar i valen men med stora variationer församlingar emellan). Än handlar det fortfarande om majoriteten av de i Sverige födda och folkbokförda skattebetalarna med rösträtt i kyrkovalen. Det är dessa församlingar och myndigheter som – branschen undantagen – handhar det mesta av begravningsverksamheten. Varje torsdag kan den intresserade läsa platsannonser för jobb som kyrkogårdsarbetare och fastighets- och kyrkogårdsförvaltningschefer i hela Sverige i *Kyrkans Tidning*.

Kyrkogården och begravningsplatsen med dess fasta relation mellan de begravda och deras efterlevande blir i praktiken, genom besök i dessa parker, till en samtyckesinstitution, eller -mekanism. Genom att vistas vid, och kanske också lägga blommor på en grav, kratta, luka eller vattna marken omkring, uttrycker den besökande inte bara sin vördnad och omtanke om den döde. Besöket som handling kan också tas som intäkt för ett godkännande av tingens samlade ordning och underordning. Tesen i denna artikel, vilken återstår att bevisa i strikt epistemologisk mening, är att samtycket uppstår i sammanfallandet av de triangulära relationerna, i korsvägarna ”inom triangeln”, dödens lustkoordinater i verkliga livet.

Rätt eller fel? I linje med detta resonemang blir i stort sett alla besök, vare sig de sker i grupp eller solo, på en begravningsplats till ett element i ett osynligt men synligt er- eller godkännande av det system –

en struktur – som i praxis här och i en föregående artikel begreppsfasts som det dödsindustriella komplexet.

REFERENSER

- Aggedal, J-O. & Silfverberg, B. (2018). *Begravningsverksamheten och Svenska kyrkan – ett samhällsansvar i tiden?* Verbum.
- Ahrne, G. & Papakostas, A. (2014). *Organisationer, samhälle och globalisering – tröghe- tens mekanismer och förnyelsens förutsättningar*. Studentlitteratur.
- Alfonsson, J. (2022). Tillsammans med de nyss levande. I Björnsson, A. & Rombach, B. (red.). *Lägga döden till rätta – hur död administreras i vårt samhälle*. Santerus, s. 41–52.
- Anderson, B. (1993). *Den föreställda gemenskapen*. Daidalos
- Andersson, G., Brante, T. & Edling, C. (red.) (2014). *Det personliga är sociologiskt*. Liber.
- Arkiv (2023). Den auktoritära personligheten. Arkiv – tidskrift för samhällsanalys nr 16 ("Det vita fältet").
- Bennich-Björkman, L., Gustafsson, S. & Lindberg, M. (red.) (2023). *Håll huvudet kallt – Om distanserat engagemang i en orolig tid*. Daidalos.
- Bergman, P. (2009). *Stålkvinnor*. Arkiv
- Björnsson, A. & Rombach, B. (red.) (2022). *Lägga döden till rätta – hur död administ- reras i vårt samhälle*. Santerus.
- Brante, T. (1984). *Vetenskapens sociala grunder – en studie av konflikter i forskarvärlden*. Rabén & Sjögren.
- Croneborg, O. (1941). *Om gravrätt – en kyrkorättslig studie*. Svenska kyrkans diakonisty- relses bokförlag.
- Djurfeldt, G. (1996). Boström och kaminen: En introduktion till realistisk vetenskapste- ori. *Arkiv*.
- Durkheim, E. (1968). *Självmordet*. Argus.
- Elias, N. (2001). *Ageing and dying: Some sociological problems in the loneliness of the dying*. Continuum.
- Erman, B. (2001). *Begravningsrätten i praktiken – Handbok med kommentarer*. Verbum.
- Erman, B. (1994). *Praktisk begravningsrätt – Introduktion och kommentarer*. Verbum

- Folkers, I. (2023–24). *Kyrkogårdsväxter i Sverige – Med tillägg av kyrkogårdens gestaltning genom tiderna*. Förlag KB.
- Hirschman, A. (2008). *Sorti eller protest – en fråga om lojalitet*. Arkiv.
- Hort, S. (2024). Survival or sustainability – futures for the welfare state over the last century. I Baikady, R., Said, S.M., Jaroslaw, P., Varoshini, N., Rezaul Islam, M. & Jiang, G. (red.). *The Palgrave Handbook of Global Social Problems*. Pringer International Publishing, s. 1–11.
- Hort, S. (2022a). 2021 års kyrkoval – noteringar och funderingar. *Statsvetenskaplig tidskrift*, 124(3): s. 713–33.
- Hort, S. (2022b) Det dödsindustriella komplexet. I Björnsson, A. & Rombach, B. (red.). *Lägga döden till rätta – hur död administreras i vårt samhälle*. Santerus, s. 179–196.
- Hort, S. (2014). *Social Policy, Welfare State and Civil Society in Sweden*. Arkiv.
- Hägerstrand, T. (2009). *Tillvaroväven*. Formas (postum utgåva i urval av Kajsa Ellegård och Uno Svedin samt en bibliografi sammanställd av Bo Lenntorp).
- Kardemark, W. & Nordin, M. (2024). Vad gör alla på begravningsplatsen under alla helgonhelgen? – en allmän praktik i föreställd gemenskap. I Marjavaara, R. (red.). *Dödens geografi*. Ymer – Svenska sällskapet för antropologi och geografi, s. 75–95.
- Kyrkans Tidning. Organ för Svenska Kyrkan. Årgång 2020-okt 2023.
- Kyrkogården (2018–2023). Organ för Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund.
- Boverket (1991) *Kyrkogårdens form och miljö – planering och vård av begravningsplatser och deras byggnader*. Boverket, Riksantikvarieämbetet samt Svenska kyrkans kyrkogårdsdelegation
- Mazetti, K. (1998). *Grabben i graven bredvid*. Alfabeta
- Moberg, J. & Kardemark, W. (2021a). It is after all a churchyard: orthodox and heterox spatial embodiments at three churchyards in Gothenburg. I Punzi, E., Singer, C. & Wächter, C. (red.). *Negotiating Institutional Heritage and Well-being*. Brill, s. 21–46.
- Moberg, J. & Kardemark, W. (2021b) Kött på benen: om kulturella former för att leva med de döda. I Reinhold, E. & Wandery, O. (red.). *På tal om döden – essäer*. Makadam, s. 153–164.
- Modèus, F. (2023). *Metaller i helig tjänst*. Växjö stift.
- Nilsson, U. (2023). *En liten bok om konsten att dö*. Bonniers.
- Norén Bretzer, Y. (2022). Dödens landskap. I Björnsson, A. & Rombach, B. (red.). *Lägga döden till rätta – hur död administreras i vårt samhälle*. Santerus, s. 167–178.

- Olofsson, G. (1996). Sociala institutioner och individers egenskaper. I Andersson, G. (red.). *Egensinne och mångfald*. Arkiv, s. 29–42.
- Olsson, S.E. (1990; 1993). Social Policy and Welfare State in Sweden. Arkiv.
- Olsson, S.E. & Therborn, G. (1991). *Vision möter verklighet – Om social styrning och faktisk samhällsutveckling*. Allmänna förlaget.
- Papakostas, A. (2009). *Misstro, tillit, korruption – och det offentliga civiliseringen*. Studentlitteratur.
- Papakostas, A. (2004). Civilsamhällets rationaliseringar. *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia*, 91: s. 19–45.
- Pred, A. (1990). *Lost words and lost worlds: modernity and the languages of everyday life in late nineteenth-century Stockholm*. Cambridge University Press.
- Sandberg, A. (2023). Muntlig uppgift angående Svenska kyrkans årliga enkätundersökning.
- SOU 2013:82. Begravning, nya återvinningsmetoder och enhetlig begravningsavgiftsats. *Betänkande av Utredningen av vissa begravningsfrågor*.
- Svegfors, M. (2023). Allt på sin plats. *Arkiv – tidskrift för samhällsanalys*, 15: s. 177–180.
- Svärdhagen, G. (2022). Kyrkovalet 2021 – valdeltagande och valresultat 2021 års kyrkovalet. I Sandberg, A. (red.). *Nyckeln till Svenska kyrkan*. Svenska kyrkan, s. 101–113.
- Wetterberg, G. (1956). *Handbok i kyrkolagfarenhet*. Håkan Ohlssons förlag.
- Widlund, L.I. (2019). *Och plötsligt finns bara minnet kvar – en essä om döden och vänskapen*. Författarens bokmaskin.
- Wirén, J. (2024). Begravningslagen i interreligiös belysning. I Marjavaara, R. (red.). *Dödens geografi*. Ymer - Svenska sällskapet för antropologi och geografi.
- Wästberg, P., Theorell, A. & Hammarskiöld, H. (2001). *Minnets stigar – en resa bland svenska kyrkogårdar*. Max Ström.

Denna artikel tillägnas minnet av Paavo Bergman (1945–2022), arbetskamrat, vägvisare och vän; sociolog och (senare) professor vid Södertörns högskolan 1998–2014.

*Stjärnor, snabbspår och
återvändsgränder
– Dödens geografi i lyriken*

KARIN SVEDBERG HELGESSON & ANNA NYBERG

”Hur känns det, när man får vingar, då man är död, säg, mor?”
”Först kröker ryggen på sig, den växer så bred och stor.

Sen blir den tyngre och tyngre. Det är som man bar ett berg.
Det rister och det brister i revben och kotor och märg.

Så rätar den upp sig med ett ryck och bär allt, allt.
Då vet man, att man är död nu och lever i ny gestalt.”

(ur Efter döden av Karin Boye, 1941)

INTRODUKTION

If jobs “create” people, then the corporation is the quintessential people-producer. (Kanter 1977, 3)

Vad som väntar bortom döden är ytterst okänt och så även dess geografi. Karin Boye beskriver gränsövergången som en rejäl arbetsinsats.

Figur 1. Stjärnor och snabbspår. Källa: Pixabay, night-sky-6023551.

Den är tung som ett berg. Gränsen mellan levande och döda kan vara skarp och definitiv. De döda vistas hinsides i sitt eget landskap, vilket är avskärmat från vårt. Samtidigt kan gränsen mellan levande och döda betrakas som både oklar och under ständig omförhandling. Inte minst i lyriken synliggörs en gränstrafik mellan levande döda där relationer kan fortsätta att utvecklas men även avvecklas.

I det här kapitlet utforskar vi dödens geografi i lyriken med Rosabeth Moss Kanter som vår vägvisare. Med några av Kanters (1977) analysbegrepp i bagaget korsar vi gränsen mellan levande och döda och diskuterar vilka avtryck i terrängen de döda får – och ges. Kanter (1977) visade i sin numera klassiska studie hur och varför kvinnor och män i ett storföretag inte bara upplevde organisationen på olika sätt, utan *de facto* rörde sig i olika terrängar med konsekvenser för deras liv och karriär. Här låter vi Kanter vägleda oss även bortom döden.

DE VANLIGA OCH DE UNDANTAGNA

Kvinnor ska inte utforska något.

De ska stanna där de är.

(ur Självbiografi (replik till Ferlinghetti) av Sonja Åkesson, 1963b)

Företagsekonomi är ett ämne som spänner över ett brett område och rymmer en mängd olika problem och frågor. Denna empiriska och teoretiska spännvidd har bidragit till att företagsekonomi idag är ett ämne med många kärnor och med flera parallella, och ibland motstridiga, teoritraditioner. Inom organisationsteorin är ett grundproblem hur man ska få människor att arbeta tillsammans mot organisationsgemensamma mål. Ett av de klassiska svaren på den frågan är Weberiansk byråkrati. Byråkratin kännetecknas av sin hierarkiska struktur, standardisering, specialisering, och, inte minst, ett välutvecklat och tydligt skriftligt regelverk. Med hjälp av byråkratin kan organisationsledningen se till att organisationen fungerar på ett rationellt och ändamålsenligt sätt. Den här synen på vad en organisation är och hur organisationer fungerar finns fortfarande kvar och ingår i grundläggande läroböcker i organisationsteori även om den också har problematiserats på olika sätt (se till exempel Scott 1981 för en beskrivning och kontextualisering).

I den idealtypiska byråkratin utför organisationsmedlemmarna arbetet enligt sina tjänstebeskrivningar och får lön och förutsägbara

karriärmöjligheter i utbyte. Den som är mest kompetent och bäst skickad är den som blir befordrad. Att organisationen verkligen är och kan vara en meritokrati där kompetens och skicklighet avgör vem som får en framgångsrik karriär är med andra ord ett av byråkratins kännetecken. I en meritokratisk byråkrati är det vidare rationellt att chefer har mer att säga till om än sina underlydande eftersom cheferna har befordrats en eller flera gånger och därmed visat sig vara kompetenta.

I praktiken är dock organisationer inte alltid meritokratier, även om de kan ha andra byråkratiska kännetecken såsom hierarkisk struktur, specialisering och tydliga regelverk. Att organisationer reproducerar ojämlikhet var något som Rosabeth Moss Kanter tydligt visade i sin banbrytande bok om företagets män och kvinnor (Kanter 1977). Kanter, som är professor i företagsekonomi vid Harvard Business School, genomförde en ingående fältstudie av hur ett stort och geografiskt diversifierat amerikanskt industriföretag fungerade i praktiken. Bland annat analyserade hon hur och vilka som kunde navigera i företagets terräng och vilka som hade möjlighet och tillåtelse att klättra mot toppen. Utifrån sina empiriska studier kunde hon visa hur och varför byråkratins grundstenar om hur meritokrati fungerar inte stämde överens med praktiken.

Kanter beskriver bland annat hur andra organiseringsprinciper än visad skicklighet och kompetens kan vara viktigare för att förstå vem som blir befordrad, liksom att outtalade regler kan vara väl så viktiga som de formella. Hon är mest citerad för sina slutsatser om kvinnors och mäns skilda karriärmöjligheter, där kvinnorna hade betydligt svårare att ta sig fram. Ett exempel är så kallad *tokenism* som hon gjorde välkänt. Det är ett begrepp som är grundat i iakttagelsen att storleken på minoritetsgrupper spelar stor roll för hur enskilda personer i den gruppen uppfattas av majoriteten. Att uppfattas som en *token*, som representant för en minoritet snarare än som en individ, påverkar den enskildes möjligheter att få sin individuella kunskap och kompetens erkänd i organisationen. Ofta i negativ riktning, Kanter visade också hur förment rationell standardisering och specialisering där människor tilldelas olika arbetsuppgifter också kan få till följd att somliga får sina karriärmöjligheter

kraftigt tuktade redan från början, medan andra får chansen att blomstra. Här kallar vi dem ”de vanliga” respektive ”de undantagna”.

De flesta i det stora företaget som Kanter studerade tillhörde kategorin de vanliga. Sekreterarna var en stor grupp som tillhörde kategorin de vanliga. Även vissa tjänstemän ingick i de vanligas skara. De vanliga var de organisationsmedlemmar som i god byråkratisk ordning förväntades följa alla organisationens regler och göra det de skulle. Däremot fanns det normalt sett ingen öppning för de vanliga att göra karriär. De vanliga skulle sköta sitt jobb. Det fanns inget system för att kartlägga vilka av de vanliga som var särskilt kompetenta och befordringsvärda eftersom det inte förväntades göra karriär. De var fast på sin post – *stuck* med Kanters ord. Företaget var en labyrint som de inte kunde hitta vägen igenom.

Råttor i en labyrint lär sig variera sitt beteende om de gång på gång fastnar i en återvändsgränd. Jag försöker vara rätta, men det är svårt att häva sig upp ur sina artspecifika begränsningar.

(ur *Offret* av Aase Berg, 2023a)

Kanter betecknade de vanliga som *non-exempts*, de icke-undantagna. Detta i kontrast till de organisationsmedlemmar hon identifierade som *exempts*, vad vi valt att kalla de undantagna. De undantagna bars upp av regelverket, istället för att lyda under reglerna, som de vanliga gjorde. Regelverket understödde de undantagnas karriärer. Deras arbetsliv var därför både mer framåtsyftande och mer flexibelt. De undantagna hade privilegier och möjligheter att kunna klättra upp i toppen av hierarkin, vilket i princip var omöjligt för de vanliga. Typiska grupper som tillhörde de undantagna var chefer och många tjänstemän.

Kanter visade dock även att alla undantagna inte hade samma förutsättningar. I undantagsfall kunde också en av de vanliga lyckas etablera en karriär som vi ger exempel på nedan.

Snabbspår

De har gjort dig så stor
större än deras hjärnor och hjärtan
större än deras munnar
De skickade upp dig till himlen
för länge sen

Nu har de svårt att dra ned dig
att sudda bort dig
att förneka dig

(ur Åttonde landet av Jila Mossaed, 2020)

I en meritokrati ska det göras skillnad på folk och folk på sakliga grunder. Längre erfarenhet och högre kompetens möjliggör befordran och karriär. Karriärvägarna ska också vara tydliga. Detta är de premisser som i princip ska gälla för den kategori medarbetare som Kanter definierar som de undantagna. En viktig poäng hos Kanter är dock att för somliga av de undantagna var vägen till toppen i praktiken både kortare och snabbare än för de andra. Här gjordes skillnad på ett sätt som inte var grundat i erfarenhet och kompetens.

Bland de undantagna kunde ytterligare en kategorisering komma in i bilden, nämligen om medarbetaren bedömdes vara av chefsmaterial eller inte. Avgörande för att betraktas som chefsmaterial var att personen var av rätt sort, såg rätt ut och hade rätt typ av nätverk. För den som klassats som chefsmaterial blev den faktiska sakkompetensen av mindre vikt för karriärframgången. Dessa 'stjärnor' gavs möjligheten att följa särskilda snabbspår som inte var tillgängliga för andra. Stjärnorna kunde bland annat ges möjligheten att bli utvärderad för befordran oftare, eller få chansen att flytta till en attraktivare region eller en karriärposition vid huvudkontoret. Ett nutida ord för personer i motsvarande position är 'talanger'. Se Kamoche och Leigh (2022) för en

nyanserad diskussion av talanger och hur sådana positioner påverkar de vanliga medarbetarna syn på sina (begränsade) karriärmöjligheter.

För de som väl placerats på snabbspåret blev livet i organisationen till en positiv spiral, enligt Kanter. Tilltron till förmågan hos stjärnorna var hög både hos dem själva och omgivningen. Förvisningen om den egna potentialen fick stjärnorna att sikta högt och rättfärdigade att de tog alla chanser till befordran även när det utifrån kunde finnas skäl att ifrågasätta om deras sakkompetens var tillräcklig. För att bli befordrad var det trots allt viktigast att passa in och uppfattas som en möjlig chef bland de andra cheferna, enligt Kanter. När stjärnorna väl hade växlats in på snabbspåret fanns det incitament för alla att se till att de blev befordrade så snabbt som möjligt. Om de misslyckades, kunde det inte vara deras eget fel, utan blev chefens. Om stjärnorna lyckades reifierades deras position som just organisationens stjärnor.

Sponsorer

Så önskar jag dig ro min vän, innerligen.
Och alla dina små skyddslingar:
Stararna med sin välsignade näbb,
ekorrarna, igelkotten.

Så önskar jag dig fred
och framför allt *resultat*
i ditt välsignelsebringande arbete.

Du med dina små djur!

(ur Brev av Sonja Åkesson, 1963a)

Ett sätt att ta vara på gjorda erfarenheter och förädla och bevara kunskap i byråkratin är att personer på högre nivåer i hierarkin lär upp de

juniora som befinner sig på lägre nivåer. Genom att få del av den befordrades kunskande får den juniora personen gradvis allt större kompetens inom sitt sakområde. Därmed kan den juniora också klättra upp för karriärstegen och över tid blir organisationen som helhet allt mer kompetent och kunnig.

Enligt Kanter var dock överföring av sakkunskap bara en del av den sponsorroll som överordnade kunde ta på sig gentemot egna och andras underlydande i det stora företaget. Hon identifierade ytterligare tre aspekter av sponsorskapet som visade sig vara väl så viktiga för den enskildes karriär. För det första kunde sponsorn stå upp för sin skyddssling och dennes intressen och behov. För det andra kunde sponsorn hjälpa skyddsslingen att identifiera och växla in på snabbspår. För det tredje kunde skyddsslingen få möjlighet att kan sola sig i glansen av sponsorns makt – och därmed framstå som mer mäktig trots en underordnad position.

Sammantaget medförde detta att de undantagna som hade en sponsor som uppfyllde flera eller alla av de här ytterligare funktionerna fick det betydligt lättare att verkligen bäras upp av regelverket och göra karriär. För den som saknade sponsorer var det svårare att lyckas. Kanter illustrerade detta med en undersökning där det visade sig den som presterade på topp visserligen kunde få en löneförhöjning, men enbart prestation räckte inte till en befördran. För de många undantagna utan sponsorer och stjärnglans blev karriären en återvändsgränd. Nuförtiden, när livslång tillsvidareanställning inte längre är gängse, kan högkvalificerade organisationsmedlemmar hanteras enligt principen *up-or-out*. I sådana system är det dock fortsatt viktigt med sponsorer, som exempelvis Helgesson och Sjögrens (2019) analys av en organisation inom högre utbildning visar.

Återvändsgränder

Alla de vilda djuren
vart skulle de ta vägen

jag låg vaken om natten
för deras skull

(ur De vilda djuren av Erik Janson, 2023)

När karriärmöjligheter inte finns för alla blir byggandet av återvändsgränder en lösning för organisationen. Organisationsmedlemmarna som löd under reglerna (*non-exempts*) hade i stort sett inga möjligheter att göra karriär och förblev därmed på sin poster genom yrkeslivet. De inte bara hamnade i en återvändsgränd. De var placerade vid vägs ände redan från början, de Kanter kallar de som fastnat. Paradoxalt nog medförde detta att det var de som hade sämst möjligheter att göra karriär som var de som hade störst möjlighet att bli riktigt skickliga på sina jobb, observerade Kanter.

Alla de undantagna (*exempts*) bars visserligen upp av det organisatoriska regelverket. De hade därför större möjligheter att klättra än de som löd under reglerna. Men som vi har beskrivit ovan var tillgången till snabbspår och sponsorer i princip nödvändiga förutsättningar för att kunna ta sig upp till toppen. Utan de förutsättningarna blev det så småningom stopp även för de undantagna, om än på en relativt högre nivå än för de som löd under reglerna. Kanter beskriver vidare hur insikten om att man aldrig skulle kunna bli en stjärna bidrog till en negativ spiral. De som inte såg framgången som möjlig kastade sig inte heller över de chanser som kunde komma i deras väg. Därmed minskade deras karriärmöjligheter ytterligare.

För de vanliga och även för flertalet av de undantagna kunde därmed livet i organisationen karaktäriseras som en väg in i en återvändsgränd.

Där inne fastnade alla de som ingen hade förväntningar på längre, varken de själva eller andra.

Stigfinnare

Här kommer Pippi Långstrump,
tjolahopp tjolahej tjolahoppsan-sa,
här kommer Pippi Långstrump,
ja, här kommer faktiskt jag.

(ur Här kommer Pippi Långstrump av Astrid Lindgren, 1969)

Allt var dock inte hopplöst för den som inga sponsorer eller snabbspår hade. Inte ens om den tillhörde kategorin medarbetare som löd under reglerna. Kanter visade också att det kunde finnas personer som klättrade trots att de inte tillhör den uppburna gruppen, även om det var ovanligt. Det som då krävdes var att bli vad vi översatt till stigfinnare. Stigfinnarna skapade egna vägar, ofta i det fördolda, för att kunna tillskansa sig nya kompetenser och leta rätt på nya möjliga yrkesroller. Ett exempel som Kanter nämner var sekreterare med standardiserade arbetsuppgifter som på eget bevåg börjad författa rapporter istället för att enbart skriva ut de som chefen dikterade. På så sätt lyckades hon ta ett kliv uppåt i karriären till en mer professionell roll. Ett sådant karriärkliv kan få konsekvenser även för dödens geografi.

MED KANTER SOM VÄGVISARE GENOM DÖDENS GEOGRAFI I LYRIKEN

Dom förtvivlade säger
att döden är lika för alla
Men det är väl sannare att säga att man kan dö

på samma sätt som man har levt
Och att dö för förtjänst
det väger lätt som en fjäder
Men att dö för sitt folk
det väger tungt som en sten

(ur Victor Jara, av Mikael Wiehe, 1975)

Det brukar heta att inför döden är vi alla lika. Men det är en sanning med modifikation. Som Mikael Wiehe formulerade det i sången om Victor Jara väger somligas död lätt som en fjäder medan andras död är något monumentalt. De som levt och dött för andra lämnar många avtryck i terrängen. En stad behöver inte vara stor för att rymma monument över frihetskämpar och stupade soldater. Namn på mången gata och torg minner om forna tiders skalder och skriftställare. Kungastatyer fungerar som riktmärken för både infödda och turister. De är minnesmärken för alla de som inga egna minnen har av de döda. Och för de anhöriga som glömt.

Nu har du glömt pappas hjärta
och rummets kyla där han låg.

Du har glömt hans förvånade
ögon i det bleka självlysande
ansiktet.

Du har glömt den lilla kyrkan
som ideligen stod upp och planades
ut i takt med hjärtats slag på
skärmen.

(ur Nu är du mitt barn av Barbro Lindgren, 1988)

Monumenten utgör också påminnelser om att de som varit stjärnor i livet kan utöva ledarskap även efter döden. I dödens landskaps tar ”de undantagna” fortsatt mer plats än ”de vanliga”. Framgång i karriären är en av de viktigare faktorerna som förklarar vilket eftermäle man får och hur stor plats man får ta i anspråk efter döden.

De levande skapar dödens landskap

Fä dör,
fränder dö,
även själv skiljes du hädan,
men eftermålet
aldrig dör
för envar, som ett gott har vunnit.

Fä dör,
fränder dö,
även själv skiljes du hädan,
men ett vet jag,
som aldrig dör,
domen över död man.

(ur Den höges sång, vers 76 och 77)

Precis som karriären inte kan byggas helt av egen kraft kräver upprätandet av eftermålet andras kraft och benägna bistånd. Med Kanters ord behövs sponsorer. Det är inte den Höge som besjunger sig själv. Utan sponsorer spelar det ingen roll hur stor man har varit i livet. Några efterlevande måste finnas kvar som är villiga att ta rollen av körsångare, rallare och byggnadsingenjörer för att dikta, lägga spår och resa monument över den döde. Kanters analys hjälper oss inte bara att för-

stå yrkeslivets karriär. Dagstidningarnas nekrologer vittnar om de undantagnas bedrifter även efter deras frånfälle.

Hans ledarskap
var på många sätt
nyskapande

Hans släppte fram
sina medarbetare
på ett närmast unikt sätt

Detta gjorde det naturligtvis
extra stimulerande för oss
som fick förmånen
att arbeta i hans närhet

(ur Vi är många som har berörts i djupet av våra hjärtan
av Isak Sundström, 2023)

Den som gått bort beskrivs ofta som en förebild och föregångare i karriären. En sponsor vars eftermäle vårdas av de yngre kolleger åt vilka han en gång lagt ut snabbspår. På så sätt skapas en ömsesidighet. Den äldre sponsorn stödjer de yngre adepternas framgång i livet – adepterna bevakar och bevarar sponsorns verk efter döden. Det finns med andra ord "fortsatta band" (Klass 2006). Relationerna mellan de som lever och den som lämnat livet består och fortsätter att utvecklas.

De undantagna som vill säkerställa sitt avtryck bör dock se till att dö i tid. Det kan bädda för ett mer imponerande eftermäle för den som lyckats klättra snabbt i karriären. Då finns många efterlevande kvar som kan agera sponsorer. Det lönar sig att investera i sitt sociala kapital. Även de som inte har prioriterat arbetet utan har lagt sin huvudsakliga kraft på att odla sociala nätverk kan därmed gynnas av en tidig död.

Cornelius Tratt är död (en liten rödlätt man,
gick gärna med syrtut, i går begravdes han.)
Jag kistan såg och processionen
och gjorde denna reflexionen:
”Bror Tratt du levde glatt och kort,
förr bars du alltid hem, nu bärs du äntlig bort.”

(Reflexion av Anna Maria Lenngren, 1794)

En person som Cornelius Tratt framstår som en riktig stjärna när hans begravningståg fyller vägen mot graven. Tratt var du och bror med många. Han var en gamäng med ett gott nätverk av sponsorer som bar honom både genom livet och ut ur det. Visserligen blev avtrycket i terrängen tillfälligt, men de som var med glömmet honom inte.

De vanliga som inte har haft någon karriär att tala om och inte har fått tillträde till vare sig breda nätverk eller mäktiga sponsorer går ett helt annat öde till mötes. Bortglömda redan i livet riskerar de vanliga att förbli lika osynliga i dödens geografi som de har varit i de levandes.

ett nedstigande utan beröring
där finns ingen meridian att korsa
inte heller allt fuktigare återhämtning
eller något klagande uppvaknande

(ur Elegi av Mizuta Noriko, 2020)

Visst kan det finnas enstaka stigfinnare även i gränslandet mellan de levande och de dödas, men de har ett väl så tufft jobb som stigfinnarna i de organisatoriska landskapen. Det krävs krafttag såväl som en vapenarsenal för att förbereda sig för alla upptänkliga strapatser.

Jag måste komma tillrätta innan jag går.
Jag ska ha skor.
Jag ska ha promenadskor.
Med rågummisula.
Jag tror att det här är strapatsrikt.

Se på mig nu.

(ur Hej då, ha det så bra av Kristina Lugn, 2003)

De vanligas avtryck i dödens geografi ställer även högre krav på oss som resenärer och utforskare för att vi ska få syn på dem. Alla ser inte de små skiftningarna som de vanliga lämnar efter sig i terrängen. De vanliga som kämpar på i livet skapar sällan stora vågor, men väl små krusningar över vattenytan. Den dag de går bort kan det bli spegelblankt.

Griper efter halmstråt. Trampar
på i ullsockerna
i klaveret
vatten
Trampar vatten.

(Griper efter halmstråt
igen)

(ur Övningar av Sonja Åkesson, 1963c)

För de vanliga är en tidig död inget som ökar chansen till minnesord och monument. Även där är de missgynnade jämfört med de undantagna. Tvärtom är det viktigare för de vanliga att härda ut och skaffa sig ett långt arbetsliv innan döden inträffar. En vanlig medarbetare som med nit och redlighet jobbat på hela livet i sin återvändsgränd,

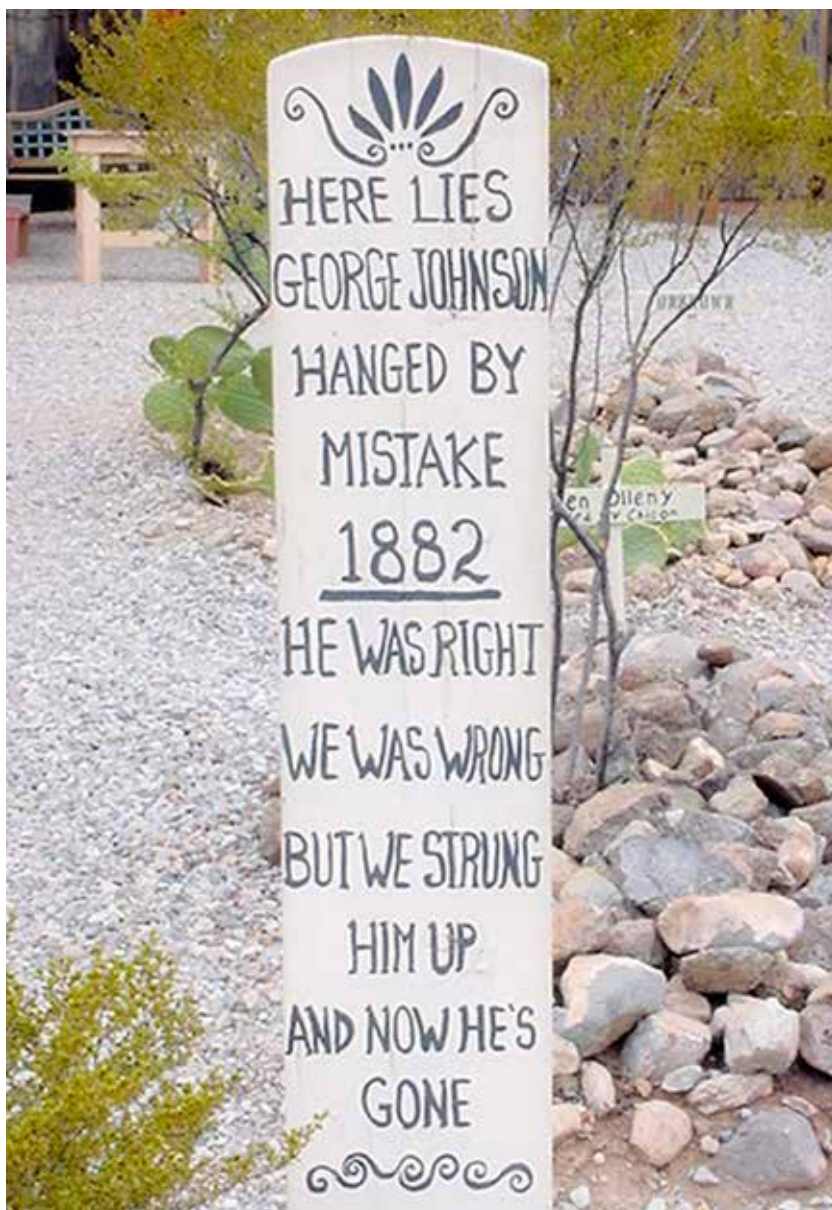
kan till slut få ett litet erkännande och till och med ett eftermäle som uppmärksammas av andra. Om inte stjärnstatus så i alla fall något som glimmar.

Hon gjorde sig känd som en ansvarskännande och plikttrogen medarbetare och belönades med guldklocka.

(ur Vi är många som har berörts i djupet av våra hjärtan
av Isak Sundström, 2023)

Undantagsvis kan dock en förtida och plötslig död leda till oväntat tydliga avtryck även för någon i de vanligas skara. Det hände George Johnson. Johnson levde och dog en orättfärdig död i slutet av artonhundratalet i USA. Han hängdes som en simpel hästtjuv trots att han bedyrade sin oskuld. I efterhand visade det sig att mannen som hade sålt hästen till Johnson var den verkliga hästtjuven medan Johnson själv hade handlat i god tro. Då var hans banemän inte sämre än att de kunde erkänna sitt misstag. Därmed fick den alldaglige Johnson oväntade sponsorer efter sin död. För att skapa en beständig påminnelse om att såväl Johnson som de själva var rekorderliga män reste nämligen mördarna ett minnesmärke över Johnson på kyrkogården i Tombstone, Arizona. Ett och ett halvt sekel senare bär platsen fortfarande vittnesbörd om hängningen. Soffresenärer som vill förkovra sig på avstånd har numera även tillgång till minnesmärket via internet genom Arizona State Librarys försorg.

HE WAS RIGHT
WE WAS WRONG
BUT WE STRUNG
HIM UP
AND NOW HE'S
GONE

Figur 2. Minnesmärke över George Johnson. Källa: Arizona State Library, Archive and Public Records, 05-0077.

De döda påverkar de levandes landskap

Den dödens geografi i lyriken som vi har utforskat hittills är framförallt det landskap som de (efter)levande rör sig i och där de döda satt sina spår. I den dödens geografi finns de döda runt omkring oss, även om avtryckens art, påverkan på och synlighet i terrängen varierar. Under jorden kan det landskapet rymma döda som funnit en stilla gemenskap på andra sidan.

jag satt ihop sämre när jag levde
än nu, som död, med dig vid min sida

(ur *Gravdikter* av Kristoffer Noheden, 2023)

Lyriken illustrerar också hur de döda kan så frön och bygga murar som påverkar de levandes liv och landskap på mer genomgripande sätt. Så kan ett litet barns död helt dra om vägnätet.

It was something I was good at: sitting still, not moving.
I did it to be good, to please my mother, to distract her from the child that died.
I wanted to be child enough, I'm still the same,
like a toy that can stop and go, but not change direction.

(ur *Ararat* av Louise Glück, 2013)

Det överlevande syskonet i Louise Glücks dikt har gjorts oförmöget att välja målet för sin livsresa. Hon får gå den väg som stakats ut av det barn som dog. Starta (om) och stanna, men inte ändra riktning. På så sätt begränsar den döda den levandes livsutrymme och fjärrstyr hennes vägval.

När det istället är förmögna föräldrar som har gått bort hamnar barnet i en situation där det har förlorat välvilliga och inflytelserika sponsorer. För den föräldralöse finns det inte längre någon sponsor som står

upp för barnets intressen och behov. För den föräldralöse finns ingen som kan hjälpa en att växla in på snabbspår. Och för den föräldralöse finns heller ingen möjlighet att sola sig i glansen av beskyddarens makt.

Att vara föräldralös,
av ödet utsedd att bli föräldralös –
det är en bitter lott!
När min far och mor levde
brukade jag åka i vagn
med fyra fina hästar.
Men när de bägge dog
sände min bror och svägerska
mig i väg att bli handelsman.

(ur Den föräldralöse av Elmer Diktonius, 1943)

I stället för födslorättens framgångar som en av de utvalda väntar därför ett liv för barnet som en av de vanliga. Det blir en bitter vandring som handelsman utan hopp om stora upptäckter. Utan en undantagens födslorätt som utgångspunkt är förutsättningarna sämre. För den som inte ens kan räkna med att få tillhöra de vanliga kan det gå riktigt illa. Det vittnar Röd-Eemelis öde om, det utomäktenskapliga barnet som föddes på ett lortigt bastugolv.

Röd-Eemeli föddes
i torpets bastu;
smuts och gråt.
Flickan knöt näven
kring horungens strupe:
bättre för dig och
bättre för mig –
men hon blödde och dog. –

Ett kvidande barn
i moderns stelnade blod
såg vintermorgonen gry.

(Ur Balladen om Röd-Eemeli av Elmer Diktonius, 1930)

Somliga bortgångna lyckas dock fylla en sponsorfunktion även på andra sidan jordelivet. Därigenom kan de sätta positiva avtryck i de levandes landskap. De döda kan ge de levande snabbspår till vackrare platser som fyller deras sinnen med känslor och intryck. Där jorden doftar, där solen skiner och där den efterlevande kan känna hopp.

Jag vill inte skämmas över
mitt hopp till de döda
Jag vill inte skämmas över
mitt hopp till min älskades hopp
Jag bär hans väldiga solsång
morgon förgängligt möte
Jag öppnar min kärleks fönster
och inandas lukten av jord
som är vi och ett förgängligt hopp
Vi ändå hoppas

(ur ”Han” av Inger Christensen, 2013)

AVSLUTNING

Kanter har varit vår vägvisare när vi har utforskat dödens geografi i lyriken och de dödas påverkan på de levandes landskap. Vi har illustrerat hur de begrepp hon använde för att förstå hur de vanliga och de undantagna kan navigera inom ramen för det stora företaget också kan belysa vilka avtryck de döda får – och ges. Där finns de klart lysande stjärnorna med sina monument och minnesmärken. De som

med hjälp av sponsorer bland de levande har kunnat kapitalisera på karriärens snabbspår även efter döden. Men där finns också rester av de vanliga, sådana som är mer omärkliga och som det kan krävas hjälp av en spårhund för att nosa rätt på. Där finns de som bytt snabbspår mot återvände-gränder eller vice versa. Och så de som dyker ned i havsdjupet med Aase Berg:

150 meter ned
på botten är det alltid 4°
Dvs november
med obefintligt siktdjup,
sediment av grummel
...
Vi som verkligen vill maxa
livet längtar inte efter storhet
Vi gör oss tvärtom små,
förgångna, meningslösa,
fjärrstyrda och drömda

Men hallå,
vi hade dött ändå

(ur *Trött energi* av Aase Berg, 2023b)

REFERENSER

- Berg, A. (2023a). Offret. I *Aases död*. Albert Bonniers förlag.
- Berg, A. (2023b). *Trött energi*. I *Aases död*. Albert Bonniers förlag.
- Boye, K. (1941). Efter döden. I *De sju dödssynderna och andra efterlämnade dikter*. Bonniers förlag.
- Christensen, I. (2013). Han. I *Ljus*. Översättning av Marie Silkeberg. Modernista.
- Den Höges sång, ur *Eddan*, i översättning av Erik Brate (1913). Källa: Projekt Runeberg <http://runeberg.org/eddan/se-02.html> (Hämtad 2023-12-21)

- Diktonius, E. (1930). Balladen om Röd-Eemeli. I *Stark men mörk*. Holger Schildts förlag.
- Diktonius, E (1943). Den föräldralöse. I *Varsel*. Wahlström och Widstrand.
- Glück, L. (2013). Ararat. I *Poems 1962–2012*. Macmillan.
- Helgesson, K.S. & Sjögren, E. (2019). No finish line: How formalization of academic assessment can undermine clarity and increase secrecy. *Gender, Work & Organization*, 26(4): s. 558-581. <https://doi.org/10.1111/gwao.12355>
- Janson, E. (2023). De vilda djuren. I *Svartkämpe*. Författares bokmaskin.
- Kamoche, K. & Leigh, F.S.M. (2022). Talent management, identity construction and the burden of elitism: The case of management trainees in Hong Kong. *Human Relations*, 75(5): s. 817–841. <https://doi.org/10.1177/0018726721996778>
- Kanter, R.M. (1977). *Men and Women of the Corporation*. Basic Books.
- Klass, D. (2006). Continuing conversation about continuing bonds. *Death studies*, 30(9): s. 843-858. <https://doi.org/10.1080/07481180600886959>
- Lenngren, A.M. (1794/2002). Reflexion. I *Kortisar, dikter av Anna Maria Lenngren i urval av Peter Björkman*. Spirea.
- Lindgren, A. (1969). *Här kommer Pippi Långstrump*. <https://www.astridlindgren.com/se/om-astrid-lindgren/verken/sangerna/har-kommer-pippi-langstrump> (Hämtad 2023-12-21)
- Lindgren, B. (1988). *Nu är du mitt barn*. Rabén och Sjögren.
- Lugn, K. (2003). *Hej då, ha det så bra!* Albert Bonniers förlag.
- Mizuta, N. (2020). Elegi. I *Berghäxans dröm*. Översättning och urval av Lars Vargö. Bokförlaget Tranan.
- Mossaed, J. (2020). *Åttonde landet*. Bokförlaget Lejd.
- Noheden, K. (2023). *Gravdikter*. Vertigo förlag.
- Scott, W. R. (1981). *Organizations: rational, natural, and open systems*. Prentice Hall.
- Sundström, I. (2023). *Vi är många som har berörts i djupet av våra hjärtan*. Teg Publishing.
- Wiehe, M. (1975). Victor Jara, från *Fri information* med Hoola Bandooola Band. http://www.hoolabandooolaband.se/komment_victor_jara.htm (Hämtad 2023-12-21)
- Åkesson, S. (1963/2020). Brev. I *Husfrid*, N/L:s poesibibliotek. Nirstedt.
- Åkesson, S. (1963/2020). Självbiografi (replik till Ferlinghetti). I *Husfrid*, N/L:s poesibibliotek. Nirstedt.
- Åkesson, S. (1963/2020). Övningar. I *Husfrid*, N/L:s poesibibliotek. Nirstedt.

Begravningslagen i interreligiös belysning

JAKOB WIRÉN

INTRODUKTION

Det sägs ofta att Sverige är ett sekulärt samhälle, men frågan är om den beskrivningen är särskilt rättvisande? I Sverige finns tusentals församlingar som samordnas i ett femtiotal registrerade trossamfund. En betydande majoritet av befolkningen är medlemmar i något av dessa. I det perspektivet är alltså Sverige snarare ett mångreligiöst samhälle. Däremot är Sverige en sekulär stat, med en sekulär lagstiftning som ska vara neutral i förhållande till religion och livsåskådning. Därtill är Sverige kraftigt präglad av den sorts religiösa förändring som ofta benämns sekularisering och samtidigt spelar den kristna traditionen alltså en betydande roll.

Få områden i samhället gestaltar dessa komplexa processer och samband så tydligt som död och begravning. I denna artikel ska jag belysa lagstiftningen som omgärdar begravningsverksamheten utifrån några konkreta exempel. På olika sätt relaterar dessa till begravningsplatsens rumslighet, vilket jag återkommer till i den avslutande diskussionen. Mitt perspektiv är teologens snarare än rättsvetarens, något som visar sig i att jag främst intresserar mig för termer och praktiker där olika religiösa traditioner skiljer sig åt på ett sätt som inte lagstift-

ningen uppmärksammar. Jag gör alltså inte någon djupare tolkning av lagstiftningen eller dess tillämpning. Kapitlet bygger delvis på intervjuer med företrädare från olika trossamfund som arbetar med begravning och begravningsplatser. Såväl exempel som intervjumaterial är del av ett större forskningsprojekt om död och begravning i interreligiös belysning.¹

DEN SVENSKA BEGRAVNINGSLAGEN

Den svenska begravningslagen består av 11 kapitel fördelade på ungefär 30 sidor. Den relativt korta texten utgör grunden för ett ordnat, rättvist och värdigt hanterande av de döda i det svenska samhället. Redan i de inledande paragraferna slår lagstiftaren fast att

Huvudmannen skall, inom det egna förvaltningsområdet eller inom ett närbeläget förvaltningsområde, tillhandahålla särskilda gravplatser för dem som inte tillhör något kristet samfund.

Församling som är huvudman bör samråda med och informera företrädare för dem inom förvaltningsområdet som inte tillhör något kristet trossamfund i frågor som rör förvaltningen av de särskilda gravplatserna. Vid anläggning, utvidgning eller väsentlig ändring av en allmän begravningsplats skall församlingen samråda med företrädare för andra trossamfund och övriga berörda parter (SFS 1999:1144 2 kap 2§)

I lagen betonas alltså rätten till särskilda gravplatser och huvudmannens ansvar att samråda med företrädare för andra trossamfund, i synnerhet de ickekristna samfunden. Av lagen framgår också att rätten till gravsättning på allmän begravningsplats inte ska vara beroende av att den avlidne tillhör ett visst trossamfund. Med andra ord, de allmänna kyrkogårdarna och begravningsplatserna i landet är öppna för alla, oavsett trostillhörighet. Däremot är de särskilda gravplatserna som är

inrättade för ett visst trossamfund avsedda för dess medlemmar. Lite tillspetsat kunde man säga att det finns särskilda gravplatser för de flesta trossamfund i Sverige, på vissa håll även för katoliker och ortodoxa, men däremot inte för dem med luthersk tillhörighet. Där är de allmänna begravningsplatserna det enda alternativet.

Lagstiftarens ambition är tydlig när det gäller att människor har rätt till en begravningsplats i enlighet med sin tro och tradition. Till förverkligandet av ambitionen hör redan nämnda samråd mellan huvudman och representanter för trossamfundet på orten. Där dessa samråd fungerar får människor av olika tro möjlighet att begrava sina döda i enlighet med sin tradition och önskan.

I det sammanhanget finns det anledning att rikta blicken mot själva lagstiftningen som sådan. Vad för slags syn på död och begravning ger den uttryck för? Även om ambitionen från en sekulär stat i ett mångreligiöst samhälle är att värna religionsfrihet och möjliggöra en begravningsverksamhet som främjar detta väcks frågor om hur religion och religiösa seder förstås. Sverige beskrivs ofta som ett av världens mest sekulariserade länder och individens rätt att välja och gestalta sitt liv är självklar. Samtidigt vet vi att luthersk tradition och tanke format Sverige i grunden. Teologer och religionsvetare som Mattias Martinson (2007) och David Thurfjell (2015) har visat hur Sverige på flera områden kan beskrivas som postkristet, alltså ännu präglad av kristendom även i en del sekulära uttryck. Sverige är inte ensam om detta, utan liknande mönster kan ses i andra länder. Det vore alltså inte alldeles förvånande om även sekulär lagtext bar spår av en luthersk, eller kanske snarare en post-luthersk, förståelse.

I studien *The Impossibility of Religious Freedom* granskar juristen Winnifred Fallers Sullivan ett rättsfall där amerikansk lagstiftning om religionsfrihet och begravning tillämpas (Sullivan 2018, xvi). Hon ser risken för att bland annat tolkningen av religionsbegreppet leder till en tillämpning som inte handlar om att värna minoritetens rätt att utöva sin religion, utan snarare om att skydda majoriteten från dessa minoriteter. För att rättsstaten ska fungera måste människor

känna igen sig i lagtexten och uppleva att den svarar mot livet de lever och samhället de lever i. Det gäller naturligtvis också sättet som religion och religiöst liv definieras. I den amerikanska kontexten, argumenterar Sullivan, är det en modern protestantisk religionsförståelse som präglar tolkningen av inte bara protestantism utan all religion. En sådan ser religion som i första hand något *privat, frivilligt, individuellt, textbaserat* och grundat i *personlig tro*. Många amerikaner kan förvisso känna igen sig i den beskrivningen, men långt ifrån alla. För andra, däribland många amerikanska katoliker, judar och muslimer, kan religion snarare karaktäriseras som det motsatta: *offentlig, ofrånskompig, kollektiv, muntlig* och grundad i *den gemensamma riten* (Sullivan 2018, 8). Om lagstiftning och tillämpning av lagar osynliggör eller rentav misstänkliggör det senare blir resultatet att många människors religionsutövande inte räknas.

Så, på vilket sätt är det meningsfullt att tala om den svenska begravningslagen som post-luthersk? Jag menar att det låter sig göras på två nivåer, en explicit och en implicit. Explicit handlar det om att Svenska kyrkans församlingars – med undantagen Tranås kommun och Stockholms stad – har uppdraget som begravningshuvudman och att lagstiftningen utgår från kristendom som en sorts norm genom att använda termen ”icke-kristna” trossamfund. Detta är väl känt och har orsaker i både historia och nutid. Mer intressant och för religionsfriheten utmanande är i det här sammanhanget den implicita nivån. Den handlar bland annat om vad som *inte* nämns i den svenska begravningslagen.

Vilka är de avgörande begravningsrelaterade faktorerna för människor av olika tro? I lagstiftningen har frågan om avgränsande och enskilda gravplatser en framträdande roll. Det är en viktig aspekt för många trosutövare. Det är dock inte den enda frågan och för en del tillhör den inte ens de mest centrala frågorna. Till dessa senare hör i stället sådant som lagtexten överhuvudtaget inte behandlar. Jag ska diskutera några sådana aspekter i det följande. Somliga av de exempel som följer är lokala. Syftet är inte att antyda att dessa frågor skulle förör-

saka utmaningar och svårigheter över hela landet. Tvärtom finner huvudmän och trossamfundsrepresentanter ofta lokala lösningar. Däremot belyser dessa exempel det faktum att en del aspekter som för enskilda trossamfund självklart har med begravning att göra inte lika självklart har det i svensk lagstiftning.

EXEMPEL 1: RITUELL TVAGNING

Både judar och muslimer utför traditionellt sett en rituell tvagning av den avlidna innan begravningen. För dessa grupper är tvagning som regel en självklar del av begravningsförfarandet, men svensk lagstiftning är inte anpassad efter detta: Det faller vare sig under Hälso- och sjukvårdslagen eller Begravningslagen.

För en människa som avlider på sjukhus och sedan förvaras på bårhus gäller Hälso- och sjukvårdslagen. Lagstiftaren utgår från att någon närstående tar hand om och initierar begravningen (SFS 2017:30). Det sker genom att vederbörande vänder sig till en begravningsbyrå. Då ordnas en kista som transporteras till bårhuset där den avlidna kvitteras ut, sveps, kistläggs och transporteras därifrån. I detta skede upphör Hälso- och sjukvårdslagen, men Begravningshuvudmannens ansvar har ännu inte trätt in. Den avlidna hanteras av begravningsbyrån eller motsvarande och så länge det inte sker något brott mot griftefriden, finns ingen lagstiftning som reglerar denna fas. Först sedan den avlidna körts till huvudmannens lokaler för bisättning, förvaring och visning tar huvudmannens ansvar vid.

Tvagningen är därför ett ansvar som faller på trossamfunden själva att hantera. I många fall finns etablerade rutiner för detta och flera judiska och muslimska församlingar har själva lokaler och utrustning för tvagning. Andra hyr eller lånar lokaler. I några fall har regionen iordningsställt lokaler där till exempel muslimska församlingar kan ombesörja den rituella tvagningen. I andra fall är det begravningshuvudmannen, alltså Svenska kyrkans församlingar som gör det, trots att detta inte formellt sett täcks av begravningsavgiften. Att rätten till

tvagning varken ryms inom begravningslagstiftningen eller Hälso- och sjukvårdslagen kan få konsekvenser på flera sätt.

Ett exempel på hur den här glipan i lagstiftningen kan skapa konflikter och leda till misstro är i Umeå där sjukhuset bestämde att inte längre upplåta lokal för detta ändamål. Under en femtonårsperiod hade muslimska församlingar fått använda en lokal i bårhusets garage, men förutsättningarna ändrades och Region Västerbotten konstaterade att ”Rituell tvagning omfattas inte av Hälso- och sjukvårdens uppdrag” (Region Västerbotten 2020). Till bakgrunden hörde att lokalen ansågs olämplig av integritetsskäl då andra avlidna förvarades i intilliggande rum. Beslut fattades om en ombyggnad och att en för ändamålet anpassad lokal skulle skapas. När denna var färdigställd skulle den nya lokalen stå tillförfogande som en samhällstjänst, mot ”en skälig avgift” (Region Västerbotten 2020). För muslimer i Umeå med omnejd väckte beskedet att det inte längre fanns möjlighet till tvagning av de avlidna bestörtning. På sin Facebooksida skriver man:

Anledningen till detta är att de inte vill ge muslimer ett eget rum. Först sa de att detta rum skulle belasta skattebetalarna, men vi erbjöd att själva betala för det, men de tackade ändå nej... Det är dags för oss att skaffa våra egna lokaler där vi inte behöver förlita oss på andra (Muslimer i Västerbotten, 2020).

Berättelsen skiljer sig något från regionens protokoll. Det senare svarar inte heller på frågan om varför det inte varit möjligt att hitta en annan lokal under mellantiden. Simon Sorgenfrei beskriver skeendet i sin rapport om muslimska begravnings seder. Han intervjuar företrädare för såväl Umeå kommun som Region Västerbotten som talar om en politisering av frågan där en del politiker anser att det vore att ”ge efter för islam” att hjälpa den muslimska föreningen i ärendet (Sorgenfrei 2021, 35). Oavsett hur händelseförloppet sett ut visar det på de skilda sätten att betrakta begravning. Tvagningen är en självklar och omistlig del av begravningsförfarandet för judar och muslimer. För lagstiftare och

myndighet ses det som en tilläggstjänst som det offentliga Sverige inte har ansvar för.

Detta fick ytterligare aktualitet under pandemin då rituell tvagning var en praktik som snabbt försvann. Under pandemins akuta skede fanns goda skäl till detta och såväl judiska som muslimska institutioner stödde en tillfällig ändring av religiös praxis, men det är intressant att notera hur förändringen i Sverige skedde utan någon egentlig diskussion (Langer 2021; Gabay och Tarabeih 2022). Frågan kan ställas om faktumet att tvagning inte ryms i den allmänna föreställningen om en svensk begravning bidrog till lättvindigheten med vilken förändringen skedde?

EXEMPEL 2: TID MELLAN DÖDSFALL OCH BEGRAVNING

I flera traditioner är tidsspannet mellan dödsfall och begravning avgörande. I många fall är idealet att det inte ska ta mer än 48 timmar från att en människa dör till dess att hon hamnar i jorden. Den här ambitionen finns i flera kristna traditioner och är stark inom både judendom och islam. Svårigheten att jordfästa den avlidna inom nämnda tidsintervall är ett välkänt problem. I mina intervjuer nämner så gott som alla judiska och muslimska representanter detta faktum. I lagstiftningen fastställs att den avlidne ”ska kremeras eller gravsättas snarast möjligt och senast en månad efter dödsfallet” (SFS 1990:1144, 5 kap 10§). Här finns ingen skrivning som säkerställer önskemål om skyndsamt begravning. Formuleringen ”snarast möjligt” lämnar snarare en öppning för varje berörd instans att ange praktiska skäl för varför skyndsamt begravning inte är möjlig.

I mina intervjuer framkommer att det över tid har skett en ömsesidig anpassning, där sjukvård, begravningsentreprenörer och begravningshuvudmän blivit mer medvetna om nämnda önskemål och söker påskynda processen, samtidigt som svenska judar, muslimer och andra har en större förståelse för att vissa processer behöver ha sin gång. En imam konstaterar:

Sedan har vi självklart tidsaspekten. Det här med helger, att man inte kan begrava sig under helg. Det är helt ok, människor har vant sig vid det, även om det inte är optimalt så har man vant sig vid det (intervju A4, 1).

I Sverige tar det i genomsnitt 24.9 dagar från dödsdag till begravning (Sveriges Begravningsbyråers Förbund 2022). Man tillhör därmed de länder som tar längst tid på sig. Norge, Danmark och Island har alla betydligt kortare tider (Lindsten 2019). Någon skillnad beroende på vem som är begravningshuvudman är svårt att se, däremot är det tydligt att det tar längre tid i storstäder än i mindre kommuner. Flera aktörer är delaktiga i den process som sammantaget tar lång tid, däribland sjukvården som utfärdar dödsattesten, begravningsbyrån, begravningshuvudmannen och, inte minst, de anhöriga.

Det kan finnas olika skäl till att förberedelserna för begravning tar tid. Idag består många familjer av flera kullar av barn- och barnbarn vars tider och önskemål behöver koordineras. Anhöriga kan vara bosatta i olika delar av världen. Att låta processen ta tid kan vara ett uttryck för omsorg och önskan om att uppnå samförstånd. Som regel är det alltså inte myndigheters saktfärdighet som orsakar den månadslånga väntan.² Men när vi i detta avsnitt diskuterar tiden mellan dödsfall och begravning ur ett interreligiöst perspektiv är det inte förekomsten av långa tider som är det avgörande, även om dessa kan väcka förundran. I stället är det möjligheten att begrava skyndsamt för dem som så önskar. I det sammanhanget speglar nuvarande lagstiftning, nödvändig pappersexercis samt arbetstid och helgdagar en större roll.

När tiden mellan dödsfall och begravning under lång tid ökade reagerade regeringen och ändrade lagstiftningen från två månader till en månad (SOU 2009:79). Det kan finnas skäl för en sådan ändring, men man kan på motsvarande sätt reflektera över vad som kan göras från lagstiftarens och myndigheters sida för att möjliggöra den korta tid mellan dödsfall och begravning som flera trossamfund önskar.

EXEMPEL 3: BEGRAVNING MED ELLER UTAN KISTA

I muslimsk tradition används som regel inte någon kista vid begravningen. Avsaknaden av kista var och är fortfarande så utbredd att det inte tycks ha varit nödvändigt med någon mer utförlig teologisk motivering. Ofta hänvisar muslimska teologer till att det inte nämns någonting om kistor i berättelserna om hur profeten Muhammed och andra centrala gestalter i den första generationens muslimer begravdes. Ibland framhålls också att döden ska motsvara födelsen: på samma sätt som en människa föds in i världen utan någonting ska hon också lämna den i enkelhet, med kroppen direkt mot jorden (Reinhart och Mathewson Denny 2009).

Frågan om jordbegravning med eller utan kista är inte reglerad i Begravningslagen. Det finns med andra ord inget lagstöd för de muslimer som insisterar på att få begrava utan kista. Det finns förvisso inte heller något i lagen som förhindrar detta. Däremot är det på sina håll obligatoriskt att använda kista med hänvisning till arbetsmiljö och säkerhet. Under vissa förutsättningar kan det vara svårt och riskabelt att begrava utan kista, beroende på hur begravningsplatsens jordmån ser ut. Rasrisken är förhöjd utan någon kista som ger stadga i gropen.

Ofta fungerar dialogen mellan begravningshuvudman och de muslimska församlingarna. Av de muslimska företrädare som jag intervjuar uttrycker samtliga att idealet är att få begrava utan kista, men också att det finns en förståelse för att det under vissa omständigheter inte är möjligt. En imam kommenterar:

Här begraver vi utan kista. Det finns fall där man använder kista, särskilt mer sekulära familjer. Men vi brukar avråda från det. Det kan dock behövas om kroppen är mycket skadad eller doftar mycket (Intervju A4, 6).

Skälen till att det är svårt att begrava utan kista kan alltså handla om kroppens skick, jordmånens beskaffenhet eller lokala säkerhetsföreskrifter. Det noterbara är att muslimer i denna fråga inte har något

uppenbart stöd i lagstiftningen utan är beroende av samrådet med den lokala huvudmannen. För den senare blir det då en avvägning mellan att ha marginal i säkerhetsarbetet och att tillgodose enskildas önskemål.

I praktiken finns det sätt att lösa frågan om den grävda gravens stabilitet och önskemålet om att inte ha någon kista. Ibland används en träram utan botten och lock som ger motsvarande stadga, men som ändå kan räknas som jordfästning utan kista. I det här sammanhanget är det emellertid spänningen mellan lokala arbetsmiljöföreskrifter och etablerade religiösa sedvänjor som är intressant att belysa. Frågan regleras inte i lagstiftning och blir därför något som begravningshuvudman, trossamfundsrepresentanter och enskilda anhöriga får lösa lokalt.

EXEMPEL 4: JUNGFRULIG MARK OCH EVIG GRAVRÄTT

För många trostraditioner är tanken på en evig gravrätt väsentlig. I judiskt sammanhang lyfts det fram som en av de avgörande faktorerna bakom varför man etablerat egna begravningsplatser på mark man själv äger. En judisk representant med begravningsansvar kommenterar:

Vi har ju evig gravrätt. Det är därför vi vill äga dem. Vi litar inte på folk med eviga avtal. Folk som är begravda hos oss ska vara där för alltid. Eller till Messias kommer. Ägandet och den eviga gravrätten är det viktiga (Intervju A1, 1).

Respekten för de döda i kombination med den eskatologiska föreställningen om uppståndelse vid tidens slut finns som bakgrund till idén om evig gravrätt. I Sverige är det i första hand i förhållande till muslimers önskemål som tanken på evig gravrätt diskuterats, men föreställningen finns alltså i ett flertal religiösa traditioner. En imam reflekterar över muslimers anspråk i en svensk kontext:

Det har inte kommit upp än... Det har inte gått mycket mer än 25 år. Men det kan bli problem i framtiden. Ifall man bestämmer sig för att göra om det till något annat. Det är inte omöjligt att det finns lösningar teologiskt också på det, men de är i så fall svårare (Inter-
vju A4, 2).

Varar alltså den eviga vilan för alltid? Olika länders lagstiftning skiljer sig åt. I USA talar man om *perpetual grave rights* och som regel återanvänder man inte gravplatser. I Tyskland kan gravar återanvändas efter 20 år (Rading Heyman 2012, 21). Den svenska begravningslagen slår fast att ”en gravrätt får upplåtas för viss tid, minst 15 och högst 50 år, eller för alltid” (SFS 1990:1144, 7 kap 5§). Det är en intressant och något motsägelsefull formulering. I en skrift med kommentarer till Begravningslagen när denna antogs 1991 skriver juristen Bengt Erman vid Svenska kyrkans centralstyrelse att arbetsgruppen i sitt betänkande föreslog att gravrätt av praktiska skäl endast skulle få upplåtas för en viss tid, men att förslaget avvisades:

Skälen härför är främst hänsynen till andra religioner t ex islam och judendom. Ett hinder att upplåta gravrätt för alltid skulle kunna uppfattas som ett ingrepp i religionsfriheten (Erman 1991, 48).

Här ser vi alltså ett exempel där lagtexten anpassats efter judiska och muslimska traditioners syn på vad en begravningsplats är och skall vara. Det är dock inte fråga om någon ändring av praxis, utan snarare så att man valt att inte ta bort den möjlighet till evig gravrätt som funnits i tidigare lagstiftning. Kraven för att upplåtelsen ska förbli evig är att gravplatsen utgör en del av en allmän begravningsplats, att den är väl vårdad, samt att det finns en gravrättsinnehavare. Att hindra upplåtelse för all framtid skulle kunna uppfattas som ett ingrepp i religionsfriheten, resonerade man då. Det görs alltså inte någon ändring – redan i 1916 års lag kunde gravrätten upplåtas för alltid – men man

väljer att inte ändra gällande lagstiftning med hänvisning till bland annat judar och muslimer.

Idag är det ovanligt att det på allmänna begravningsplatser sker upplåtelse för all framtid. Det vanligaste, om inte något särskilt avtalats, är att upplåtelsen varar i 25 år och att förnyelse sedan sker med 25 år i taget. Kravet för att få förnyad gravrätt är enligt lagstiftningen att gravplatsen är väl vårdad, att gravrättsinnehavaren anmält önskemål om att få upplåtelsen förnyad, samt att upplåtelsen inte ”medför något synnerligt men för begravningsplatsens ändamålsenliga skötsel” (SFS 1990:1144, 7 kap 9§).

För muslimer hör tanken om evig gravrätt samman med praxis att endast begrava i jungfrulig mark, det vill säga i mark som inte tidigare använts till begravning. På sätt och vis är det ju en logisk konsekvens av den eviga gravrätten, men där den senare inte praktiseras av alla blir det naturligt att kontinuerligt återanvända begravningsmark. Jungfrulig mark har inte varit någon framträdande fråga i Sverige och regleras inte i begravningslagen. Däremot har begravningshuvudmännen som regel tillgodosett önskemålet när muslimska gravkvarter etablerats. I takt med att allt fler muslimer begravs i Sverige har det på vissa håll rapporterats om svårigheter att finna ny mark för muslimska begravningsplatser.

Ett alternativ som ger plats åt fler på en begravningsplats är att gräva den första graven så djupt att det får plats med ett andra lager. För muslimer räknas ett sådant förfaringssätt ofta som att det då inte är jungfrulig mark och därför är man kritisk till den möjligheten. Samtidigt ser vi en förändring på det här området. En av de muslimska företrädare som jag intervjuar kommenterar detta:

Gravplatsen är helig. Den ska inte röras. Men det diskuteras nu att man efter några år, eftersom det behövs mer plats, att man kan begrava efter några år ovanpå varandra. Vi diskuterar med kyrkogårdsförvaltningen. Mitt önskemål är att jag inte vill det. Även om

jag är död, jag vill inte ha någon ovanför mig. Om det genomförs är det bara att acceptera. Men hoppas i alla fall att man får ligga ifred (Intervju A2, 6).

Representanten uttrycker förståelse för situationen men betonar särskilt att hon för egen del inte önskar detta. Andra muslimska företrädare resonerar pragmatiskt att det är ett nödvändigt sätt att hantera platsbristen och konstaterar samtidigt att användandet av dubbla lager inte är ovanligt i muslimska länder (Intervju A11, 4). Därigenom kan det rättfärdigas teologiskt. Utvecklingen är intressant och kan tolkas på flera sätt. Är det ett uttryck för en minoritet som tvingas ge efter på sina egna övertygelser för att dessa inte respekteras och värderas tillräckligt högt av majoritetssamhället? Eller är det snarare ett uttryck för den mångfald som finns bland muslimer i Sverige? Många med muslimsk bakgrund är relativt sekulariserade och andra kommer från traditioner där detta inte varit någon viktig fråga. Eller är det en gradvis anpassning till svenska förutsättningar och framväxandet av svensk islam som får nya prioriteringar och perspektiv i en ny kontext?

AVSLUTANDE DISKUSSION

Kapitlets fyra exempel pekar i flera riktningar. Även om de inte ger någon heltäckande bild visar de att det bland trossamfunden finns begravningsrelaterade behov som Begravningslagen inte förhåller sig till. I exempel fyra om jungfrulig mark och evig gravrätt finns skydd i lagstiftningen, även om tillämpningen kan se olika ut och begränsat utrymme på begravningsplatsen kan påkalla andra lösningar. Frågan om rituell tvagning och begravning utan kista – exempel ett och exempel tre – är centrala aspekter av begravning för en del svenska medborgare, men finns inte reglerat i lagstiftning. Med samråd och god vilja brukar det ordna sig, enligt de intervjuer jag gjort, men det lagliga skyddet saknas. När det gäller exempel två, tiden mellan dödsfall och

begravning, tycks det ha skett en positionsförflyttning från såväl trosamfund som myndigheter som resulterar i skyndsam hantering som anses tillräcklig, om än inte så skyndsam som traditionellt sett föreskrivs i den religiösa traditionen i fråga.

Frågan om rumslighet återkommer i flera skepnader. I exemplet med rituell tvagning är glipan i lagstiftningen inte i första hand tidsbunden, utan just rumslig. När kroppen lämnar bårhuset upphör Hälso- och sjukvårdslagen och Begravningslagen tar vid i och med att kroppen transporteras till begravningshuvudmannens lokaler. Var i denna rumsliga förflyttning som eventuell rituell tvagning äger rum är alltså öppet för förhandling. Frågan om jordfästning med eller utan kista är också rumslig till sin karaktär. Arbetsmiljöfrågor, jordmån och etablerade tillvägagångssätt påverkar hur den sista vilans rum kan gestaltas. I takt med att önskemålen om begravning utan kista blir vanligare och kunskapen om hur detta kan åstadkommas utifrån platsens förutsättningar finns skäl att tro att det blir allt lättare att få gehör för sina önskemål. Huruvida den döde oönskat ska förseglas i en kista innan jordfästningen är av uppenbar rumslig betydelse. Det finns med andra ord skäl att fortsatt belysa denna fråga. Det avslutande exemplet rör frågan om jungfrulig mark och evig gravrätt. Kraven att jorden inte tidigare har brukats för begravning, liksom att den för all framtid inte får användas till något annat är långtgående på det rum som ska tas i besittning. I en tid när samhället förändras i hög takt är det ett rumsligt villkor av anmärkningsvärd omfattning. När politiken diskuterar slutförvar av kärnbränsle talar man om strålsäker inkapsling i 100 000-tals år. Denna hisnande tidsrymd är bara ett ögonblick i jämförelse med den horisont bakåt och framåt som jungfrulig mark och evig gravrätt gör anspråk på. Är det överhuvudtaget möjligt att ställa sådana krav på ett rum? Avtalet framstår som svårare att följa upp och lättare att bryta än kärnkraftsindustrins slutförvar. Det är en fråga som angår fler än de medborgare av olika trostradition som önskar evig gravfrid. Potentiellt värdefull mark kan inte användas till annat. Samtidigt kan begravningsplatsens relativa

stabilitet skänka förankring och mening i städer och samhällen där förändringstakten går fort.

Att värna religionsfriheten får rumsliga konsekvenser på begravningsplatsen. Tydligaste tecknet på detta är sannolikt begravningsplatsens väl avgränsade kvarter baserade på religiös tillhörighet. Exempelen i detta kapitel visar att de rumsliga konsekvenserna är betydligt fler och att dessa kan knytas till såväl sådant som begravningslagstiftningen reglerar som sådant som den utelämnar.

Den svenska begravningslagen betonar vikten av att begravningsshuvudmannen samråder med företrädare för olika trossamfund och att särskilda gravplatser ska upprättas då önskemål om detta finns. Därutöver finns betydande delar som inte nämns i lagtexten. Skälen för detta kan vara flera. En lagtext kan inte reglera allting i detalj, men en bidragande faktor till att somligt utelämnats är sannolikt att begravningslagstiftningen präglats av de föreställningar om död och begravning som över tid varit vanliga i Sverige, nämligen lutherskt kristna föreställningar. Att lagstiftningen innehåller postlutherska element är varken förvånande eller orimligt, men i ett mångreligiöst samhälle finns skäl att belysa vilka uttryck det får och samtidigt erkänna det teologiska arbete som ryms i begravningsverksamheten. Vad är ett värdigt omhändertagande av en avliden? Vilka moment innefattas i en begravningsrit? Vilken funktion har begravningsplatsen? Detta är frågor med juridiskt reglerade svar, men det är också teologiska frågor där svaren från olika religiösa traditioner skiljer sig åt. Här är det av betydelse att begravningshuvudmannen har teologisk kompetens och en lyhördhet inför de aspekter av begravningsverksamheten som inte regleras av aktuell lagstiftning.

Religiösa traditioner är inte statiska. Föreställningar och sedvänjor utvecklas och anpassas i varje tid och sammanhang. I den bemärkelsen formas nya traditioner i samspel med de förutsättningar den svenska kontexten medger. Många av dem jag intervjuar vittnar om att begravningsverksamheten fungerar relativt väl. Mycket tyder på att begravningshuvudmannens respekt för teologiska skillnader och lyhördhet

inför enskilda önskemål förmår kompensera för de områden där lagstiftningen är tyst. För att detta fortsatt ska fungera i en verksamhet där andelen människor med andra rötter än lutherskt kristna stadigt kommer öka behövs en kritisk och självkritisk blick på den postlutherska traditionen i kombination med teologisk utbildning och fortsatt dialog med och mellan människor av olika tro.

NOTER

1. Det aktuella kapitlet är baserat på 25 semistrukturerade intervjuer med företrädare som är ansvariga för frågor om begravning och begravningsplats från olika trossamfund i Sverige. Intervjuerna genomfördes under perioden 2021–2022.
2. Den ökande trenden kan svårigen förklaras utifrån myndigheters försumlighet, utan handlar snarare om de anhöriga och i förlängningen om hur vi som samhälle förhåller oss till döden. I genomsnitt tar det 3,5 dagar innan anhöriga tar en första kontakt med begravningsbyrå. I Stockholm är denna tid 5,5 dagar. Därtill är det en majoritet som önskar begravningsgudstjänst på en fredag, ofta med en viss präst eller begravningsförrättare och i en särskild kyrka eller kapell. Även om det kan vara svårt att få tid för begravning i en viss kyrka på veckans mest populära tider finns det gott om lediga tillfällen.

REFERENSER

- Erman, B. (1991). Begravningslagen med kommentarer. Verbum.
- Gabay, G. & Mahdi, T. (2022). Death from Covid-19: Muslim death rituals and disenfranchised grief – A patient-centered care perspective. *OMEGA – Journal of Death and Dying*. <https://doi.org/10.1177/00302228221095717>.
- Lindsten, J. Kyrkogården (2019). ”Tiderna blir bara längre”. Nr 3.

- Langer, R. (2021). Jewish Liturgy During the Early Stages of the Covid-19 Pandemic: Vignettes from Boston Suburbs. *Contemporary Jewry*, 41(1): s. 23–37. <https://doi.org/10.1007/s12397-021-09363-5>.
- Martinson, M. (2007). Postkristen teologi: experiment och tydningförsök. Glänta produktion.
- Muslimer i Västerbotten. (10 januari 2020). "Umeås sjukhus har stängt rummet där muslimer gjorde ghusl (tvagning inför begravning)." <https://www.facebook.com/mivbt/posts/1592013927605015/>. [2023-12-19].
- Rading Heyman, F. (2012). Inte ens den sista vilan varar för evigt. SLU Alnarp opubl.
- Region Västerbotten (2020). RS 607–2020. Regionstyrelsens arbetsutskott. Protokoll 2020-04-21.
- Reinhart, A. K. & Frederick Mathewson, D. (2009). Funerary rites. I Esposito, J. L. (red.) *The Oxford Encyclopedia of the Islamic World*. Oxford University Press.
- SFS 1990:1144. Begravningslag. http://rkrattsbaser.gov.se/sfst?fritext=1990%3A1144&upph=false&post_id=14. (Hämtad 2023-08-05).
- SFS 2017:30. Hälso- och sjukvårdslag. <http://rkrattsbaser.gov.se/sfsr?fritext=2017%3A30&upph=false> (Hämtad 2023-12-19).
- Sorgenfrei, S. (2021). Muslimska begravnings seder och begravningsceremonier. Mynligheten för stöd till trossamfund.
- SOU 2009:79. Några begravningsfrågor. Betänkande av Begravningsutredningen. Stockholm 2009.
- Sullivan, W. F. (2018). *The Impossibility of Religious Freedom*. New Edition. Princeton University Press.
- Sveriges Begravningsbyråers Förbund. Statistik 2022. <https://www.begravningar.se/nyheter/dagar-mellan-dodsfall-och-begravning-fortsatter-oka> [2023-12-18].
- Thurfjell, D. (2015). *Det gudlösa folket: De postkristna svenskarna och religionen*. Nordstedts.

Dödens platser och deras attraktionsvärde

THOMAS BLOM & MATS NILSSON

INTRODUKTION

Tänk på döden! En påminnelse som på mer än ett sätt inramar diskussionerna i föreliggande kapitel, vars fokus ligger på många människors längtan av att besöka platser som förknippas med död. Döden, sett utifrån de moderna västerländska samhällenas kontext, anses utgöra något av ett mysterium. Å ena sidan har döden ur ett perspektiv avlägsnats från vår vardag och lämnats över till en institutionaliserad verksamhet. Å andra sidan har det visat sig finnas intresse av att möta döden i rollen som turist. Döden är förvisso en del av livet och beroende av hur vi väljer att förhålla oss till det så formar det på olika sätt våra liv och vår nyfikenhet på de på de situationer och kännetecken som är bärare av det vi relaterar till död (se figur 1). Utifrån såväl reseberättelser, tidningsartiklar som vetenskapliga artiklar kan konstateras att vi vid vårt resande lockas till platser där (o)kända personer har dött, ligger begravda eller tros ligga begravda. Kanske ett besök vid dessa platser föregås av en hos oss längtan att påminnas om döden, få erfarenhet samt föreställningar om dödens sublinitet som till exempel de Botton (2002) gör gällande i sina studier. Oavsett har det visat sig att platser där död inträffat fångar vårt intresse, inte minst när döden inra-

*Figur 1. "Tänk på döden". Port till kyrkan i Mollösund
Foto: Kristian Persson, 2005.*

mas av mystik och tillförs olika berättelser som den enskilda individen själv förväntas ta del av och värdera. Genom att tänka på och uppleva platser som förknippas med döden förväntas det ge oss närhet och föreställning om livets bräcklighet i allmänhet, liksom vår dödlighet.

I konkurrensen att locka turister till en viss plats strävar ständigt turismproducenterna att utveckla attraktioner som vi i egenskap av turister förväntas vilja bli delaktiga i. Begravningsplatser/minnesplatser där ond bråd död utgör en betydelsefull ingrediens är exempel på sådana attraktioner. Men, är alla dessa stöpta i samma form och väcker de samma nyfikenhet att resa till? Det uppenbara svaret är nej, vilket öppnar upp för ett resonemang om turistformen och dess attraktion eller dess icke-attraktion.

Syftet med föreliggande kapitel är att diskutera fältet ”Mörk turism” genom att belysa begravningsplatser/minnesplatser i en turismkontext där döden är i fokus. Empirin är hämtad från ett urval av så kallade *dödens platser* i Sverige där platsens turistiska eller icke-turistiska inriktning på skilda sätt och med olika intensitet uppmärksammas och hos oss i rollen som turist skapar intresse.

När det gäller forskning som skett inom turism återfinns en lång tradition av att fokusera på problematik som relaterar till marknadsföring och konsumtion av upplevelser där fokus legat och ligger på nöjen och generellt trevliga platser. Platser med positiva associationer för turisten har ansetts vara centrala faktorer för att locka besökare till en plats. Under de senare decennierna har traditionen till trots turismforskningen differentierat sig från att mer eller mindre enbart studera det romantiska, bildsköna och det sublimes inom turism till att även inkludera det skrämmande och makabra. Därifrån har det inom turismforskningen utvecklats fältet, Mörk turism, som tar sin utgångspunkt från platser som kan upplevas som avvikande och därmed anses bryta mot gängse turistmål. Vi kan fastslå att platsrelaterade företeelser som inte, utifrån ett turismperspektiv, enbart ger positiva associationer har erhållit ett forskningsvärde (Blom och Nilsson 2000).

Forskningen inom Mörk turism är emellertid relativt ung, men trots dess ungdomlighet kan konstateras att lockelsen av att besöka platser där kända personer är begravda eller där döden är närvarande har ett kontinuum som går långt tillbaka i tiden. Att besöka begravningsplatser/minnesplatser väckte tidigt vår lust att resa och som exempel besöktes redan under antiken Egyptens pyramider av turister, med utgångspunkt från dagens definition. Likaså väckte mausoleet Taj Mahal i Agra i Indien, som uppfördes under 1600-talets första hälft, direkt ett intresse som innebar att människor sökte sig till denna gravplats. Ett annat sammanhang där begravningsplatser och avrättningar lyfts fram är relaterat till ”The Grand Tour”, som främst var en form av bildningsresor för unga adelsmän och som pågick under några århundraden från slutet av 1500-talet fram till de inledande årtiondena under 1800-talet. Syfte med att

genomföra dessa resor var enligt dåtidens beskrivningar att bli världs-
van och skaffa sig nyttiga erfarenheter där det bland annat nämns att
begravningsplatser och slagfält skulle besökas. Inom turismforskningen
lyfts ofta fram att denna form av resor utgjort ett embryo till det som
idag är turism (Brodsky-Porges 1981). Ytterligare exempel på turistrese-
mål genom historien där döden varit närvarande är Colosseum, Verdun
och Tjernobyl. Vi kan således konstatera att resor i form av ”pilgrimsfär-
der” till platser under historien som förknippas med döden har före-
kommit så länge människor har haft möjlighet att resa, även om de soci-
okulturella sammanhangen för dödrelaterade resor genom tidevarven
skilt sig åt.

Det har visat sig att lockelsen till platser som relaterar till ond bråd
död inte alltid behöver vara verklighetsbaserade utan även platsrelate-
rade fiktiva händelser som relaterar till död attraherar besökare. Exem-
pel är ”Mordvandring i Camilla Läckbergs Fjällbacka”, där turisterna
får besöka platser där mordet utspelar sig i böckerna och då få lyssna
till berättelser om de olika karaktärer och händelser som finns i böck-
erna (Kustguiden 2023). Motsvarande mordvandringar finns i Ystad
där det erbjuds vandringar i kommissarie Kurt Wallanders fotspår
(Ystads kommun 2023).

Det är emellertid svårt att tydligt kunna förklara varför vissa platser
som förknippas med döden uppmärksammas och utvecklas till turist-
mål, medan andra inte etableras eller enbart under en kort period
utvecklas till turistmål för att därefter snabbt falla i offentlighetens
glömska. Oberoende av skälen kan konstateras att det genom historien
återfinns ett antal platser förknippade med död som vid första
anblicken upplevs att inte primärt utgöra ett turistmål, men som likväl
genom platsens historia fångat turistens blick och intresse och som
därifrån successivt utvecklats till att bli en turistattraktion. Det är dock
i sig inte förvånande då själva drivkraften och förståelsen av turism är
att turisten väljer bort platser som bär det vanligas signum då turis-
mens essens anses vara lockelsen av att uppleva det som för denne är
exceptionellt och extraordinärt.

TURISMENS KLUVENHET TILL DÖD

Mörk turism eller ”Dark Tourism” utgör både ett fält och ett paraplybegrepp vars inriktning väckte forskarnas nyfikenhet under mitten av 1990-talet (se bl.a. Foley och Lennon 1996). Trots att tre decennier har gått sedan dess har ännu ingen tydlig konsensus om benämningen nåtts och därmed inte heller någon enhetlig definition av företeelsen i sig (Fonseca, Seabra & Silva 2015). Dock finns det flertalet skilda beteckningar med tillhörande beskrivningar på fenomenets uppfattade kärna som alla mera eller mindre tangerar varandra. Ett tidigt bidrag inom fältet är begreppet ”Black Spot”, som Rojek presenterade och diskuterade redan 1993. Rojeks (1993) betydelse av Black Spot innefattar, i övergripande ordalag, den problematik som behandlar människors intresse av att besöka platser som på olika sätt associeras med död. Företrädesvis rör det gravar och platser där kända personer mött en plötslig och/eller våldsam död, alternativt där det existerar en dödsorsak som av skilda orsaker lyfts fram i media.

Rubriceringar som existerar inom och vid sidan av Mörk turism är ”Thanatourism” där diskussioner förs om att resa till platser där det finns lockelser om faktiska eller symboliska möten med döden, men som inte uteslutande relaterar till våldsam död (Seaton 2002). ”Atrocity Tourism”, som kan översättas till grymhetsturism, är ett fält inom turism där individer lockas till att besöka förintelseplatser eller platser som på varierande sätt kan relateras till mänsklig grymhet (Beech 2000; Ashworth 2002). ”Morbidityturism”, som myntades av turismforskaren Thomas Blom (1998), fokuserar på hur turister dels söker sig till platser som förknippas med ond bråd död, dels till kända personers begravningsplatser och där det samtidigt finns ett mera eller mindre uttalat kommersiellt intresse som är relaterat till den ”turistiska produkten” (Blom 1998; 2000). ”Tragic Tourism” (Lippard 1999) och ”Grief Tourism” (Lewis 2008) är två ytterligare rubriceringar vars syfte är att fånga skilda former av turism där människor söker sig till attraktioner där döden är central. Återkommande inom fältet är därmed mångfalden av rubriceringar och spännvidd av innehållsliga beskrivningar som

på skilda sätt gör anspråk på att beskriva turismfältet Mörk turism. Det har dock funnits en viss kritik inom forskarvärlden gällande begreppet Mörk turism i sig och vad allt det innefattar och där den återkommande frågan har varit; Vad är mörkt med Mörk turism? (se bl. a Miles 2002; Strange and Kempa 2003; Stone 2005; Bowman och Pezzullo 2009).

Relationen mellan å ena sidan intresset av det dystra och ondskefulla och å andra sidan turistiska upplevelser kan vid första anblicken anses vara motsägelsefullt. Denna kluvenhet har inte gått helt obemärkt förbi utan en etisk debatt har förts huruvida tragedi och turismupplevelser bör och ska kopplas samman (Rojek 1993; Tunbridge och Ashworth 1996). Den bärande aspekten har varit och alltså är huruvida det är lämpligt att tillgängliggöra och popularisera mänskligt lidande, död och katastrofer för att därigenom skapa ett underlag för ekonomisk vinning inom besöksnäringen (Hewison 1988; MacCannell 2002; Walsh 1992; Urry 1995). Det svar som vanligtvis lyfts fram är att det finns ett värde av att hålla vissa händelser vid liv för att vidmakthålla och på så sätt också sprida vetskapen om vad som hänt för att det inte ska kunna hända på nytt. Ett svar som givetvis har sina begränsningar, sett utifrån vad som ligger i kärnan av attraktionen samt utifrån kommersialiseringsperspektivet. Även om uppvisandet och spridningen för att lyfta fram vårt sorgliga förgångna har en lång historia är dess tillväxt som en kommersialiserad attraktion under de senaste decennierna något frapperande (Iliev 2021). Vad som konkret lockar och vad vi som turister söker oss till är dock i ständig förändring. Uppenbart är dock att den individuella nyfikenheten för kända personer och/eller händelser utgör ett allt tydligare incitament för hur, var och varför vissa turister reser till en viss plats för att uppleva sådant som på olika sätt relaterar till människors olycka och död.

Ansträngningarna för att förstå vår längtan till att besöka platser och händelser där döden är i fokus bör ses utifrån konceptuellt innehåll, samtidigt som det också kan uppfattas som ett ifrågasättande av

”mainstream” inom turism. Som exempel vill Ragland (1995) tala i termer av att det inte finns någon medfödd dödsdrift utan snarare är det i rollen som kulturella och sociala individer som relationen till och längtan till vad som benämns dödsdrift är aktuellt. Vidare ställer Ragland (1995) frågan om varför människor intresserar sig för döden och inte för livet? Hon konstaterar i sin analys att dödsdriften dock inte står i motsats till livet utan finns i skärningspunkten mellan liv och död där dess hopfogning utgör hjärtat av livsfenomenet. Svaret på den ovanstående kanske något skenbara paradoxala frågan relaterat till turism kan då mycket väl vara att både död och liv är viktiga element i våra liv och i de fall det råder en avsaknad av det dödliga i vårt vardagsliv blir följderna att vi i rollen som turist lockas av och till platser där det morbida är centralt. Ett bevis är den utveckling vi ser då flertalet turister söker sig till platser där andra människors destruktiva eller dödliga livsrum är i fokus, vilket bekräftas i Buda (2015) diskussion om dödsdriften betydelse inom turismstudier. Dzikowska et al. (2023) väljer delvis ett annat perspektiv inom fältet där platsen och landskapet lyfts fram i sammanhang av att kyrkor och kyrkogårdar i ökad utsträckning anses utgöra besöksmål. De kulturella värdena och då särskilt berättelserna om död som anknyter till platsen och händelsen utgör därmed viktiga faktorer för att stärka den turistiska produkten (Dzikowska et al. 2023).

MINNESPLATSERS BETYDELSER

Några av de platser som idag utgör turistattraktioner och som relaterar till död och förintelse var i sin tillblivelse en del av de processer som gemensamt togs fram vid samhällsbyggandet, snarare än att initialt vara turistattraktioner i sig. Då fanns det bakomliggande medvetna handlingar som låg till grund för varför dessa platser med sina historier valts ut, lyfts fram och institutionaliseras till att för dess medlemmar bilda en kollektiv minnesbank. Detta i enlighet med den franske sociologen Halb-

wachs (2020) diskussion om en nations kollektiva minne. I dessa berättelser hade platser betydande roller att fylla för dogmens minne, historia och bevisföring för nationen – så kallade *heliga platser*. Oavsett platsers inplacering i turismens nutida agenda kvarstår att dessa platser, åtminstone i sin begynnelse, var formade utifrån en riktad tanke där berättelserna var framdrivna som en platsrelaterad produkt för och av en ideologi- och/eller ett trossystem. Inom denna kategori återfinns inte sällan begravningsplatser/minnesplatser som förknippas med död och lidande relaterat till exempelvis framträdande personer, slagfält och dödsläger. Men platsernas funktion har idag transformerats till att även vara turistmål för turister där attraktionen ligger mellan historia och nutid och där tolkningen i hög grad bör anses vara såväl individuell och selektiv till sin karaktär snarare än kollektiv och förutbestämdsatt i en dogma.

Inom mörk turism inkluderas även katastrofer av skilda slag och då främst sådant som anses vara extraordinära vid sidan av ”vardagliga” olycksplatser och brottsplatser. Viktiga ingredienser i detta sammanhang är berättelserna om hur och varför händelsen inträffade. Det har visat sig att om svaren på dessa frågor är diffusa tenderar det turistiska intresset för attraktionen öka liksom att konspirationsteorier och mystikrelaterade berättelser stärker dess värde (se bl.a. Blom 1998, 2000; Blom och Nilsson 2000). Morden på John F Kennedy och Olof Palme är exempel på hur inte enbart platsen där mordet skedde är centralt, utan också spekulationer runt platsen och händelsen som betydande ingredienser för intresset. Ett annat exempel är den brittiska prinsessan Diana och de konspirationrelaterade teorier som finns kring den trafikolycka som ledde till hennes död och där det idag också finns en minnesplats. Forskning visar på att platser som förknippade med ”död, olycka och katastrof” utgör viktiga incitament för att vi i rollen som turister väljer ett visst resmål (se bl.a. Urry 1990; Seaton 1996; Lennon 2010).

Sett utifrån ett europeiskt perspektiv, företrädesvis i södra Europa, finns olika minnesplatser i form av kors, madonnaskulpturer, tavlor och övriga monument som upprättats efter personer som omkommit på platsen. På senare tid har denna företeelse blivit allt vanligare även i

Sverige där temporära minnesplatser skapas på platser där personer dött. Dessa minnesplatser smyckas ofta med blommor och ljus av anhöriga och vänner som vill hedra de som avlidit. Det skapas också permanenta minnesplatser i form av någon plakett, stenformation eller motsvarande som markerar platsen där händelsen ägt rum och därtill ibland också information som skildrar händelsen samt när i tid det inträffade. I dessa fall har den döda personen företrädesvis varit offentlig, vilket bidragit till att platsen utvecklats till att bli ett turistmål. Motsvarande minnesplatser finns också där större olyckor inträffat och där allmänintresset kring händelsen är stor (Blom och Nilsson 2000).

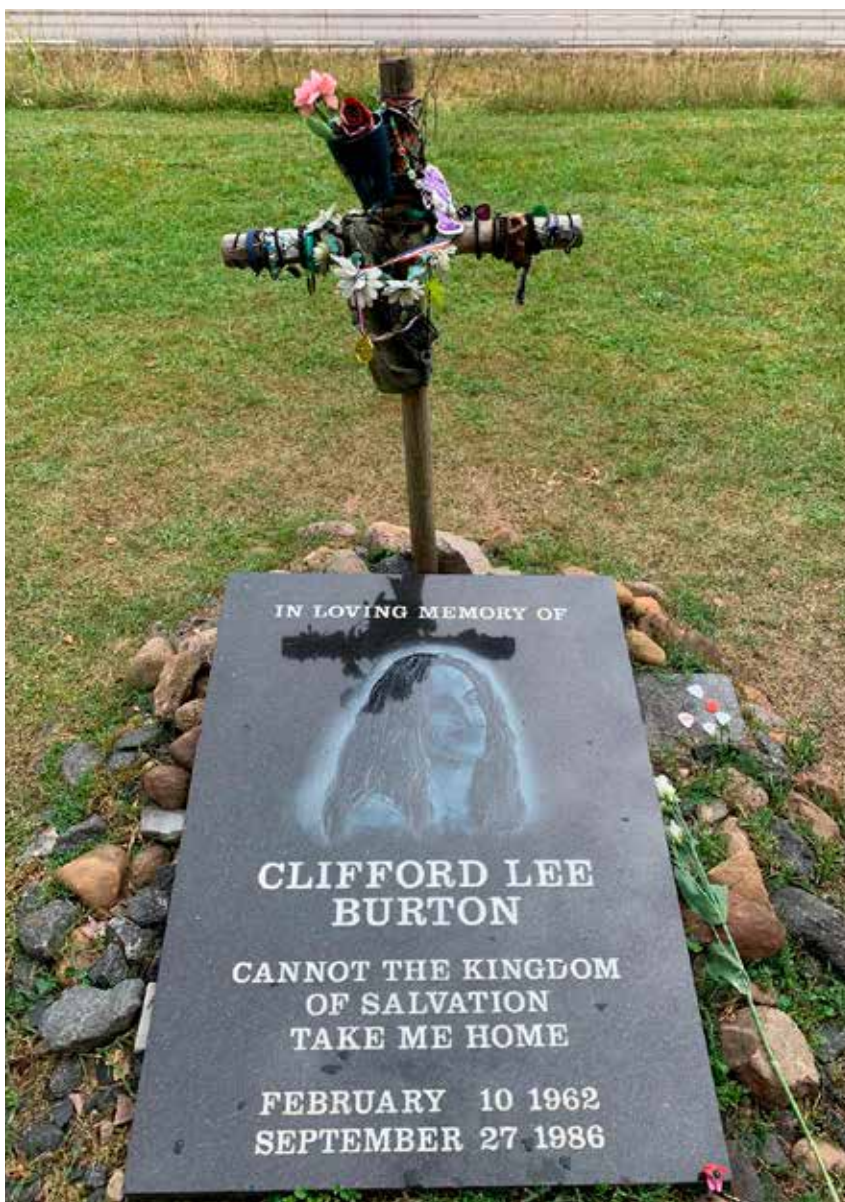
Generellt utvärderas resor utifrån de känslor som väcks hos individen, vilket fått till följd att både turismnäringen i likhet med turister i största möjliga mån försöker undvika eller åtminstone begränsa de negativa känslorna (Hosany och Prayag 2013). Inom Mörk turism är det också fullt möjligt att besökaren erhåller negativa känslor såsom exempelvis en sorgsenhet eller att det väcker ovilja att besöka platsen igen (Zheng et al. 2018). Samtidigt kan vissa känslor såsom chock, sorg och depression indirekt omvandlas till vad som beskrivs som en andlig innebörd, vilket inte är ovanligt i religiösa sammanhang vid besök av till exempel gravplatser och minnesplatser.

I vår diskussion om dödens geografi har vi valt att utgå från fyra händelser i Sverige som på olika sätt har en tydlig platsassociation och där ond bråd död utgör den gemensamma nämnaren. Vi vill med dessa exempel visa på bredden inom fältet. Det första exemplet är platsen utanför Dörarp i Ljungby kommun i Småland där basisten i bandet Metallica, Cliff Burton, omkom i en olycka år 1986. Det andra exemplet är platsen där en järnvägsolycka ägde rum i Ställdalen i Dalarna år 1956 där 20 personer omkom varav flera av dem var skolungdomar. Det tredje exemplet är Malexander i Östergötland där två poliser blev mördade 1999. I det fjärde exemplet fokuseras den olycka som skedde i januari 1980 då dåvarande Almöbron (Tjörnbron) i Bohuslän raserades med följd att åtta personer omkom.

Dörarp

Utmed E4:an norr om Ljungby i Dörarp finns en minnesplats för Cliff Burton, som var basist i hårdrocksbandet Metallica. Burton omkom i samband med att hans turnébuss körde av vägen år 1986. I anslutning till olycksplatsen finns sedan år 2006 en minnessten som är rest av hans fans (se figur 2). Enligt Smålandsguiden (2023) anges att platsen frekvent besöks av såväl trogna fans till Metallica som förbipasserande som väljer att stanna till vid den rastplats som finns i anslutning till minnesstenen. Detta bekräftas av Krister och Anna-Lena Ljungberg (personlig kommunikation, 21 september, 2023) som båda är initiativtagare till det Cliff Burton museum som öppnades våren 2022 i orten Lagan. Krister och Anna-Lena Ljungberg betonar att alltsedan olyckan inträffade har det vallfärdat Metallicafans och musikälskare i allmänhet till platsen, men under senare år har det blivit uppenbart att platsen även lockar personer som varken tillhör grupperna Metallifans eller musikälskare. Innan minnesstenen placerades ut år 2006 markerades platsen enbart av att en okänd person placerade en handske hängande i ett träd vid olycksplatsen.

Platsen har, enligt Krister och Anna-Lena Ljungberg (personlig kommunikation, 21 september, 2023), visat sig ha ett stort socialt värde för Metallicafans och samlar uppskattningsvis cirka 5 000 personer årligen och antalet besökare har snarare ökat än minskat under åren. Särskilt har detta blivit uppenbart efter muséets tillkomst samt efter det att Metallica fick Polarpriset år 2018. Besökarna har visat sig komma från hela världen och tillhör inte enbart ett fåtal ålderskategorier utan alla åldrar är representerade. Anna-Lena Ljungberg spekulerar (personlig kommunikation, 21 september, 2023) i om platsen kanske är mer känd i hårdrockkretsar internationellt än nationellt utifrån de som besöker museet. Minnesstenen är idag Ljungby kommuns främsta besöksmål, enligt Krister Ljungberg (personlig kommunikation, 21 september, 2023). I likhet med besök vid religiösa heliga platser har en ritual utvecklats som innebär att många besökare lämnar någon form av souvenir i nära anslutning till minnesstenen, som en hyllning till Burton. Minnes-

Figur 2. Minnessten över Cliff Burton
Foto: Thomas Blom, 2021.

stenen är placerad cirka 300 meter från själva olycksplatsen och från och med den 12 maj 2022 bytte den busshållplats som finns i närheten av stenen namn från Dörarp Norra till Cliff Burtons minnessten.

Den marknadsföring som finns om platsen utgörs främst av en Facebooksida som benämns ”Cliff Burton Museum & Memorial Stone” (Cliff Burton Museum & Memorial Stone (2023) samt att information om minnesstenen och Cliff Burton muséet finns att tillgå på Ljungby kommuns hemsida (Ljungby kommun 2023). Enligt Anna-Lena Ljungberg (personlig kommunikation, 21 september, 2023) kommer det sannolikt att äga rum ett större musikevenemang år 2026 då fyrtio år förflutit sedan olyckan.

En icke oväsentlig ingrediens för att hålla minnet levande över tid av enskilda kända personers frånfälle är, som tidigare diskuterats, konspirationsteorier som kan sägas vidareförädla den turistiska produkten genom berättelser. Krister Ljungberg ger exempel på hur sådana också florerar kring Burtons död. En berättelse är att en bandmedlem drog lott om vem som skulle få den bland bandmedlemmarna populära sovplatsen i bussen invid fönstret. Burton drog det vinnande kortet spader ess och fick välja sovplats, vilket således skulle visa sig vara ett ödeskort. En annan berättelse är att Burton inte omkommit i olyckan utan var svårt skadad, men dog först i samband med att bussen bärgades. Ytterligare en faktor som kan stärka den turistiska produkten framgent är att delar av Cliff Burtons pappas aska spreds över stenen i samband med familjen Burtons besök i juni 2023 (personlig kommunikation, 21 september 2023).

Ställdalen

Den 13 januari 1956 inträffade en järnvägsolycka strax söder om Ställdalen. Vid olyckan omkom 20 personer varav flera var skolungdomar som var på väg hem till Kopparberg. År 2006 högtidlighölls femtioårsminnet av olyckan och Ställdalens byalag skapade då en minnesplats (se figur 3) där olyckan ägde rum (Ljusnarsbergs kommun 2023).

Figur 3. Minnesplakett vid olycksplatsen
Källa: Ljusnarsbergs kommun (2023)

Enligt turismutvecklaren vid Ljusnarsbergs kommun har kommunen under en längre tid haft information om olyckan på sin hemsida (personlig kommunikation, 14 september, 2023). Dock betonas att platsen inte primärt lyfts fram som ett turistmål utan syftet är att utifrån ett informationsperspektiv berätta om att en tragisk olycka skett i kommunen och var den ägde rum. För närvarande pågår ett arbete med att skapa en ny hemsida för kommunen och enligt turismutvecklaren kommer sannolikt informationen om olyckan att även finnas på den nya hemsidan. Det har, enligt turismutvecklaren, inte till kommunen framförts några reaktioner på att olyckan och olycksplatsen lyfts fram på den officiella hemsidan.

Inom kommunen hålls minnet av olyckan levande såtillvida att anhöriga och nya generationer som har en relation med de omkomna alltjämt bor i regionen. Vidare menar turismutvecklaren att människor som kommer från andra platser i landet och som inte har någon tydlig relation till och kunskap om platsen och olyckan ofta får kunskap om händelsen först när de besöker kommunen. Därmed menar turismutvecklaren att platsen främst är en lokal minnesrelaterad angelägenhet mer än att den utgör ett generellt besöksmål för dem som inte har någon känslomässig relation till händelsen. Enligt turismutvecklaren

är platsen för händelsen, där också minnesplaketten är placerad, väl synlig från den närliggande passerande bilvägen och därmed är lätt åtkomlig för besök (personlig kommunikation, 14 september, 2023).

Malexander

Den 28 maj 1999 mördades två polismän öster om orten Malexander, vilket var en händelse som blivit ett av de mest omskrivna mordena i Sverige. Starten på händelsen var ett bankrån i Kisa där rånarna efter rånet tog sin flykt längs Kisavägen i riktning mot Malexander. Polisen tog upp jakten efter de tre rånarna. Innan de nått Malexander valde rånarna att stanna sin bil och när polisbilen närmar sig rånarna väljer de att beskjuta poliserna varav båda poliserna blir mördade. I nära anslutning till händelsen beskrevs av media att själva mordena av poliserna var en avrättning från nära håll. Även om händelsen är ett av de mest kända mordena i Sveriges kriminalhistoria har det, enligt företrädaren för turismen i Boxholms kommun, aldrig förts på tal att kommunen skulle medverka till att platsen och händelsen utvecklas till en turistisk attraktion (personlig kommunikation, 9 oktober, 2023). Detta bekräftas också av Sara Borén Jedebäck (personlig kommunikation, 26 oktober, 2023) som var elva år när händelsen ägde rum och som är dotter till den mördade polismannen Olle Borén. Dock har minnesplatsen enligt Borén Jedebäck betydelse för henne, men då mer utifrån ett personligt perspektiv. Hon besöker själv ännu idag platsen, men det var mera frekvent när hon var yngre. Borén Jedebäck uppger att främsta skälet till att hon väljer att besöka platsen är för att *”se och uppleva den plats som min pappa gjorde strax innan han mördades, även om jag förstår att han vid detta tillfälle inte reflekterade över platsen som sådan”* (personlig kommunikation, 26 oktober, 2023). Vid platsen för mordena finns en sjö, vilket Borén Jedebäck lyfter fram som en viktig faktor för hennes besök då hon som liten ofta vistades vid och på vatten med sin pappa och på detta sätt ger platsen henne associationer som hos henne väcker minnen – *”minnen som förenar”* (personlig kommunikation, 26 oktober, 2023).

Enligt turistföreträdaren i Boxholms kommun är det enbart ett fåtal personer som kontaktat turisminformationen och frågat var platsen för mordet finns, med syftet att där göra ett besök vid platsen (personlig kommunikation, 9 oktober, 2023). Dock berättar Borén Jedebäck att hon relativt frekvent ser personer som stannar till och ibland också lägger blommor vid platsen. Även om förbipasserande inte stannar har hon uppmärksammat vid sina besök att de däremot saktar ner när det passerar förbi minnesplatsen (personlig kommunikation, 26 oktober, 2023).

En tänkbar orsak till varför någon marknadsföring av platsen inte skett kan relateras till det trauma som drabbade befolkningen i lokalsamhället i samband med händelsen. Lokalbefolkningen upplevde, enligt turismföreträdaren, att de dagar som följde efter mordet var för dem som att befinna sig på en krigsskådeplats. Det var i området för mordet en omfattande jakt efter mördarna som pågick såväl dag som natt, via land och luft (personlig kommunikation, 9 oktober, 2023). En bidragande orsak till att platsen inte lockar många besökare som stannar till och går fram till minnesplatsen kan vara att platsen för händelsen saknar parkeringsmöjligheter. Förutom den befintliga minnesplatsen har det aldrig funnits någon medveten strävan att marknadsföra platsen, varken av kommunen eller av andra turismföreträdare, utan snarare dess motsats, fortsätter turistföreträdaren i Boxholms kommun (personlig kommunikation, 9 oktober, 2023).

Anledningen till att det vid minnesplatsen finns två stenar är att den ena stenen har placerats av polisen i Östergötland och den andra av anhöriga. Under de första åren genomfördes minnesceremonier på årsdagen för mordet, men numera uppmärksammas händelsen ceremoniellt enbart i samband jämna år sedan mordet skedde. Senast en sådan ceremoni ägde rum var 2019 då tjugo år passerat sedan mordet och ceremonin arrangerades vid det tillfället av Polisförbundet Öst, enligt Borén Jedebäck (personlig kommunikation, 26 oktober, 2023).

*Figur 4. Minnesplats vid mordplatsen i Malexander
Foto: Mats Nilsson, 2023.*

Almöbroolyckan

Den 18 januari 1980 kolliderade bulkfartyget Star Clipper med ett av brofästena till Almöbron, vilket innebar att bron raserades. Som följd av detta omkom åtta personer då de i sina fordon körde ut på den raserade bron och föll ner i Almösundet. Olyckan fick stor uppmärksamhet såväl nationellt som internationellt. Tidigt togs det fram vykort som såldes där bilden illustrerar fartyget och den raserade bron. Dock har det aldrig uppförts någon information eller någon form av minnesmärke vid platsen för olyckan. Enligt företrädare för Tjörns Turistinformation (personlig kommunikation, 19 september, 2023) framkommer att det idag finns en plakett vid bron som relaterar till invigningen av den nya bron (Tjörnbron) som ersatte den raserade, men det finns ingen information i den plaketten som relaterar till olyckan. Den förklaring som ges är att samtliga som omkom i olyckan återfanns och de anhöriga har sina privata begravningsplatser där de omkomna är jordfästa. Det har inte varit aktuellt att skapa någon specifik offentlig minnesplats som informerar om händelsen, enligt företrädaren för Tjörns Turistinformation (personlig kommunikation, 26 oktober, 2023). Detta ställningstagande från berörda parter skiljer sig således från de ovan nämnda exemplen då de anhöriga till de omkomna också där har sina egna privata begravningsplatser, men att det tillika skapats offentliga minnesplatser för själva händelserna.

AVSLUTANDE DISKUSSION

Utifrån vårt resonemang kan vi konstatera att döden utgör en icke helt oväsentlig ingrediens inom turismnäringen. Resande till *dödens platser* utmanar och lockar på olika sätt turisten där också dennes privata mentala minnesrum, relaterat till platsen och dess händelse, är i centrum. I dess fotsår har fältet Mörk turism växt fram, där det centrala innehållet utgörs av en plats där en eller flera händelser skett som kan relateras till död. Attraktionsformen är i sig inget nytt utan besökare har under lång tid lockats till platser där personer dött eller är

begravda. De mest kända platsnarrativen inom turism som förknippas med död utgår företrädesvis från personer som utifrån sina gärningar varit offentliga och på det sättet redan innan sin död var kända för den breda allmänheten. Dessa platser har i många fall utvecklats till att bli välbesökta attraktioner där narrativet om personen och dennes liv samt hur personen dött utgör betydelsefulla ingredienser i skapandet av den platsrelaterade attraktionen. Det finns dock undantag såsom exempelvis den okände soldatens grav under Triumfbågen i Paris och den amerikanska krigskyrkogården vid Omaha Beach i Normandie där de stupande vid landstigningen hedrats med vita kors och där de begravda är anonyma, men platsen utgör en betydande attraktion.

Det som har hänt relaterat till turism är att platsen genomgått någon form av transformering där platsen tagit steget från *skuggan* till att fått *ljuset* riktat mot sig, allt på grund av händelser förknippade med död. Händelser som vanligtvis skulle anses vara av privat karaktär, men som övergått till att blivit en offentlig angelägenhet. I ljuset av dess offentlighet återfinns ett embryo till att platsen kan utvecklas till att utgöra ett besöksmål för en bredare allmänhet. Berättelsen och på vilket sätt den berör oss utgör därmed en viktig grund för hur platsen som sådan och minnet av de eller dem som där dött hålls levande över tid. Genom att skapa någon form av minnesmärke vid platsen för händelsen ges för besökaren en tydlig platsrelation och också sannolikt ett incitament för ett besök. Platsen utgör samtidigt utrymme för vad som skulle kunna benämnas som kollektiv sorg då besökaren ensam eller tillsammans med andra på platsen för en stund minns den tragiska händelsen. Genom platsens turistiska narrativ och det fortsatta tillskapandet av vad mervärden genom exempelvis minnesceremonier, museum samt inte minst vidmakthållande av myt- och konspirationsteorier relaterat till personen/personerna för händelsen är sådant som ytterligare kan stärka det turistiska perspektivet och också öka dess geografiska räckvidd, sett utifrån varifrån besökarna kommer.

De exempel som lyfts fram i kapitlet visar på skillnader i viljan av eller möjligheten att utveckla ett besöksmål och deras attraktionsvärde. I

fallet Dörarp synliggörs hur en turistattraktion växer fram genom "fansens" vilja att besöka platsen för händelsen, kanske som en "light-version" av pilgrimsfärd i dess begynnelse? Därefter har platsen och besöksmålet transformerats till att idag utgöras av flera beståndsdelar. I fallet Ställdalen har platsen däremot enbart visat sig, utifrån ett turistiskt perspektiv, ha ett begränsat attraktionsvärde vilket innebär att möjligheterna till en vidare turismutveckling inte är aktuellt i dagsläget. I fallet Malexander finns en medvetenhet om intresset för platsen och händelsen. Utifrån ett turismperspektiv finns en potential att utveckla besöksmålet, men då händelsen än idag väcker starka känslor hos framför allt lokalbefolkningen är detta inte aktuellt. Om vi ser till exemplet från den raserade Almöbron, där nuvarande Tjörnbron finns, har platsen inte heller utvecklats till att bli en attraktion som marknadsförs. Detta trots att händelsen fick stor massmedial uppmärksamhet och där det tydligt angavs var, hur och när olyckan ägde rum. Dessutom producerades relativt snabbt turistrelaterade vykort över händelsen där bilder från olyckan utgjorde motivet. Händelsen vid Almöbron ledde dock inte fram till någon tydlig turismutveckling, inte heller något som påminner om händelsen i form av minnesplakett eller motsvarande.

Det som lockar oss till en plats som relaterar till död varierar således och viljan av att skapa besöksmål av *dödens platser* skiljer sig åt. Utifrån vårt resonemang och våra exempel i kapitlet framgår att det dels kan finnas någon personlig relation till den eller dem som dött på en plats, dels att vi genom våra olika medier skapat någon form av parasocial relation till någon enskild person eller grupp av personer som innebär att vi vill besöka platsen där de dött eller är begravda. Det kan även handla om såväl en vörndnad som en nyfikenhet, men som sammantaget utgör en grund för att platsen för händelsen utvecklats till ett besöksmål och som i vissa fall också direkt eller indirekt legat till grund för en kommersiell verksamhet. Att turister väljer att besöka platser som förknippas med döden betyder därför inte nödvändigtvis att de är *mörka* turister då det finns ett brett spektrum av motiv som lockar, vilket vi i detta kapitel satt ljuset på.

REFERENSER

- Ashworth, G. J. (2002). Holocaust tourism: the experience of Kraków-Kazimierz. *International Research in Geographical and Environmental Education*, 11(4): s. 363–367. <https://doi.org/10.1080/10382040208667504>
- Beech, J. (2000). The enigma of holocaust sites as tourist attractions-the case of Buchenwald. *Managing Leisure*, 5(1): s. 29–41.
- Blom, T. & Nilsson, M. (2000). *Symbolturism – Morbidturism – Mytturism. Turistiska produkter av vår tid?* Arbetsrapport Nr 11. Turism & Fritid. Samhällsvetenskap. Karlstads universitet.
- Blom, T. (1998). *Morbidturism. En postmodern marknadsnisch –från Lenin till lady Diana.* Forskningsrapport 98:16 Samhällsvetenskap. Forskargruppen Turism & Fritid. Högskolan i Karlstad.
- Blom, T. (2000). Morbid tourism – a postmodern market niche with an example from Althorp. *Norwegian Journal of Geography*, 54:1 s. 29–36. <https://doi.org/10.1080/002919500423564>
- Bowman, M. S. & Pezzullo, P. C. (2009). What's so 'Dark'about 'Dark tourism'? Death, tours, and performance. *Tourist Studies*, 9(3): s. 187–202. <https://doi.org/10.1177/14687976103826>
- Brodsky-Porges, E. (1981). The grand tour travel as an educational device 1600–1800. *Annals of tourism research*, 8(2): s. 171–186. [https://doi.org/10.1016/0160-7383\(81\)90081-5](https://doi.org/10.1016/0160-7383(81)90081-5)
- Buda, D. M. (2015). The death drive in tourism studies. *Annals of Tourism Research*, 50, s. 39–51. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2014.10.008>
- Cliff Burton Museum & Memorial Stone (2023). Facebook. <https://www.facebook.com/p/Cliff-Burton-Museum-Memorial-Stone-100071493884490/> (Hämtad 2023-09-25)
- de Botton, A. (2002). *The Art of Travel*. Vintage International.
- Dzikowska, A., Zareba, A., Krzemińska, A. & Pawłowski, K. (2023). The Cultural Landscape of Rural Cemeteries on the Polish–Czech Borderlands: Multi-Faceted Visual Analysis as an Element of Tourism Potential Assessment. *Sustainability*, 15(18), 13730. <https://doi.org/10.3390/su151813730>

- Foley, M. & Lennon, J.J. (1996). JFK and dark tourism: A fascination with assassination. *International Journal of Heritage Studies*, 2(4): s. 198–211. <https://doi.org/10.1080/13527259608722175>.
- Foley, M., & Lennon, J. J. (1996). JFK and dark tourism: A fascination with assassination. *International Journal of Heritage Studies*, 2(4): s. 198–211. <https://doi.org/10.1080/13527259608722175>
- Fonseca, A. P., Seabra, C. & Silva, C. (2015). Dark tourism: Concepts, typologies and sites. *Journal of Tourism Research & Hospitality* DOI:10.4172/2324-8807.S2-002
- Halbwachs, M. (2020). *On collective memory*. University of Chicago press.
- Hewison, R. (1988). Great expectations—hyping heritage. *Tourism management*, 9(3): s. 239–240. [https://doi.org/10.1016/0261-5177\(88\)90041-6](https://doi.org/10.1016/0261-5177(88)90041-6)
- Hosany, S. & Prayag, G. (2013). Patterns of tourists' emotional responses, satisfaction, and intention to recommend. *Journal of Business Research*, 66(6): s. 730–737. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2011.09.011>
<https://doi.org/10.1080/136067100375722>
- Iliev, D. (2021). Consumption, motivation and experience in dark tourism: A conceptual and critical analysis. *Tourism Geographies*, 23(5–6), 963–984. <https://doi.org/10.1080/14616688.2020.1722215>
- Kustguiden (2023) <http://kustguiden.eu/mordvandring-i-camilla-lackbergs-fjallbacka/index.html> (Hämtad 2023-10-01)
- Lennon, J. (2010 "Dark Tourism and Sites of Crime" In: *Botterill, D. & Jones, T. (ed). Oxford: Goodfellow Publishers*. <http://dx.doi.org/10.23912/978-1-906884-14-7-1274>
- Lewis, C. (2008). Deconstructing Grief Tourism. *International Journal of the Humanities*, 6(6)
- Lippard, L. (1999). *On the Beaten Track: Tourism, Art and Place*. New Press.
- Ljungby kommun (2023) <https://www.ljungby.se/sv/uppleva-och-gora/visit-ljungby/upplevelser-natur-och-kultur/konst-och-kultur/ovriga-museer/> (Hämtad 2023-09-25)
- Ljusnarsbergs kommun (2023), <https://www.ljusnarsberg.se/huvudsidor/uppleva-gora/sevardheterochnaturomraden/minnesplatsjarnvagsolyckanistalldalen.4.1c9447e165e34c025668a6.html> (Hämtad 2023-10-01)
- MacCannell, D. (2002). *Empty meeting grounds: The tourist papers*. Routledge.

- Miles, W. F. (2002). Auschwitz: Museum interpretation and darker tourism. *Annals of tourism research*, 29(4): s. 1175–1178. DOI: 10.1016/S0160-7383(02)00054-3
- Ragland, E. (1995). *Essays on the pleasures of death: From Freud to Lacan*. Routledge.
- Rojek, C. (1993). *Ways of Escape: Modern Transformations in Leisure and Travel*. Springer.
- Seaton, A. V. (1996). Guided by the dark: From thanatopsis to thanatourism. *International journal of heritage studies*, 2(4), 234–244. <https://doi.org/10.1080/13527259608722178>
- Seaton, A.V. (2002). *Thanatourism's final frontiers? Visits to cemeteries, churchyards and secular pilgrimage*. *Tourism Recreation Research*, 27(2): s. 73–82. <https://doi.org/10.1080/02508281.2002.11081223>.
- Smålandsguiden (2023) <https://guide.visitsmaland.se> (Hämtad 2023-10-01)
- Stone, P. (2005). Dark Tourism Consumption – A call for research. *E-Review of Tourism Research (eRTR)*, 3(5): s. 109–117. <http://ertr.tamu.edu>
- Strange, C. & Kempa, M. (2003). Shades of dark tourism: Alcatraz and Robben Island. *Annals of tourism research*, 30(2), s. 386–405. [https://doi.org/10.1016/S0160-7383\(02\)00102-0](https://doi.org/10.1016/S0160-7383(02)00102-0)
- Tunbridge, J. E. & Ashworth, G. J. (1996). Dissonant heritage. *The Management of the Past as a Resource in Conflict*, 40(2): s. 547–560.
- Urry, J. (1990). The consumption of tourism. *Sociology*, 24(1): s. 23–35. <https://doi.org/10.1177/0038038590024001004>
- Urry, J. (2002). *Consuming places*. Routledge.
- Walsh, D. J. (1992). The evolution of the Disneyland environs. *Tourism Recreation Research*, 17(1): s. 33–47. <https://doi.org/10.1080/02508281.1992.11014639>.
- Ystads kommun (2023). (Hämtad 2023-10-01)
- Zheng, C., Zhang, J., Qian, L., Jurowski, C., Zhang, H. & Yan, B. (2018). The inner struggle of visiting 'dark tourism'sites: examining the relationship between perceived constraints and motivations. *Current Issues in Tourism*, 21(15): s. 1710–1727. <https://doi.org/10.1080/13683500.2016.1220512>

Döden på Gran Canaria
– om platsidentitet bland
kanariesvenskar

INGEBORG SVENSSON

Den gamla mamman, född i Sverige men med barn och familj boende större delen av sitt liv på Gran Canaria, hade överlämnat beslutet om var hon skulle begravas åt de efterlevande vuxna barnen. Dottern berättar:

Det tog mig tre år... (nej, jag förstod mig inte på vad jag skulle göra egentligen) innan jag fattade vad jag skulle – borde – göra. Jag ville ju ta hem henne till pappa, men vad händer då med mig? Jag och vi bodde ju här, hela mitt liv. Tillslut bestämde jag mig iallafall för att begrava mamma hemma i Sverige. Men jag har ju mina platser här också. Hon är spridd lite på golfbanan, för det var hennes liv. Och på en på annan plats, för min skull. Och sen är hon bredvid pappa i Sverige.

Marie, 66

INLEDNING

Inom ramen för en etnologisk studie om transmigranternas platsidentitet utgör följande kapitel ett nedslag i hur utlandssvenska migranter på Kanarieön Gran Canaria förhåller sig till platsen de bor på. Efter andra världskriget var svenska migranter bland de första att bosätta sig på Gran Canaria och de har spelat en viktig roll i massturismens utveckling – det samtida samhällets dominerande ekonomiska motor. Ön har en yta något större än Ölands, en samtida befolkning på nästan 900 000 och ca 4 miljoner besökare om året (Hernández-Martín 2021).

I centrum står alltså liv som formats av transmigrationens rörlighet och en vardag präglad av turismens ständiga och tillfälliga närvaro. Kapitlets frågeställning undersöker hur dessa ”rörliga liv”, omgärdade av tillfälliga besök, möter den ”orörliga” döden. Genom ett fokus på död och begravning analyseras mer specifikt platsidentitet och hemmahörande bland kanariesvenskar, som bött merparten av sina vuxna liv på Gran Canaria.

BEGRAVNINGSRITUALER SOM FORSKNINGSSAMMANHANG

Att fokusera på berättelser och praktiker kring döden utgör ett tack-samt grepp i studiet av kulturella föreställningsvärldar. Här kommer den enskilda människans ”infrastruktur” i dagen: vem är nära anhörig och vilka räknas som efterlevande? Begravningsritualer gestaltar däri-genom *vem* som har gått förlorad och *vilka* som har lidit en förlust (Svensson 2013). Kulturforskningens analys av begravningsritualer stäl-ler på detta sätt frågor om vad det är som kulturellt och samhälleligt står på spel. I ett ritualteoretiskt perspektiv betraktas ritualen som ett kulturellt sätt att hantera förändring, brott, kriser och gå vidare. Som antropologerna Bloch och Perry uppmärksammat i sin klassiker *Death and the Regeneration of Life* (1982), handlar ritualer kring döden om vad som består, trots den enskilda människans ändlighet. Mot denna bakgrund rör kapitlets övergripande fråga vilka befintliga sociala ord-

ningar de levda livet skrivs in i och/eller vilka nya ordningar som skapas – mer specifikt: vilket arv kanariesvenskarna lämnar efter sig.

Transnationell död

Kapitlets fokus på kanariesvenskarnas död och begravning inspireras även av mobilitets- och migrationsforskning. I en samtid som karaktäriseras av globalisering och migration (se t. ex. De Haas et al. 2019) tydliggörs nämligen att frågan om var en människa hör hemma geografiskt är lika öppen för tolkning och förhandling som frågan om vilka den avlidna hör samman med. Människor flyttar eller flyr över nationsgränser, de flyttar tillbaka, flyttar fram och tillbaka, flyttar runt och flyttar vidare. Detta innebär att människors platsidentitet och platsanknytning varken behöver vara given eller entydig. Vidare innebär det att människors betydelsefulla relationer inte nödvändigtvis befinner sig på en och samma plats, utan kan vara spridda världen över. Många människor kan alltså snarast beskrivas som ”transmigranter”. (Schiller et al. 1995).

Under det senaste decenniet har forskningen därför kommit att intressera sig allt mer för frågor om hur mobilitet inverkar på praktiker kring döden. Det har utkristalliserat sig ett eget forskningsfält, ”transnationell död” (Tarrés et al. 2012; Saramo et al. 2019; Maddrell et al. 2023). Som nestorerna på fältet, Rowles and Comeaux (1987), konstaterat uppstår det i varje migrants liv förr eller senare en fråga om var hen tänker sig ligga begravd. Om vi därtill beaktar de stora religionernas kulturella uttryck för dödens beständighet och stillhet – *att komma hem, åter bli till jord, vila i evig frid* – blir kontrasten till transmigrantens rörlighet och tillfällighet en kritisk skärningspunkt. Inom fältet har det exempelvis uppmärksamats att migrationens rörlighet inte nödvändigtvis gör halt vid att människor dör. Istället finns det, både inom och över nationens gränser, en tilltagande så kallad *post-mortem mobilitet*. De avlidna gör en slags sista resa till en för individen betydelsefull plats (se t. ex. Tarrés et al. 2012, Marjavaara 2012).

Död och begravning kan därmed erbjuda en särskild inblick i förhandlingar om platsidentitet i migrationens era. Mot denna bakgrund undersöker kapitlet frågan om var kanariesvensken, såsom transmigrant, ser en möjlighet att förbli ”för alltid”. Med vilka juridiskt sanktionerade ritualer, med vilken symbolisk rätt och med vilken känslomässig kraft tar hen sig plats och varför? Med vilken (h)jord ska hon åter bli, för att anspela på Gamla Testamentet (1 Moseboken 3:19).

Plats, icke-plats och platsidentitet

Ytterligare ett forskningssammanhang som kapitlet utgår ifrån är det som behandlar plats och platsidentitet. Kanariesvenskarnas plats på Gran Canaria karakteriseras i hög grad av turistnäringen. Flertalet bor och verkar i det som med tiden brett ut sig som turistmetropoler. Det är en sorts generiska turiststäder med arkitektur från överallt och ingenstans, med bungalows och hotell som genom Baudrillards (1994) begrepp *simulacra* framstår som en kopia av en kopia av en semesterfantasi. Här finns ingen annan bakomliggande verklighet, utan semesterfantasin utgör sin egen sanning. Med antropologen Marc Augés (1995) ord är de att betrakta som en sorts *icke-platser* som karakteriseras varken av historia eller kultur, utan av kommersen som platsen tjänar – turisten. Turistmetropolen kan i detta perspektiv förstås som en slags överklighet bortom tid och rum och utgör ett kärn exempel på det postmoderna och globaliserade konsumtionssamhället (Baudrillard 1994). Mot bakgrund av dessa teorier frågar jag mig vad denna icke-platsens överklighet innebär för mötet med den ovillkorligt verkliga döden.

MATERIAL OCH GENOMFÖRANDE

Undersökningen bygger på ett antal kortare fältarbeten (ca tre månader) på Gran Canaria mellan 2021 och 2023, bestående av observationer samt arton samtalsintervjuer.

Observationerna består av besök på fyra begravningsplatser på Gran Canaria. Här har jag huvudsakligen koncentrerat mig på två platser i *el Sur* (södern). Det är nämligen där koncentrationen av massturism och bofasta av utländsk härkomst varit som störst sedan 1980-talet (Hernández-Martín 2021).

Intervjuerna är ca två timmar långa inspelade samtal, semi-strukturerade kring det övergripande temat platsen Gran Canaria med fokus på erfarenheter av död och begravning. Intervjupersonerna, som är mellan 52 och 87 år, har med några få undantag levt merparten av sina yrkesverksamma liv på ön. Samtliga kanariesvenskar har kvar sitt svenska medborgarskap. Fyra av dem är över 80 år och flyttade från Sverige till öns huvudstad Las Palmas i trettioårsåldern, under 1960-, och tidigt 1970-tal. Efter en tid flyttade de vidare från Las Palmas ner mot södra delarna av Gran Canaria. En femte intervjuad äldre person är född och uppväxt i en kanarisk bergsby och nedflyttad till södern. Efter sitt första arbete på tomatodlingarna på 1950-talet, har hon arbetat med svenskar hela sitt yrkesverksamma liv. Övriga tretton intervjuer har utförts med medelålders personer relevanta för studiens frågeställning. Åtta av dessa har anknytning till Sverige varav sju är bofasta på ön sedan flera årtionden. Resterande fem forskningsdeltagare är kanarier.

Sammanfattningsvis har alla intervjupersoner en lång både professionell och privat erfarenhet av det som omtalas som *la colonia sueca* (svenskkolonin). Som brukligt i etnologiska studier bär alla namngivna forskningsdeltagare pseudonym. Där personerna ändå eventuellt skulle kunna vara igenkännbara för bekanta är detaljer modifierade.

Underökningen har även en så kallad autoetnografisk dimension (Adams et al. 2015). Jag är själv uppväxt på Gran Canaria och är barn till undersökningens målgrupp. Det innebär att jag samlar in, förstår och analyserar etnografien delvis utifrån erfarenheter av min egen historia, men också att egna erfarenheter används som minnesbilder i presentationen av kanariesvenskarna som grupp.

KANARIEÖARNA OCH SVERIGE

Vilka är då de svenskar som lämnade Sverige för Kanarieöarna? Och vilken plats bosatte de sig på?

Kanarieöarna är en spansk autonom region som ligger ungefär 1 300 km från det spanska fastlandet och ca 100 km från den afrikanska kusten. Efter några årtiondens erövringskrig med bland annat befolkningen canariis på Canaria (senare Gran Canaria) och i konkurrens med andra europeiska erövrare blev ögruppen en spansk koloni under 1400-talets sista decennium. Under de följande århundradena har öarna, utifrån sitt geografiska läge mellan Afrika, Europa och Amerika, innehaft en geografisk nyckelposition i den europeiska erövringen av ”den nya världen” (Lemus 1999). I kraft av den transatlantiska handeln växer det exempelvis på Gran Canaria fram en blomstrande hamnstad, Las Palmas, som lämnat ett rikt kulturarv efter sig. Den kulturarvsmärkta kyrkogården *Cementerio de Vegueta* är ett för kapitlet relevant exempel på detta (Sánchez 2016). Där excellerar stadens rika familjer under 1800-talet i arkitektoniskt och konstnärligt utformade mausoleer och tempel för sina döda. I fråga om exklusivitet, pompa och ståt finns det inte någon jämförbar begravningsplats i Sverige.

I och med att villkoren för den europeiska exploateringen av den nya världen förändras, de båda världskrigen och den spanska diktaturens maktövertagande, går öarnas blomstringsperiod mot sitt slut. Från att ha varit centrala för Spanien blir de, under diktaturens isolerings- och självförsörjningspolitik, ekonomiskt utarmade och politiskt marginaliserade. Kanarieöarna förvandlas istället till en av Spaniens fattigare regioner. Men även landet som helhet blir allt fattigare. På gränsen till ekonomisk kollaps beslutar därför makthavarna 1959 att öppna upp ekonomiskt. För att få in utländsk valuta ges incitament för utländska investeringar. I synnerhet möjliggörs stora satsningar på turism. Det vid denna tidpunkt mycket utarmade Kanarieöarna står härmed inför det som, efter kolonialiseringen på 1400-talet, kommer att utgöra den mest omvälvande ekonomiska, sociala och kulturella förändringen i dess historia (Márquez Quevedo 2018).

Vid samma tidpunkt befinner sig Sverige snarast i motsatt ände, både vad gäller politik och ekonomisk tillväxt (Grinell 2004). Skonat från deltagande i världskriget och omgärdat av ett Europa i spillror, arbetar den svenska industrin på högvarv och landets ekonomi befinner sig i stadig uppgång. Efter några århundraden i marginalen definieras nationen som företrädare för det nya moderna och rationella välfärdssamhället och den framväxande medelklassen är full av tillit inför sina nya expansionsmöjligheter. De börjar mot 1950-talets slut både kunna åka långt bort på flygsemester och drömma om att skapa sig nya soligare, varmare, rikare och gladare liv någon annanstans. Så kommer det sig att just svenskarna blir både bland de första och den största utländska gruppen entreprenörer att hörsamma de nya investeringsmöjligheterna som öppnas upp i Spanien. De kan därför beskrivas som den första generationen så kallade livsstilmigranter (Benson och O'Reilly 2009).

Nybyggarna i Las Palmas

Med sikte på turistnäringen slog sig efterkrigstidens första kanarie-svenskar ner i Gran Canarias huvudstad Las Palmas. För att skilja dessa livsstilmigranter från senare generationer kallar jag dem ”nybyggare”. De anländer mellan sent 50-tal och tidigt 70-tal och etablerar något dittills icke-existerande. Redan i mitten av 1960-talet har de byggt upp en helt ny värld för sig själva och svenska turister. Det öppnas svenska restauranger, caféer, frisersalonger och guldsmedsaffärer. De startar reseoperatörer med charterflyg, importerar svensk mat, skapar en församling i Svenska kyrkan och 1965 startas den skola som jag själv gick i under 1970-talet (Frejhagen 2013).

Hur många det rör sig om dessa första årtionden är svåruppskattat. Las Palmas befolkning under 1960-talet har 42 invandrade svenskar. Mellan 1972 och 1975 var det 141 stycken och 1976–1979 var siffran 3126 (Díaz Hernández 1990). Min egen familj, som kom 1972 till Las Palmas, hade emellertid inget uppehållstillstånd under de första femton åren.

Det hade inte heller 84-åriga Kerstin och hennes väninnor, ”för vi”, som hon uttryckte saken, ”vägrade ligga med polischefen”. Detta var de troligtvis inte ensamma om – varken att sakna uppehålls- eller arbetstillstånd eller att ha rätt sorts (ibland korrupta) kontakter. Befintlig statistik över bofasta utläningar på 1960 och 70-tal är därmed rimligtvis i underkant.

Från välfärdssamhälle till diktatur

Nybyggarna var emellertid inte *en* grupp, inte heller utgjorde de en enhetlig kategori utlandssvenskar. Det ”goda livet i solen”, som ofta anges som motiv att flytta till Spanien, har vid närmare anblick ofta mer existentiella motiv. Som Erik Olsson (2018) tydliggör i sin etnografiska studie om spaniensvenskar är inte heller ett individuellt lyck sökande friställt från övriga samhällsprocesser. Det finns dock inte närmare statistiska uppgifter om vilka dessa utlandssvenskar var (Westling 2012). Istället får en minnesbild av vår jargong som tonåringar på svenska skolan i Las Palmas illustrera tillvaron: På sent 1970-tal var vi ett hundratal barn i skolan som talade om oss själva som antingen storföretagare, skattesmitare eller lyck sökare. Utifrån vardagligt skvaller var vi helt på det klara med vem som var vad och i min värld upplevdes vissa som viktigare än andra. Det handlade dels om vem som kommit först, dels om vem som var rikast – en hierarki som huvudsakligen kan tolkas som en spegling av klasstillhörigheten i ursprungslandet. Av journalisten Birgitta Frejhagens reportagebok om kanariesvenskarnas tidiga initiativ framgår att de första entreprenörerna var lokala chefer för bland annat ASEA, SAS och Electrolux (2013). Självt var jag barn till ”lycksökare” som dels ville förverkliga sig och dels drömde om att bli rika. Det var båda drömmar som ansågs vara oförenliga med livet i Sverige, men kanske möjliga i Spanien.

Min minnesbild av skolans grupperingar både bekräftas och avfärdas av de klasskamrater jag talat med. En minns inte någon rangordning alls och en annan påtalar även att barnen med en kanarisk för-

älder hade lägre status, något jag själv inte minns. Bilden ska därför betraktas dels som bakgrund till min forskarposition, men främst läsas som *ett* perspektiv på dessa kanariesvenskar. Med detta som brasklapp omtalades *en* familj på skolan som socialdemokrater och det var såna som vi andra *inte* var. Politik minns jag, på detta oartikulerade men intensiva sätt, som en laddad fråga. Det kom sig antagligen av att nybyggarna utvandrat från ett socialdemokratiskt välfärdssamhälle till en fattig diktatur, något som ofta ifrågasattes från svenskt håll av både liberala och vänsterintellektuella röster. I Vilgot Sjömans film "Jag är nyfiken – gul" från 1967 går exempelvis Lena Nyman runt på Arlanda och trycker offensivt upp en mikrofon under näsan på hemkommande charterresenärer med frågan om hur det varit att semestra i en diktatur. Att söka "det goda livet" i en diktatur tas också ofta upp som problematiskt när utvandrade kanariesvenskar uppmärksammas i svensk media. I Norrbottens-Kuriren 1969 (ur Frejnhagen 2013) konstaterar exempelvis en nyinflyttad Las Palmasbo som sägs inte vilja gå närmare in på "de politiska aspekterna" att: "Visst är det en polisstat, men är man bara korrekt är det inga problem". Lite längre ner i samma artikel fastslår en annan kanariesvensk att "det är ett mycket friare och lyckligare liv på Kanarieöarna. Trots diktaturen".

Nybyggarna i södern

Ganska snart upptäcker några framsynta svenska ingenjörer och arkitekter att det finns än bättre förutsättningar för en större mängd turister längs med öns södra kust. De inspireras av den markägande greven Alejandro del Castillo y del Castillos arkitektävling om turiststadsprojektet Maspalomas – Costa Canaria (1961) (Martín Plasencia 1999). Genom nationens nya öppning gentemot utländskt kapital tillåts svenskarna köpa mark av greven och deltar såväl i utbyggnaden av grundläggande infrastruktur som i bebyggandet av bungalows och hotell i det nästintill obebodda och karga landskapet. Med snickerier från Tibro och köksmaskiner från Electrolux står 1965 bygget av *Nueva*

Suecia (Nya Sverige) klart (Frejhagen 2013). Satsningen är en succé, fler turistanläggningar byggs och på öns södra kust växer det fram ett helt område bebott av svenskar.

Längs södra kustremsan breder idag anläggningarna ut sig till en sammanhängande turistmetropol som besöks av mer än hälften av de 4 miljoner årliga besökarna. Av kommunens 54.000 bofasta är mer än hälften utländska medborgare från 117 olika nationer (Pérez 2020). Här finns således fler turister än boende och lika många utlänningar som spanska medborgare.

Sammanfattningsvis kan de svenska nybyggarna betraktas som ett mer eller mindre sammanhängande nätverk som kände till och kanske i synnerhet kände igen varandra utifrån en kulturell (för)kunskap som de hade med sig från Sverige. Gemensamma drag är att de inte bestod av politiskt engagerade personer från vänster eller mitten. Inte heller utmärks de av kulturella eller konstnärliga ambitioner, som många samtida svenskar på exempelvis Mallorca (se t. ex. Stenberg 2004). Snarare bestod de av företagare och entreprenörer som genom de resurser de förde med sig från Sverige, i kombination med Spaniens låga skatt och lågavlönade arbetskraft, hade förutsättningar att göra nya vågade satsningar. Där Sverige uppfattades som ofritt, byråkratiskt och moraliserande framstod Spanien istället som möjligheternas land.

Nybyggarna var således, med sin nydanande verksamhet och expansiva och entusiastiska entreprenörsanda, med och lade grunden till den idag dominerande massturismen (Marqués Quevedo 2018). ”Vi som var med från början”, är också ett återkommande sätt att formulera sig i samtalsintervjuerna. Deras betydelse för utvecklingen har även under 2000-talet tackats av och firats av olika intressenter och myndigheter. *Svenskkolonin* har exempelvis tilldelats staden Las Palmas guldnyckel för sitt bidrag till stadens tillväxt (Lpavisit u.å.). Och i södern har kommunen låtit resa ett minnesmonument i form av en Dalahäststaty som skänkts dem från föreningen *Los Suecos* (svenskar) för att hedra 50-årsminnet av sin insats (Montesdeoca 2012). Runt detta monument har därefter kommunens borgmästare haft en

årlig sammankomst. Kanariesvenskarna har således både en självförståelse som viktiga för platsens samtidshistoria samt givits erkännande av de kanariska myndigheterna.

Sedan de första utvandrade svenskarna började utforma sin nya livsstil under 1960-talet i Las Palmas och med den fortsatta expansionen i södern på 1970-talet, har det nu gått mer än ett halvt århundrade. Människorna som flyttade till Kanarieöarna från Sverige har levt merparten av sina vuxna liv och verksamma år på ön. De har hunnit bli gamla och många är redan avlidna. Mot denna bakgrund av långvarig och betydelsefull närvaro på Gran Canaria, ska vi fortsättningsvis se närmare på hur de agerat och tänkt om död och begravning.

DÖD OCH BEGRAVNING

Den dominerande erfarenheten såväl som det allmänna intrycket bland de intervjuade är att flertalet av de avlidna kanariesvenskarna är begravda i Sverige. Detta underbyggs även när jag tillsammans med tre forskningsdeltagare bläddrar igenom Frejhagens (2013) reportagebok om de svenska nybyggarna. Enligt forskningsdeltagarna är mindre än en handfull av de cirka 50 kanariesvenskar som figurerar i boken begravda på ön. Dessa intryck stämmer även överens med Caroline Olivers (2004) etnografiska studie om begravningar bland brittiska *expatriats* i södra Spanien. Däremot skiljer det sig mot vad som är vanligt bland äldre i Sverige där en majoritet vill begravas på platsen de förnärvarande bor (Marjavaara 2013). Hur kommer det sig då att många väljer att inte ha sin sista vila på platsen de levt och verkat?

En första viktig symbolisk förklaring till detta är att en grundläggande kulturell föreställning genom vilken vi överskrider dödens ändlighet, är att tänka på den i termer av släktled (Bloch och Parry 1982). ”Tidevarv komma, tidevarv försvinna, slakten följa slaktens gång”, som begravningspsalmen *Härlig är jorden* formulerar denna transcendens. Som jag tidigare visat i en studie av begravningsritualer i spåren av AIDS är ett etablerat sätt att förstå människosläktet att tänka

på det i termer av reproduktion, dvs. att biologiska föräldrar och barn har tolkningsföreträde framför andra betydelsefulla relationer (Svensson 2013). I relation till kanariesvenskarna syns denna heteronormativa, ofta patriarkala, ordning genom att främst män söker sig tillbaka till sin fars familjegrav i Sverige, med en förväntan om att en eventuell fru ska följa efter. Många av kanariesvenskarnas barn har dessutom bosatt sig i Sverige, vilket aktualiserar samma förklaringsmodell, men nu med betoning på kommande släkten. Man vill, så att säga, vila där det finns en föreställning om ett fortsatt liv. Här finns dock även en aspekt av omsorg som är viktig i valet av gravplats. Människor väljer ofta gravplats i relation till möjligheten att den besöks och tas omhand (Marjavaara 2013). Om majoriteten av de efterlevande som förväntas besöka en grav återfinns i Sverige, blir det också mer tilltalande att begravas där, än på Kanarieöarna.

En annan förklaring, även denna kulturell men också lite slumpartad och specifik för en del av nybyggarna, uppmärksammas av Marie, som är uppväxt på ön under 1960-,70-talet. Hon berättar att det på tidigt 1970-tal varit populärt att köpa sig en plats i urnkolumbarier i Sverige. När en tongivande person bland vännerna, trots att han bara var runt 50, införskaffat en plats, ”så skulle pappa inte vara sämre”.

Det blev liksom inne och alla skaffade sig platser hemma i Sverige... Även om mamma inte var så glad, när pappa kom hem och berättade det. Hon tyckte att: Du kunde väl *fan* frågat mig först, om jag ville in där eller om jag ville ner i jorden.

Marie 66

Symptomatiskt för en grupp byggherrar som bland annat medverkat i byggandet av folkhemsförorter är att de förhöll sig på liknande sätt till döden, dvs. ett i Sverige tidstypiskt praktiskt och rationellt förhållningssätt till döden (Bringéus 1983). På det katolska diktaturens Gran Canaria var det däremot, vid den tidpunkten, både förbjudet och kulturellt otänkbart med kremering.

En sista mer praktisk förklaring till varför många begravts i Sverige är föreställningar om den svenska vården och äldreomsorgen. Elin, som bor i en kanarisk by, konstaterar lite irriterat, att det är ”vanligt att tro att det fungerar bättre i Sverige, trots att det spanska systemet faktiskt fungerar.” ”Men sen”, fortsätter hon, ”är det förstås också frågan om att man kanske känner sig tryggare på modersmålet”. Det är alltså vanligt att äldre kanariesvenskar de sista åren flyttar till Sverige för omvårdnad. Även på den här punkten är förstås eventuella barn bosatta i Sverige viktiga. Aspekten jag vill uppmärksamma är emellertid att detta innebär att personen är på plats i Sverige när den avlider. Ett antagande är att det därför är mycket som talar för att den avlidne begravs där hen är – i Sverige.

På Gran Canaria

Men inte nödvändigtvis. I intervjuerna omtalas även hur det planerats för motsatsen. Vid två tillfällen har efterlevande släkt kommit nerresande till ön med urna och i avsikt att sprida askan. Vid båda tillfällena handlade det om gravsättning i havet.

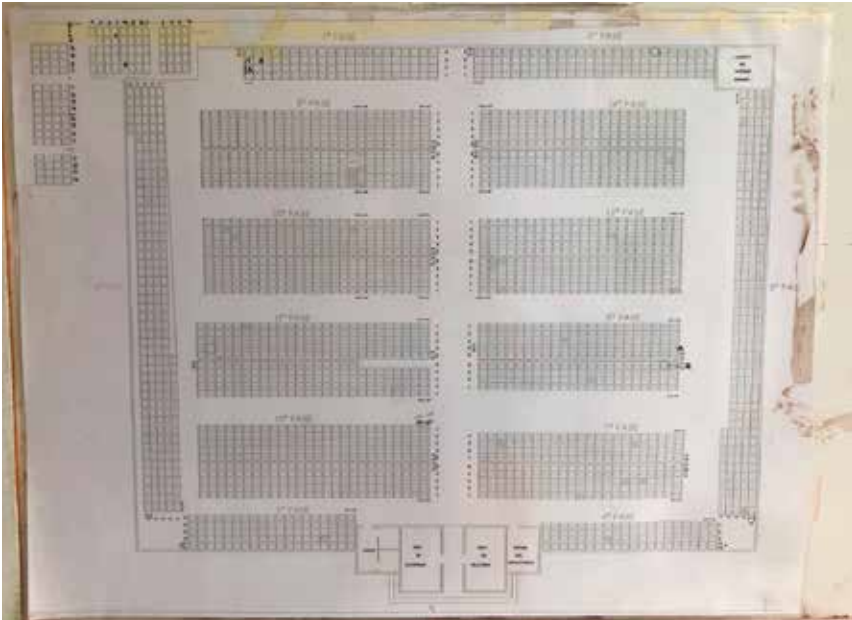
Att sprida sin aska på betydelsefulla platser framträder i intervjuerna även som det vanligaste bland kanariesvenskarna som gravsatts på ön. En efterlevande berättar om sin döda pappa att syskonen efter en del överläggningar bestämt att:

... en tredjedel av askan gräver vi ner i trädgården, en tredjedel sprider vi i havet och en tredjedel tar vi till Sverige och gräver ner på kyrkogården när vi ändå sommarplanterar.

Lars 60

Som i kapitlets inledande citat, där Marie spritt sin mamma på tre olika platser, verkar den mångfacetterade ”hemmahörigheten” inte sällan ta sig uttryck just i en mångfald av gravplatser.

Att det är vanligt med askspridning bekräftas även av den visuella

Figur 1 och 2. Ingång och orienteringskarta över El Pedrazo. Foto: Ingeborg Svensson, 2023.

genomgången av gravarna, som utförts på de två begravningsplatserna som omgärdar turist-södern. Bland de sammanlagt ca 3000 gravstenarna fann jag enbart fem med svenska namn. Detta trots att de kommunala begravningsplatserna sedan 1985 är icke-konfessionella och det erbjuds kremering (Suárez Moreno 2018). På liknande sätt förhöll det sig även på den gravplats i Las Palmas som redan sedan 1940-talet erbjudit plats åt icke-katoliker. Även där, bland ca 8000 gravplatser, återfinns enbart ett tiotal svenska namn.

Möjliga perspektiv på varför det finns så få kanariesvenskar på öns begravningsplatser ges genom att se närmare på skillnaderna som karakteriserar de båda ländernas död och begravningskultur kring 1900-talets sista årtionden. Dessa så kallade *deathscapes* (Hunter 2016), dvs. de materiella och kulturella spår som omgärdar döden och som formar förståelsen av och känslan kring döden, väcker ibland starka känslor.

Dödslandskapen

I Sverige breder begravningsplatserna ut sig som öppna, överblickbara naturgestaltande grönområden (Theorell et.al 2001). De är omgärdade av en låg avgränsande stenmur, med olåsta grindar som markerar in- och utgångar. Ett rutnät av nogsamt krattade och välskötta grusgångar ramar in rader av gravplatser, där de döda invid en gravsten ligger nedgrävda i jorden i kista eller urna. Över och mellan gravarna är marken grästäck, där finns buskar och höga resliga gamla träd. Växtligheten är således riklig och årstiderna präglar därigenom sceneriet. Det är kala grenar och träd med snötäckta gångar, spirande vårgrenska, lummig sommargrönska, eller, som till senhöstens allhelgonahelg, mark täckt av ett tjockt lager rödgula, blöta löv. Den för svensk identitet så ofta omtalade naturen utgör således också en viktig del av dödslandskapet (Thurfjell 2020).

I Spanien kallas begravningsplatserna för *cementerio*, som i sina etymologiska rötter betyder sovrums (Real Academia Española 2023). Det är ett ord som Susanna, som kom till ön som barn, trodde hade med

cementen i gravplatsens murar att göra. För det är just så som den gestaltar sig för henne, när hon på slutet av 70-talet som ung kanarie-svensk åker förbi på väg till stranden. I minnesbilden tecknar hon begravningsplatsen som ”avskild, bländande vit, stillastående och varm ...en stad av sten”. Hon fortsätter:

Det var nästan alltid tomt, inga bilar utanför... /.../ Eller så kunde man hamna i en lång, långsam bilkö efter en begravningsprocession. Då var det fullt med folk! En gång på väg hem från stranden, så var det helt proppat med bilar och vi bara: Ojoj, vad kan ha hänt nu!? Men det var förstås allahelgona, men det hade vi ingen aning om, då.

Susanna 59

Den äldre begravningsplatsen i södern, *El Pedrazo*, är byggd 1957 på grevens mark för arbetarna på familjens tomatplantage. Som brukligt för landsbygdens begravningsplatser ligger den avskilt, lite upphöjt, omgärdad av en hög mur med en stor stängd grind som enbart är öppen på bestämda tider (Suárez Moreno 2018). Enligt katolsk tradition begraver man sedan 1950-talet kroppen i kistmurar/kolumbarium. Den yttre muren följs innanför av en kroppslängdsdjup kistmur med höjd för fyra-fem kistor placerade över varandra. Innanför den yttre ramen ryms åtta block om 250 platser, som bildar ett slags kvarter.

På de stenbelagda gångarna mellan kvarteren står här och var omflyttningsbara stegar, till för att anhöriga ska nå upp till de översta raderna. Kistmurens nischer är 80x65 cm och när kistan gravsatts muras öppningen igen. Förutsatt att de efterlevande har råd, sätts det efterhand upp en gravsten. Annars ristas det i det fuktiga murbruket enbart in ett nummer, ibland ordet *beneficiencia* (välgörenhet), ibland *desconocido* (okänd). Av dessa nischer med enbart murbruk och utan gravsten syns inget på *El Pedrazo*. Däremot dominerar de intrycket på den nya gravplatsen, *El Lomo*, från 2010, placerad uppe i bergen med utsikt över havet och turistmetropolerna. Den rymmer idag 700 platser

Figur 3 och 4. Söderns nya och ännu inte helt utbyggda begravningsplats El Lomo. Här är det vanligt med nischer utan gravsten. Foto: Ingeborg Svensson, 2023.

med möjlighet för 11 000. På den äldre gravplatsen är det många utländska namn på stenarna, men där ligger övervägande kanariska familjer. På den nya speglas en utveckling mot att de bofasta kommer från 117 olika nationer.

Denna död inom cement, betong och armeringsjärn är något som ibland påtalas med obehag. En av forskningsdeltagarna, Kerstin, spårar upp ögonen och utbrister: ”bara tanken på att tryckas in i den där muren är...är...” Hon finner inte ordet hon söker. Marie konstaterar med emfas att: ”Det är hemskt!” Och Ulla förklarar att hon ”känner att det är så viktigt att kroppen blir jord igen och blir förenad...så för mig har kolumbarium aldrig varit nåt som jag har velat.”

En möjlig tolkning av dessa reaktioner är att en utgångspunkt i föreställningar om naturens eviga kretslopp kan få stenstadens död att te sig stum och påträngande. Att gravrätten har en minimitid på minst 5 år, till skillnad från Sveriges lagstadgade 25 års intervall, medför dessutom att nischerna ofta gapar tomma. Detta, tillsammans med att gravrester efter utgången tid flyttas över till en gemensam grav, innebär att den kanariska döden, i ett svenskt perspektiv, visuellt kan framstå som tydligare – något som kan upplevas som obehagligt.

Kanarieliv

”Det är väl lika makabert att släppa ner kistan i marken i Skövde, som att de skjuter in kistan i muren här”, kontrar Elin, som ingift och med vuxna barn levt på ön sedan 20-årsåldern. Hon konstaterar: ”Nej, jag har faktiskt växt in i det här. Det är min verklighet”. Samtidigt skrattar vi båda roat åt något som för oss framstår som lite absurt och krasst i situationen, när hon berättar om den senaste begravningen hon besökte:

Sen när hela församlingen står där bakom kistan, det är dödstyst, nån snörvlar och gråter, då kommer *murarn* (hon trycker på ordet med lite dialekt och skrattar) och ska mura på det där locket.

Elin 63

Elin får här representera en grupp kanariesvenskar som talar om sig som att de lever ”mer kanariska liv”. De är ofta ingifta och har barn, är själva barn till svenskar och kanarier, eller födda, uppväxta och starkt identifierade med platsen. Gemensamt för dem är även att de oftast inte bor i turist-södern, utan i byar eller Las Palmas. Som del av ”mer kanariska liv” har de också större erfarenhet av död och begravning. Detta genom den traditionella likvakan som innebär att inte bara anhöriga, utan även vänner, grannar och kollegor, inpå dödsfallet samlas runt den döda för avskedstagande. ”Det är ju jämt nån som dör”, som Las Palmasbon Åsa konstaterar.

Bland de som lever ”mer kanariska liv” följer tankarna kring egna gravsättningsplatser ofta samma heteronormativa mönster som uppmärksammades i relation till valet av gravsättning i Sverige. En ensamstående och barnlös son, Mikael, talar t. ex. om att troligtvis lägga sig i sin familjegrav på den kulturminnesmärkta kyrkogården i Las Palmas. Las Palmasbon Åsa, gift med en kanarier, förväntar sig ligga tillsammans med sin man, men i urnkolumbarium. (Enligt den nationella begravningsbyråernas organisation, PANASEF, kremeras 45% i Spanien, 2022)

Elin däremot vill emellertid ändå låta sig spridas. Detta för att hon har ”ett ständigt dåligt samvete över mammans obesökta grav i Sverige”, och ”så vill jag inte att barnen ska behöva känna. För vem vet var de hamnar i världen idag?” frågar hon sig och fortsätter: ”Jag tror gravplatserna som vi har och som vi har haft, de är ju litegrann för att alla bor runt omkring och är kvar för resten av livet. Men idag så är det ju inte så längre.” Att frågan om var den avlidne skall vila inte är enkel, understryks av Las Palmasbon Marie som med en djup och kännbar suck utbrister att: Näe du, jag vet fortfarande inte, Ingeborg, var jag ska bli begravnen, här eller i Sverige.

Figur 5. I bergen över söderns sanddynor skymtas El Lomos grå betongmur.
Foto: Ingeborg Svensson, 2023.

Att höra hemma i Turistneyland

I detta kapitel har jag sett närmare på en grupp transmigranter – kanariesvenskar – och undersökt deras hemmahörande genom ett fokus på hur de hanterar och organiserar sig i relation till döden. Var ska de begravas, på Gran Canaria eller i Sverige? Den generella bilden som framträder är att majoriteten kanariesvenskar inte begravs på öns begravningsplatser. Finns de på plats är det som utspridd aska över havet eller på andra för individen betydelsefulla platser. Med andra ord kan man säga att kanariesvenskarna inte bebländar sig med kanarier och kanariska institutioner, dvs. med kulturen. När de ”tar sig plats” gör de det huvudsakligen med den geografiska platsen – dvs. naturen.

En möjlig analys är att denna ”bristande integration” kommer sig av klasskillnader. Bland de få kanariesvenskar som begravts på öns begravningsplatser återfinns nämligen en skillnad mellan de som bott/bor i Las Palmas och i södern. I staden finns en dominerande och själv-

tillräcklig kultur med historiska anor, som den svenska nybyggaren kunde tänkas tycka vara eftersträvansvärd att beblanda sig med. I längden blir det då kanske rimligt att begrava sig på begravningsplatserna i staden. I södern utgjordes den befintliga befolkningen huvudsakligen av grevens egendomslösa och obildade brukspersonal. Kanarierna blir därmed främst några som arbetar för de svenska nybyggarna. Det är således stora kulturella klasskillnader som ger kanariesvenskarna (tillsammans med övriga utländska entreprenörer) en överordnad positionen vis-à-vis befolkningen. Den kanariska kulturen var något som vi, den svenska modernitetens representanter, antingen lämnat bakom oss eller, i sina katolska aspekter, enbart tyckte var irrationell och vidskeplig. Att Susanna i sena tonåren inte kände igen allhelgonafirandet på platsen hon kom till som femåring är ett exempel på denna kulturella ignorans. Att dela gravplats blir, mot denna bakgrund, en slags icke-fråga.

Men ändå? Om det nu byggs så mycket nytt och det, på plats, levs ett långt och rikt liv som dessutom röner erkännande, borde de väl lämna något slags dödslandskap efter sig? För att fundera närmare över denna fråga ska jag avslutningsvis uppehålla mig vid vad nybyggarna byggde för en plats.

Efterkrigstidens första livsstilmigranter – kanariesvenskarna – är en position som huvudsakligen formas av och för den framväxande massturismen. De bygger upp ett slags semesterparadis och framlever sin vardag i detta undantagstillstånd. Det är ett landskap befolkat av fler turister än permanentboende, med människor som långsamt och obekymrat, flanerar runt med siktet huvudsakligen inställt på sol, bad, vila och njutning. Trots att platsen under de senaste årtiondena även förvandlats till vad antropologen Anna Gavanoas (2016) beskriver som en pensionärsplanet är döden frånvarande i denna föreställningsvärld om ”det goda livet”. Som även bekräftas av Olivers (2004) studie av begravingar bland bofasta briter på spanska sydkusten hör död och fritid inte ihop. I *Templo Eucumenico*, kyrkan i centrum av Gran Canarias största besöksdestination turistmetropolen Playa del Inglés, har

exempelvis ingen av de intervjuade forskningsdeltagarna varit på begravning. Att döma härav är det således en by utan begravning.

Slutsatsen är att det liv majoriteten kanariesvenskar skapat på Gran Canaria är ett liv som (ännu) inte hänger samman med död och begravning. Men den dominerande turistnäringen, i vad kritiker kallat *Turistneyland* (Guijosa, et al. 2014), präglar livet även för samtliga bofasta i södern, således även kanarier. 87-åriga Juana, som arbetat och bott i södern sedan tidiga tonår, vill inte heller hon ha en plats uppe på nya begravningsplatsen El Lomo. ”Vad ska jag göra där bland allt folk?” frågar hon sig. ”Nej, jag vill att ni gräver ner mig bland blommorna på takterrassen.”

En vidare fråga är således vad detta semesterliv kan tänkas innebära för Turistneylands förfäder och barnbarn som inte också hör hemma någon annanstans. För vem den nya begravningsplatsens ännu inte utbyggda 11 000 platser är planerade, är emellertid en fråga för en fortsatt undersökning.

LITTERATUR

- Adams, T. E., Holman Jones, S. L., & Ellis, C. (2015). *Autoethnography*. Oxford University Press.
- Augé, M. (1995). *Non-places: introduction to an anthropology of supermodernity*. Verso.
- Baudrillard, J. (1994). *Simulacra and simulation*. University of Michigan Press.
- Benson, M. & O'Reilly, K. (2009). Migration and the search for a better way of life: A critical exploration of lifestyle migration. *The Sociological review*, 57 (4): s. 608–625. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2009.01864.x>.
- Bloch, M. & Parry, J. P. (1982). *Death and the regeneration of life*. Cambridge University Press.
- Bringéus, N. A. (red.). (1983). *Vår hållning till döden*. CeWe-förl.
- De Haas, H., Castles, S., & Miller, M. J. (2019). *The age of migration: International population movements in the modern world*. Bloomsbury Publishing.

- Díaz Hernández, R. (1990). *Origen geográfico de la actual población de Las Palmas de Gran Canaria*. Centro de Investigación Económica y Social de La Caja Insular de Ahorros de Canarias.
- Frehjagen, B. (2013). *Pionjärerna: svenskar och spanjorer ville skapa ett turistparadis på Gran Canaria*. Nosdias.
- Gavanas, A. (2016). *Pensionärplaneten: Spaniensvenskar och pensionsmigration i en globaliserad värld*. Makadam.
- Grinell, K. (2004). *Att sälja världen: omvärldsbilder i svensk utlandsturism*. Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Guijosa, D., Cruz, A. & Delgado, A. (2014). *Planeta turista: (poesía reunida)*. Amargord.
- Hernández-Martín, R. (red.). (2021). *Tourism Observatory of the Canary Islands. Preliminary Report*. Energy.
- Hunter, A. (2016). Deathscapes in diaspora: contesting space and negotiating home in contexts of post-migration diversity. *Social & Cultural Geography*, 17(2): s. 247–261. <https://doi.org/10.1080/14649365.2015.1059472>
- Jag är nyfiken – gul* (1967). Regisserad av Vilgot Sjöman. Sverige: Sandrew Film & Teater AB.
- Lemus, N. G. (1999). *El Puerto de la Cruz y el nacimiento del turismo en Canarias (Apuntes para una interpretación)*. Edén, Puerto de la Cruz.
- Lpavisit (u.å). <https://lpavisit.com/es/blog/lpa-capital-city/1245-colonia-sueca-las-palmas-de-gran-canaria-medalla-oro-ayuntamiento-capital> (Hämtad 2023-10-10).
- Maddrell, A., Kmec, S., Priya Uteng, T. & Westendorp, M. (2023). *Mobilities in Life and Death: Negotiating Room for Migrants and Minorities in European Cemeteries*. Springer International Publishing AG.
- Márquez Quevedo, J. (2018). Turistas y cambio social durante el tardo-franquismo. Campesinos, obreros y extranjeros en los inicios del turismo de masas en las Islas Canarias (1962–1975). *Diacronie. Studi di Storia Contemporanea*, (36, 4). http://www.studistorici.com/2018/12/29/quevedo_numero_36/
- Marjavaara, R. (2012). The final trip: post-mortal mobility in Sweden. *Mortality*, 17(3): s. 256–275. <https://doi.org/10.1080/13576275.2012.699227>

- Marjavaara, R. (2013). *Platsen för den sista vilan. Resultat av två enkätundersökningar rörande människors val av begravningsplats*. Umeå: Institutionen för geografi och ekonomisk historia, Umeå universitet. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-84196>
- Martín Plasencia, N. R. (1999). *Maspalomas: pioneros del turismo*. Santa Cruz de Tenerife: Idea.
- Montesdeoca, J. (2012). Los suecos amarran su caballo en el Sur. *La Provincia*, 10 november. <https://www.laprovincia.es/gran-canaria/2012/11/10/suecos-amarran-caballo-sur-10490153.html> (Hämtad 2023-01-10).
- Olsson, E. (2018). *Guiden till Spaniensverige: diaspora, integration och transnationalitet bland svenska föreningar i södra Spanien*. Stockholm University Press.
- Panasef. (2023). Radiografía del Sector Funerario. <https://www.panasef.com/wp-content/uploads/2023/10/Panasef-Radiografia-Sector-2023-CS6-FINAL.pdf>. (Hämtad 2024-01-05)
- Pérez M. P. (2020). Alemanes lideran población extranjera en el sur. *La Provincia*. 14 september. <https://www.laprovincia.es/gran-canaria/2020/09/14/alemanes-lideran-poblacion-extranjera-sur-10663987.html> (Hämtad 2023-10-10).
- Sánchez, M. R. (2016). *Historias en la Piedra. La escritura última en los cementerios ingleses de Canarias* (1st ed.). Dykinson, S.L. <http://hdl.handle.net/10553/25967> (Hämtad 2012-12-10).
- Saramo, S., Koskinen-Koivisto, E., & Snellman, H. (red.). (2019). *Transnational death*. Finnish Literature Society / SKS.
- Schiller, N. G., Basch, L., & Blanc, C. S. (1995). From Immigrant to Transmigrant: Theorizing Transnational Migration. *Anthropological Quarterly*, 68(1): s. 48–63. <https://doi.org/10.2307/3317464>

- Suárez Moreno, F. (2018). *La muerte en la sociedad tradicional. Espacios, halos, costumbres y miedos en el Suroeste de Gran Canaria*. Rivas-Vaciamadrid. Mercurio Editorial.
- Stenberg, B. (2004). *Alla vilda*. Norstedt.
- Svensson, I. (2013). *Liket i garderoben: bögar, begravningar och 80-talets hivepidemi*. Ordfront.
- Real Academia Española. <https://dle.rae.es/cementerio>. (Hämtad 2023-10-10).
- Rowles, G. D., & Comeaux, M. L. (1987). Returning Home: The Interstate Transportation of Human Remains. *OMEGA*, 17(2): s.103–113. <https://doi.org/10.2190/VoJ9-KL93-GE05-0422>
- Tarrés, S., Solé, A., Jàvega, N., & Moreras, J. (2012). Migrar, morir, ¿retornar? un programa de investigación sobre la muerte en contexto migratorio. I: *Comunicación presentada al VII Congreso de Migraciones Internacionales de España*. Bilbao. https://www.academia.edu/2125931/Migrar_morir_retornar_Un_programa_de_investigación_sobre_la_muerte_en_contexto_inmigratorio (Hämtad 2023-10-10).
- Theorell, A., Wästberg, P., & Hammarskiöld, H. (2001). *Minnets stigar: en resa bland svenska kyrkogårdar*. Max Ström.
- Thurfjell, D. (2020). *Granskogfolk: hur naturen blev svenskarnas religion*. Norstedts.
- Westling, F. (2012). Svenskar bosatta utomlands. *SOM-rapport no, 9(2012)*, s. 1–8. https://medarbetarportalen.gu.se/digitalAssets/1373/1373789_svenskar-bosatta-utomlands.pdf

Begravningsplats i all evighet
– *en historisk tillbakablick*
på begreppet evig gravfrid

HELENA NORDH & CRISTINA PRYTZ

De senaste årens ökade behov av så kallade särskilda gravplatser i kombination med befolkningsökning, urbanisering och förtätning av stadsmiljöer innebär att det inom några år kommer att bli brist på kistgravplatser i storstadsregionerna i Sverige. Snart måste det planeras för nya gravplatser eller utvecklas acceptabla tillvägagångssätt för att återanvända existerande gravar och utnyttja den redan avsatta gravplatsmarken mer effektivt. I Sverige råder *evig gravfrid*, vilket innebär att det är straffbart att skada eller flytta mänskliga kvarlevor. Detta inkluderar även kistor och urnor på begravningsplatser. För att lösa frågor om platsbrist samt bidra till att uppnå hållbara städer och begravningsplatser som välkomnar både kist- och urngravplatser av olika slag så behövs mer kunskap om begreppet *evig gravfrid* och vilka begränsningar gravfriden innebär för de huvudmän och förvaltningar som har ansvaret för att utveckla begravningsplatser i Sverige.

Begravningsplatserna fyller en samhällsfunktion som viloplats för de döda och minnesplatser för de efterlevande, men i takt med att stä-

derna växer och förtätas har storstädernas begravningsplatser även blivit allt viktigare som offentliga platser och gröna oaser i stadslandskapet. Under de senaste hundra åren har även begravningsstederna i Sverige förändrats på olika sätt vilket kommit till uttryck på begravningsplatsen. Ett exempel är skiftet från kistgravsättning till kremation (Aggedal 2016, 44). Andelen som valt begångelseformen kremation har, med vissa lokala undantag, ökat kontinuerligt i landet under 1900 och 2000-talet (SKKF 2022). Som en följd av detta har allt fler begravningsplatser inrättat minneslundar, askgravlundar och askgravplatser. Dessa har blivit ett alternativ till de traditionella kist- och urngravplatserna. Därtill väljer idag fler än tidigare att återlämna gravrätten när den löpt ut, vilket skapar förutsättningar för nya gravsättningar (Aggedal 2016, 66). Trots denna möjlighet så visar behovsanalyser från begravningshuvudmän i storstadsregioner att det inom några år kommer att bli brist på gravplatser, speciellt kistgravplatser och särskilda gravplatser för de som inte tillhör något kristet trossamfund.

I Sverige är det Svenska kyrkan som har huvudansvar för de allmänna begravningsplatserna, med undantag för Stockholm och Tranås där kommunerna bär ansvaret. Därtill finns det ett mindre antal enskilda begravningsplatser som drivs av församlingar (till exempel judiska församlingar) eller stiftelser. De allmänna begravningsplatserna är inte enbart till för Svenska kyrkans medlemmar utan ska vara öppna för alla, oberoende av tro eller livsåskådning. För att uppfylla Begravningslagen (SFS 1990:1144) och bidra till ett socialt hållbart samhälle genom en inkluderande begravningsverksamhet, ska begravningshuvudmännen av allmänna begravningsplatser tillhandahålla gravplatser för alla som är folkbokförda inom förvaltningsområdet, oavsett trostillhörighet. Det innebär att begravningsverksamheten måste erbjuda både urn- och kistgravplatser för att främja likvärdigt medborgarskap och bidra till inkludering (Nordh et al. 2021; Maddrell et al. 2021), viktiga begrepp som också ingår i FN's hållbarhetsmål.

Detta kapitel tar avstamp i storstädernas utmaningar kopplat till bristen på kistgravplatser. Det beskriver hur rådande lag om *evig gravfrid* har vuxit fram genom historien och diskuterar hur den begränsar och möjliggör för utveckling av framtidens begravningsplatser. Det redogör för hur begreppet har utvecklats i lagar, regelverk och i praktiken i Sverige de senaste 150-åren. Genom konkreta exempel från historien och från nutida praktik illustreras hur evig gravfrid hanterats över tid. Metoden som tillämpas består av dokumentstudier av lagtexter, nationella riktlinjer och andra relevanta historiska samt nutida dokument. Kapitlet är strukturerat enligt följande. Inledningsvis ges ett teoretiskt ramverk vilket placerar in begravningsplatser rumsligt (i kontexten) offentliga platser i Sverige. Efter detta följer kapitlets kärna, där presenteras begreppen gravrätt, återupplåtande av gravar och gravfrid. Med hjälp av konkreta exempel från litteraturen och praktiken diskuteras hur synen på evig gravfrid har förändrats genom åren. I efterföljande reflektion, diskuterar vi hur gravfrid kan komma att påverka utvecklingen av framtidens begravningsplatser.

BEGRAVNINGSPLOTSSENS ROLL I DET MODERNA SAMHÄLLET

Begravningsplatser är komplexa miljöer med en rad olika kvaliteter och funktioner. I ett teoretiskt ramverk framtaget av Grabalov och Nordh (2021) kan den skandinaviska begravningsplatsen betraktas utifrån fyra dimensioner, (1) en gränstrakt, (2) en andlig plats, (3) en multikulturell plats och (4) en multifunktionell plats. Nedan presenterar vi de olika dimensionerna vilka fungerar som en bas för vidare diskussion om hur evig gravfrid påverkar begravningsplatsens roll i framtiden.

Gränstrakten refererar till begravningsplatsen som en transcendent mötesplats där liv och död, dåtid och nutid, förenas. Det är en plats för sorg, minnen och reflektion om dåtid, nutid och framtid (Pettersson och Wingren 2011). Gränstrakten handlar också om begravningsplatsen som en tillgänglig och offentlig plats. Samtidigt som den är ytterst privat, både känslomässigt och juridiskt, genom de individuella gra-

varna. *Den andliga platsen* anspelar på tro och religion, men också reflektion och andlighet. Närvaron av döden och dess minnesmonument skapar en upphöjd och allvarlig atmosfär. För många är död och begravning kopplat till religiösa riter och traditioner, men det finns även de som skapar sina egna begravningsceremonier och traditioner helt utan religiös koppling (Beebejaun et al. 2022; se även Aggedal 2024 i denna bok). Idag är begravningsplatsen därtill en mötesplats för olika kulturella uttryck och traditioner. Det är med andra ord en *multikulturell plats*. Val av gravsten, symboler och dekorationer kan vara ett sätt att kommunicera identitet men också religiös tillhörighet (Reimers 1999). Begravningsplatser som tillåter olika uttryck visar på diversitet och inkludering (Maddrell et al. 2021; Beebejaun et al., 2022). Begravningsplatser är också *multifunktionella platser*. Deras huvudsakliga uppgift är att tillhandahålla gravplatser, men många av de urbana begravningsplatserna är också viktiga habitat för växter och djur, de är gröna lungor i statsmiljön och bidrar till biodiversitet (Kowarik et al. 2016) och bättre lokalklimat genom att t ex erbjuda skugga. Begravningsplatserna används också till rekreation av olika slag (Rae 2021; Quinton och Duinker 2019; Długoński et al. 2022; Goh och Ching 2020; Al-Akl et al. 2018; Lai et al. 2019) ett tema som är speciellt väldokumenterat i den skandinaviska urbana kontexten (Nordh et al. 2022; Nordh et al. 2023; Grabalov 2018; Evensen et al. 2017; Skår et al. 2018).

GRAVRÄTT OCH ÅTERUPPLÅTANDE AV GRAVAR

Den förväntade framtida gravplatsbristen i Sverige kan förklaras utifrån de begravningstraditioner som finns i landet samt olika rättsligt förankrade regler och strukturer. De allmänna begravningsplatserna i Sverige har en regional och lokal anknytning, så till vida att de drygt 735 begravningshuvudmännen i landet enligt Begravningslagen (SFS 1990:1144) förväntas tillhandahålla tillräckligt många gravplatser för de som är folkbokförda i deras respektive geografiskt avgränsade område (Aggedal 2016, 13). Invånarna förväntas således i första hand begravas i

sin lokala hembygd eller stadsdel och en majoritet av begravningarna sker också i en lokal kontext, även om det inte är ovanligt att en viloplats väljs bortom bostadsorten (Marjavaara 2017). För att tillgodose en ökande efterfrågan på gravplatser för olika trossamfund, och därmed uppfylla Begravningslagen (SFS 1990:1144), har många begravningshuvudmän valt att inrätta särskilda kvarter för olika religioner på redan existerande begravningsplatser. För vissa trossamfund är det viktigt att nya gravar etableras på platser som tidigare inte använts till gravsättning.

I Sverige tillämpas gravrätt. Gravrätt är den rätt som uppkommer när en bestämd gravplats på en allmän begravningsplats upplåts av den som förvaltar begravningsplatsen till någon för gravsättning (SFS 1990:1144 1 kap. 1 §). Gravrätten är med andra ord ett avtal mellan gravrättsinnehavaren och den som förvaltar begravningsplatsen. Sedan 1964 är gravrätten kostnadsfri de första 25 åren efter gravsättning, men beroende på val av gravskick så kan lokala förvaltningar ta ut en avgift som t ex täcker kostnaden för namnbricka i en askgravlund. I flera länder tillämpar man så kallad *evig gravrätt* (Nordh et al. 2021). Det innebär att gravrättsinnehavaren äger platsen på obestämd tid, vilket förklarar varför man i länder så som t ex Storbritannien kan se ”övergivna” gravar där vegetationen dolt spår av gravvården. I den svenska kontexten är det viktigt att poängtera att det internationella begreppet evig gravrätt, inte ska blandas ihop med evig gravfrid.

Som specificerat i Begravningslagen (SFS 1990:1144) får en gravrätt upplåtas för en viss tid, men det är även möjligt att upplåta den *för alltid*. Numera är det i Sverige ytterst ovanligt att gravar upplåts *för alltid*, men det finns exempel där detta praktiseras och det finns gamla gravrätter (avtal) som påverkar utveckling och skötsel av dagens begravningsplatser. Hur lång gravrätten ska vara är inte en självklarhet. I slutet på 1990-talet, inför att staten och kyrkan skulle separeras, framkom enligt propositionen ”Staten och trossamfunden” (Proposition 1998/99:38) att vissa trossamfund upplevde det problematiskt att gravrätten var kostnadsfri enbart de första 25 åren, eftersom graven enligt

deras tro bör vara för evigt vilket skulle medföra en kostnad för gravrättsinneharen. När upplåtelse tiden närmar sig sitt slut finns det vanligtvis möjlighet för gravrättsinnehavaren att förnya gravrätten alternativt avsluta den. I samband med att gravrätten återlämnas genomförs en kulturhistorisk utredning och gravvården (gravstenar, kors eller liknande) kan tas bort, men kvar i marken ligger de mänskliga kvarlevorna. Bedöms gravstenen som kulturhistoriskt intressant kan den få stå kvar och den lokala förvaltningen får överta ansvaret för skötseln. Även om Kulturmiljölagen (SFS 1988:950) skyddar gravvårdar som bedöms som särskilt kulturhistoriskt värdefulla, så tas ändå majoriteten av gravvårdarna bort i samband med att gravrätten återlämnas. Det visuella uttrycket på begravningsplatsen ändras och historiska spår suddas ut när gravvårdarna försvinner. Privatpersoner, såväl som samhället i övrigt, mister således en del av sitt kulturarv (Wegerup 2020).

En gravrätt som är återlämnad kan, om yttre omständigheter så som markförhållanden, ledigt utrymme i graven, djup på tidigare gravsättning eller liknande tillåter, återupplåtas. Detta får ske tidigast efter 25 år från sista gravsättningen. Återupplåtande av gravplatser är enligt Begravningslagen (SFS 1990:1144) alltså fullt möjligt, men problematiskt för vissa trossamfund (House et al. 2023). Hur själva återanvändandet går till skiljer sig mellan olika länder. Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation har tagit fram ett dokument om hur gravgrävande och återupplåtande av gravar ska gå till för att säkra både gravfrid och anställdas arbetsmiljö. Enligt instruktionerna ska till exempel en påträffad orörd kista alltid lämnas intakt. Eventuella ben- eller kistresten som påträffas i samband med gravgrävningen ska behandlas respektfullt och återbegravas under den nya kistans placering (Arvidsson 2016).

GRAVFRID I ETT HISTORISKT PERSPEKTIV

I Sverige råder *evig gravfrid* och grundtanken är att lämningarna efter en avliden individ ska få vila i frid, men vad som i praktiken menas med

evig är oklart. Det har funnits och finns en praxis att gravar återanvänds (i mer modern tid genom att gravrätten återupplåts) efter det att den begravda kroppen förmultnat (Hagberg 1937, 249–250). Allt sedan tidigt 1000-tal då kristendomen spreds i Skandinavien har kistbegravningar på den intill kyrkan liggande kyrkogården varit praxis. I några av tidigaste nedtecknade lagarna, de tidig-medeltida landskapslagarna, fredades de avlidnas viloplats rättsligt och hårda straff utdöms för likskändning eller stöld ur gravar (Aggedal 2016; Nilsson 1989). Även efter reformationen och brytningen med den katolska kyrkan har kyrkogården lyfts fram som den viktigaste begravningsplatsen, även om det kunde finnas praktiska skäl att begrava individer på till exempel krigsfält eller till havs. Kyrkogårdarna skulle vara inhägnade och hållas väl, för dem som vilade på platsen. Det hände dock att lagen inte följdes och i domböcker finns till exempel fall som handlar om stöld, gravplundring, fest eller försäljning på kyrkogårdar. Rättsfallen förmedlar bilden att kyrkogården *förväntades* vara en lugn och helgad plats för dem som vilade där (Baelter 1838, 788).

Fram till 1700-talet var kyrkogårdarna oftast indelade i rutor, en för var gård eller hemman i socknen. Där begravdes gårdens husbonnsfolk och även tjänstefolk som bott på platsen. Om en besökare avled kunde även denne begravas i gårdens ”ättehage” på kyrkogården (Hagberg 1937, 247). Det finns i litteraturen tidiga exempel på hur det kunde uppstå platsbrist på en gårds gravplats och att någon tvingades gräva en ny grav för kort tid efter sista gravsättningen, vilket kunde resultera i obehagliga upplevelser eller dålig lukt. Man ville att de döda skulle få ligga till ro till ”dess förgängelsen på dem utöfvat sitt fulla välde” (Hagberg 1937, 249–250). De ben som hittades när en grav öppnades skulle helst grävas ner djupt under den nya kistan. Under sena 1700-talet och tidiga 1800-talet blev platsbrist ett mer allmänt problem. Situationen kunde försämrats under perioder med högre dödlighet men även den allmänna befolkningsökningen gjorde sitt till. Ett sätt att lösa problemet var att ändra på hur gravplatserna var fördelade på kyrkogårdarna. Redan 1731 övergick Forssa socken i

Hälsningland till att jorda de avlidna i rader, ”för varv”, allt eftersom dödsfallen ägde rum (Hagberg 1937, 250). Under följande århundrade följde allt fler församlingar efter och i den ”allmänna linjen” begravdes de avlidna i den ordning de dog. Syftet med allmänna linjen var att minska risken för att öppna gravar för tidigt, men det var en stor förändring av begravningstraditionen som inte genomdrevs utan motstånd i bygderna (Hagberg 1937, 252). För de mer välbärgade fanns alltid möjligheten att betala för en gravrätt, en enskild eller familjegrav. Gravarna utmed allmänna linjen saknade gravrätt och därmed fanns där inte möjligheten att välja att begravas brevid en familjemedlem. Först 1964 infördes gravrätt för samtliga gravar och allmänna linjen avskaffades (Aggedal 2016, 36).

Under sekelskiftet 1700/1800 blev planeringen av begravningsplatser en fråga för stadsplanering, vilket hade ett samband med att städernas befolkning ökade. Diskussionen kom att handla om befolkningens hälsa och en oro för smittspridning och dålig lukt på begravningsplatserna (Johnson 2008). Det beslöts att begravningsplatser skulle anläggas utanför städerna där det var möjligt. Flera av de gamla kyrkogårdarna inne i städerna kom med tiden att användas mer som parker, gravvårdarna togs bort liksom murarna kring de gamla kyrkogårdarna (se Figur 1). Idag finns i våra städer flera mindre parker som har en historia som begravningsplats och där både gravfriden och Kulturmiljölagen (SFS 1988:950) skyddar platsen.

Ytterligare en förändring som fick stor betydelse för diskussionen om evig gravfrid och den rumsliga planeringen av begravningsplatser var eldbegängelse (kremering) som lyftes fram som ett alternativ till kistgravsättning under första halvan av 1900-talet. Även denna utveckling drevs av en oro för hälsoriskerna med jordbegravningar (Aggedal 2016, 44). Även askan kom då också att inkluderas i lagstiftningen för evig gravfrid (se Figur 2). Under senare delen av 1900-talet anlades på många begravningsplatser minneslundar och på senare tid har flera begravningshuvudmän anlagt askgravplatser och askgravlundar.

Evig gravfrid, eller griftefrid, har således i andemening varit en del av

S:T OLAI KYRKA I NORRKÖPING.

Figur 1. Under tidigt 1800-tal kom många städer att anlägga begravningsplatser i ytterområdena och de tidigare centralt placerade kyrkogårdarna fick nytt liv som parker. I bokverket Märkligare svenska kyrkor från 1874 finns flera illustrationer som fångar den nya ordningen. Exempelvis slutade man i Norrköping använda kyrkogården vid S:t Olai kyrka under tidigt 1800-tal, gravvårdar togs bort, liksom muren som omgav kyrkogården och träd planterades. Figuren är tillgängliggjord via Umeå universitetsbiblioteks digitala samlingar.

svensk lagstiftning länge, men först i 1864 års strafflag går begreppet att hitta under 11:te kapitlet, vilket handlar om fridsbrott.

Störer man griftefrid, i ty att man olofligen upptager eller eljest misshandlar lik, som i graf lagdt är; dömes till fängelse i högst sex månader eller straffarbete i högst två år. Misshandlar man obegräfwet lik; straffes med böter, dock ej under tjugofem Riksdaler, eller fängelse i högst sex månader.

(Strafflagen 1864, 11:§4.)

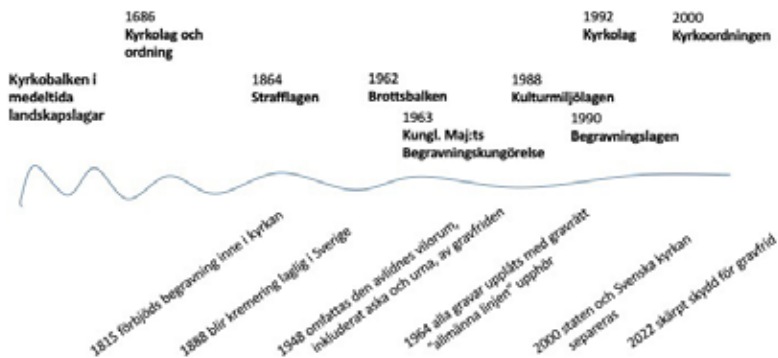
År 1948 ändrades lagrummet till att även omfatta den avlidnes vilorum dvs. graven som sådan, inkluderat aska och urna. Lagstiftningen kom att anpassas till en förändring i praxis, då allt fler under de föregående decennierna valde kremering. 1864 års strafflag har sedan 1962 ersatts av Brottsbalken (SFS 1962:700) där formuleringen blev:

Den som obehörigen flyttar, skadar eller skymfligen behandlar lik eller avlidens aska, öppnar grav eller eljest gör skada eller ofog på kista, urna, grav eller annat de dödas vilorum eller på gravvård, döms för brott mot griftefrid till böter eller fängelse i högst två år.

(SFS 1962:700, 16 kap. 10 §)

I formuleringen ovanför inkluderas alltså begravningsplatser.

Gravfrid berördes också i § 31 i Kungl. Maj:ts Begravningskungörelse (1963:540). I linje med gravfriden står det att *”Stoft som har gravsatts på en allmän begravningsplats får inte tas upp utan tillstånd av den som förvaltar begravningsplatsen.”* Det står vidare att tillstånd endast får ges *”om det föreligger särskilda skäl.”* Under § 32 andra stycket hittar vi en intressant formulering *”Då gravrätten har upphört, får den som förvaltar begravningsplatsen flytta urnor som finns inom området till sådant djup att marken på nytt kan tas i anspråk för gravsättning.”* När nuvarande begravningslag (SFS 1990:1144) togs i bruk på 1990-talet så försvann sista ordalydelsen. Vi tolkar ändringen som att det skett en viss begränsning i möjligheten till flytt av aska eller urna, från att vara något som huvudmannen kunde besluta om för att lämna plats till nya gravsättningar enligt Kungl. Maj:ts Begravningskungörelsen, till att enbart tillåtas om särskilda skäl finns i nu gällande lag. I Begravningslagen (SFS 1990:1144) står det också att om en grav saknar gravrättsinnehavare så ska gravplatsen oavsett *”förbehållas den avlidne under minst 25 år”* något som vi tolkar anspelar på gravfriden, dvs. graven ska inte återupplåtas de 25 första åren utan vila i frid. I Figur 2 lyfter vi fram en rad årtal, lagar och händelser som vi presenterat i ovanstående avsnitt.

Figur 2. En tidslinje som lyfter fram viktiga årtal, lagar och ändelser kopplat till begravningsplatsen och evig gravfrid.

GRAVFRID I SAMTIDEN

År 2022 görs ett tillägg till existerande brottsbalk, det blir då möjligt att dömas för grovt gravfridsbrott (SFS 2022:607). I samband med tillägget ändras även ordalydelsen *griftefrid* till det mer tidsenliga *gravfrid*. Skärpningen 2022 kom efter några uppmärksammade mordfall där förövaren på olika sätt begått våld mot offrets lik i avsikt att dölja bevis. I vår samtid har Sverige även lagstiftat om skydd för gravfriden vid vraket efter passagerarfartyget Estonia (SFS 1995:732). Nyligen prövades lagen efter att två dokumentärfilmskapare dykt och filmat i det gravfridsfredade katastrofområdet där 852 personer miste livet när passagerarfartyget Estonia sjönk 1994. Personerna blev dömda av både Göteborgs tingsrätt (mål 2415/22) och Hovrätten för västra Sverige (mål B 5637–22) för att ha stridit mot lagen. Det framhölls i tingsrättens dom att ”Skyddet för gravfriden väger starkare än intresset till skydd för yttrande- och informationsfrihet” (mål 2415/22). I vår samtid har även förstörelse och klotter skapat debatt. Skador på kulturhistoriska samt konstnärliga värden på begravningsplatserna kan idag betraktas som försvärande omständighet när rätten gör en

bedömning om brott mot gravfriden (Proposition 2021/22:195: *Skärpt straff för gravfridsbrott*).

Även om gravfriden är stark finns det tillfällen där gravfriden inte råder. Ett exempel som nyligen publicerats i media (Malmén 2023) är högsta domstolens beslut att en 28 år gammal grav får öppnas för att den avlidne ska faderskapstestas. Ett annat uppmärksammat fall är flytten av Kiruna där både ett kolumbarium och en minneslund ska flyttas under 2025 och 2026 (Ottestig 2020). Processen runt detta är studerat i forskningsprojektet "Ett mobilt Nekropolis: Potential, effekter och betydelse av storskalig förflyttning av mänskliga kvarlevor i Sverige" (se Wingren 2024 i denna bok). Båda ovanstående exempel utgör undantag och avsteg från gravfriden. Andra tillfällen när gravfriden inte tillämpas är på de platser där länsstyrelsen givit tillåtelse till att sprida aska i naturen. Det är betydelsefulla platser för den avlidne eller dess familj, men där råder ingen gravfrid. Det vore så klart en omöjlighet att skydda alla platser där man tillåter privatpersoner att sprida aska, men vi reflekterar över betydelsen av gravfriden och ifrågasätter hur gravfriden ska tolkas och praktiseras.

AVSLUTANDE REFLEKTIONER

Genom att studera hur begreppet evig gravfrid har utvecklats i ett historiskt perspektiv så långt som tillbaka till landskapslagarna kan vi konstatera att det finns kontinuitet i lagstiftningen. En kontinuitet som skyddar de dödas vilorum, vare sig det är till havs, så som skyddet för gravfriden vid Estonia, eller på land på våra begravningsplatser. Vi reflekterar dock över att det i modern tid finns situationer där gravfriden inte råder. Gravfriden gäller framför allt under marknivån där stoft eller aska är begravt, men den påverkar såklart vad som är möjligt att företa ovan jord. Betyder gravfriden att en plats på sätt och vis blir fredad och oföränderlig i alla framtid? I sådana fall, hur väl stämmer det med rådande tankar om hållbarhet?

Både begreppen gravrätt och gravfrid berör i sina definitioner en

tidsaspekt. Gravrätt för 15, 25, 50 år eller för ”alltid” och ”evig” gravfrid. Men det råder en oklarhet i vad denna tidsaspekt innebär. Vad betyder för alltid? Kan man över huvud taget ha lagar som gäller i evighet? Ibland pratar man om döden i biologiska termer (när döden inträffade), och ibland i kulturella termer (när minnen av den döda försvinner vilket ofta inträffar 2–3 generationer efter den biologiska döden). Vi uppfattar gravfriden, som ett sätt att värna om den avlidna efter den kulturella döden. I historiska dokument som vi refererar till verkar det som att gravfriden är mer tidsbegränsad, så som uttryckt i Hagberg (1937) till dess att ”förgängelsen utöfvat sitt fulla värde”.

I jämförelse med andra Europeiska länder så är tillämpningen av den Svenska gravfriden relativt unik. I flera länder är det t ex möjligt att dela aska, ta med den hem, begrava den i trädgården eller vid en flytt ha möjlighet att ta med sig askan till den nya bostaden. Det är många etiska och juridiska frågeställningar kopplat till detta, men något som är säkert är att gravfriden begränsar dessa möjligheter och påverkar behovet för mer gravplatsmark i framtiden.

För att säkerställa gravplatser till alla och för att tillgodose olika önskemål gällande val av gravskick så tror vi att det i framtiden kommer att bli allt vanligare med flera gravskick och flera gravkvarter för olika trossamfund som tillåter olika uttryck. Begravningsplatsens roll som multikulturell och multifunktionell plats kommer med stor sannolikhet att öka pga ändrad befolkningssammansättning och förtätade stadsmiljöer (Grabalov och Nordh 2021). I Sverige finns det idag t ex bara ett kistkolumbarium och relativt få urnkolumbarium, kanske kommer vi att se fler av dessa i framtiden?

För att hushålla med gravplatsmark gravsätts det i olika djup beroende på vad markförhållandena möjliggör. I framtiden är det kanske nödvändigt att fylla upp marken och på så vis skapa nya jordlager och nya gravsättningsmöjligheter utan att behöva röra marken under med risk för att strida mot gravfriden. Kanske även äldre begravningsplatser hospitalkyrkogårdar, kolerakyrkogårdar och ödekyrkogårdar måste få nytt liv? Här är Bräcke kyrkogård på Hisingen i Göteborg ett bra

*Figur 3 och 4. Bräcke ask-gravlund,
Foto: Henrik Enarsson.*

exempel. Bräcke upprättades som kolerakyrkogård på 1830-talet och var fram till 1886 en aktiv begravningsplats. I 2017 fick dock platsen nytt liv då Göteborgs begravningskommun anlade en ny askgravlund där, Figurer 3–4.

I dagsläget är det framför allt ett storstadsproblem med platsbrist på begravningsplatserna. Men platsbristen påverkar också kranskommunerna. I Skåne har det under de senaste två-tre åren varit en del skrivelser i dagstidningar om mindre kommuner som vill anlägga muslimska gravkvarter. Detta eftersom det muslimska gravkvarteret på Östra kyrkogården i Malmö börjar få ont om gravplatser. Skrivelserna har vittnat om spänningar och konflikter bland vissa lokalbor i kranskommunerna. Det målar upp en bild av ”vi och dom” och en rädsla för förändring av den svenska gravkulturen. Det är tydligt att frågan om begravningsplatserna väcker starka känslor och att flera diskussioner om gravfrid och återupplåtande av gravar kan förväntas i det mångkulturella samhälle vi idag lever i. Ett tecken på detta är att inte mindre än tre motioner till Kyrkomötet 2023 berör begravningsplatser (Nr. 25, 27 & 94).

Som vi redogjort för i kapitlet är det i Sverige, till skillnad från många andra länder, möjligt att återupplåta gravar. Även om lagtexten tydligt beskriver att det är straffbart att flytta eller skada ett lik eller en avlidens persons aska, så har vi i vår yrkesroll som forskare stött på att det råder lite olika praktik runt hur återupplåtande av gravar på begravningsplatser går till. Här behövs kunskapsspridning om hur evig gravfrid bör praktiseras för att uppnå en mer enhetlig begravningsverksamhet. Det kan också vara omständigheter som gör att det på äldre begravningsplatser är svårt att veta djupet på äldre gravar vilket gör att förvaltningen ibland påträffar benrester i samband med markarbete. Begravningslagen ställer krav på att de allmänna begravningsplatserna ska upprätta en gravkarta och att det ska föras gravbok eller gravregister. Detta underlättar framtidens gravsättning betydligt. Det ska också nämnas att marken är ett ”levande” material och kvarlevor kan flytta sig pga nederbörd, tjäle etc. Även klimatförändringarna med

höjda havsnivåer, kraftiga regn och höjda temperaturer ställer stora krav på framtidens begravningsplatser. På grund av klimatförändringar kanske vi även måste göra avsteg från gravfriden i framtiden, kanske det blir fler begravningsplatser utöver minneslunden i Kiruna som behöver flyttas?

Avslutningsvis, den eviga gravfriden och den ofta mer tidsbegränsade gravrätten är två begrepp med historiskt djup. De har funnits med i lång tid men hur de praktiserats har varierat genom historien. I dagens samhället skulle man på ett sätt kunna säga att gravfriden och gravrätten håller liv i döden och gör den synlig i det offentliga rummet vilket anspelar på begravningsplatsen som ett gränsland mellan liv och död. För att utveckla begravningsplatserna med hänsyn till båda dessa begrepp finns det behov för mer forskning som undersöker möjligheter och begränsningar för framtidens begravningsplatser. På sikt kanske det även är dags för en översyn av existerande lagar som berör gravfrid och gravrätt.¹

REFERENSER

- Aggedal, J-O (2024). En blå kista i en äppelträdgård: en undersökning om icke traditionella platser för begravningsceremonier i Sverige på 2000-talet. I Marjavaara, R. (red.). *Dödens geografi*. Ymer – Svenska sällskapet för antropologi och geografi, s. 53–73.
- Al-Akl, N. M., Karaan, E. N., Al-Zein, M. S. & Assaad, S. (2018). The landscape of urban cemeteries in Beirut: Perceptions and preferences. *Urban Forestry & Urban Greening*, 33; s. 66–74. <https://doi.org/10.1016/j.ufug.2018.04.011>
- Arvidsson, J. (2016). *Gravgrävning - riskbedömning, etiska aspekter och instruktioner för säker gravgrävning*. Svenska kyrkan.
- Baelter, S. (1838). *Historiska anmärkningar om kyrkoceremonierna*. Hesselberg.
- Beebejaun, Y., House, D., Jedan, C., Kmec S., Knapkog M., Maddrell, A., McClymont, K., Nordh, H., Venbrux, E., Priya Uteng, T., Westendorp M. & Wingren C. (2022). *A road-map for inclusive cemeteries and crematoria in diverse societies*. Report. University of Luxembourg.

- Długoński, A., Dushkova, D. & Haase, D. (2022). Urban Cemeteries - Places of Multiple, Diversity and Challenges. A Case Study from Łódź (Poland) and Leipzig (Germany). *Land*, 11(5): s. 677. <https://doi.org/10.3390/land11050677>
- Evensen, K. H., Nordh, H. & Skaar, M. (2017). Everyday use of urban cemeteries: A Norwegian case study. *Landscape and Urban Planning*, 159; s. 76–84. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2016.09.019>
- Goh, H. C. & Ching, F. E. (2020). Acceptable use of Chinese cemeteries in Kuala Lumpur as perceived by the city's residents. *Urban Forestry & Urban Greening*, 55, 126837. <https://doi.org/10.1016/j.ufug.2020.126837>
- Gabalov, P. (2018). Public life among the dead: Jogging in Malmö cemeteries. *Urban Forestry & Urban Greening*, 33; s. 75–79. <https://doi.org/10.1016/j.ufug.2020.126837>
- Gabalov, P. & Nordh, H. (2021). The Future of Urban Cemeteries as Public Spaces: Insights from Oslo and Copenhagen. *Planning Theory & Practice*, 23(1): s. 1–18. <https://doi.org/10.1080/14649357.2021.1993973>
- Hagberg, L. (1937). *När döden gästas. Svenska folkseder och svensk folktro i samband med död och begravning*. Wahlström & Widstrand.
- House, D., Beebejaun, Y., Maddrell, A. & McClymont, K. (2023). Temporalities of cemeteries: the tensions and flows of perpetuity and change in 'slow' places. *Mortality*, s. 1–16. <https://doi.org/10.1080/13576275.2023.2170218>
- Kjellin, K. H., Sandberg, A. & Sjöberg, L. (2021). *En "riktig" begravning: Förändringar i begravningsseden inom Svenska kyrkan 2010–2010*. Stockholm
- Kowarik, I., Buchholz, S., Von Der Lippe, M. & Seitz, B. (2016). Biodiversity functions of urban cemeteries: Evidence from one of the largest Jewish cemeteries in Europe. *Urban Forestry & Urban Greening*, 19; s. 68–78. <https://doi.org/10.1016/j.ufug.2016.06.023>
- Lai, K. Y., Scott, I. & Sun, Z. (2019). Everyday Use of the City Cemetery: A Study of Environmental Qualities and Perceived Restorativeness in a Scottish Context. *Urban Science* [Online], 3. <https://doi.org/10.3390/urbansci3030072>
- Maddrell, A., McNally, D., Beebejaun, Y., McClymont, K. & Mathijssen, B. (2021). Intersections of (infra)structural violence and cultural inclusion: The geopolitics of minority cemeteries and crematoria provision. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 46(3); s. 675–688. <https://doi.org/10.1111/tran.12437>

- Malmén, J. (2023). 28 år gammal grav ska öppnas för faderskapstest. <https://omni.se/28-ar-gammal-grav-ska-oppnas-for-faderskapstest/a/JQmjMb>. *Omni*. 12 december.
- Marjavaara, R. (2017). Selecting a place of rest after a life on the move: determinants of post-mortal mobility in Sweden. *Applied Mobilities*. 2(2); s. 166–181. <https://doi.org/10.1080/23800127.2017.1326779>
- Nilsson B. (1989). *De Sepulturis: Gravrätten i Corpus Iuris Canonici och i medeltida nordisk lagstiftning*. Almqvist & Wiksell.
- Nordh, H., House, D., Westendorp, M., Maddrell, A., Wingren, C., Kmec, S., McClmont, K., Jedan, C., Priya Uteng, T., Beebeejaun, Y. & Venbrux, E. (2021). Rules, Norms and Practices – A Comparative Study Exploring Disposal Practices and Facilities in Northern Europe. *OMEGA*, 88(1): s. 171–199. <https://doi.org/10.1177/003022282110421>
- Nordh, H., Stahl Olafsson, A., Kajosaari, A., Præsthholm, S., Liu, Y., Rossi, S. & Gentin, S. (2022). Similar spaces, different usage : A comparative study on how residents in the capitals of Finland and Denmark use cemeteries as recreational landscapes. *Urban Forestry & Urban Greening*, 73, 127598. <https://doi.org/10.1016/j.ufug.2022.127598>
- Nordh, H., Wingren, C., Uteng, T. P. & Knapskog, M. (2023). Disrespectful or socially acceptable? – A nordic case study of cemeteries as recreational landscapes. *Landscape and Urban Planning*. 231. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2022.104645>
- Ottestig, J. (2020). Gravfriden störs när Kiruna kyrka flyttas. <https://www.dagen.se/nyheter/2020/11/16/gravfriden-stors-nar-kiruna-kyrka-flyttas/>. *Dagen*. 16 november.
- Petersson, A. & Wingren, C. (2011). Designing a memorial place: Continuing care, passage landscapes and future memories. *Mortality*, 16(1): s. 54–69. <https://doi.org/10.1080/13576275.2011.536369>
- Proposition 1998/99:38. *Staten och trossamfunden – begravningsverksamheten, kulturminnena, personalen, avgiftsbetalningen, m.m.*
- Proposition 2021/22:195: *Skärpt straff för gravfridsbrott*
- Quinton, J. M. & Duinker, P. N. (2019). Beyond burial: researching and managing cemeteries as urban green spaces, with examples from Canada. *Environmental Reviews*, 27(2): s. 252–262. <https://252-262.doi.org/10.1139/er-2018-0060>
- Rae, R. A. (2021). Cemeteries as public urban green space: Management, funding and form. *Urban Forestry & Urban Greening*, 61: 127078. <https://doi.org/10.1016/j.ufug.2021.127078>

- Reimers, E. (1999). Death and identity: Graves and funerals as cultural communication. *Mortality*, 4(2): s. 147–166. <https://doi.org/10.1080/713685976>
- Schönbäck, H., (2008). *De svenska städernas begravningsplatser 1770–1830. Arkitektur, sanitet och det sociala rummet*. Doktorsavhandling. Uppsala universitet. <https://www.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A171888&dsid=6177>.
- SKKF (2022). Kremationsstatistik 2022. Sveriges kyrkogårds och krematorieförbund. <https://skkf.se/wp-content/uploads/2023/04/SKKF-Krem-statistik-2022.pdf> (Hämtad 2024-12-20)
- Skår, M., Nordh, H. & Swensen, G. (2018). Green urban cemeteries: more than just parks. *Journal of Urbanism: International Research on Placemaking and Urban Sustainability*, 11(3): s. 362–382. <https://doi.org/10.1080/17549175.2018.1470104>
- SFS 1990:1144. Begravningslag. http://rkrattsbaser.gov.se/sfst?fritext=1990%3A1144&cuph=false&post_id=14 (Hämtad 2023-12-20).
- SFS 1962:700. Brottsbalk. https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/brottsbalk-1962700_sfs-1962-700/ (Hämtad 2023-12-20).
- SFS 1988:950. Kulturmiljölag. https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/kulturmiljolag-1988950_sfs-1988-950/ (Hämtad 2023-12-20).
- SFS 1995:732. Lag om skydd för gravfriden vid vraket efter passagerarfartyget Estonia. https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/lag-1995732-om-skydd-for-gravfriden-vid-vraket_sfs-1995-732/. (Hämtad 2023-12-20).
- SFS 2022:607. Lag om ändring i brottsbalken <https://svenskforsfattningssamling.se/sites/default/files/sfs/2022-05/SFS2022-607.pdf> (Hämtad 2023-12-20).
- Wegerup, J. (2020). Bevara vårt kulturarv – viktigare än menkonst. *Expressen*, 3 Januari.
- Wingren, C. (2024). Hur går flytten av en begravningsplats och evig vila ihop? - exemplet Kiruna. I Marjavaara, R. (red.). *Dödens geografi*. Ymer – Svenska sällskapet för antropologi och geografi, s. 247–269.

Finansiering: Projektet är delvis finansierat av Formas, diarienummer 2023-00440.

Hur går flytten av en begravningsplats och evig vila ihop? – exemplet Kiruna

CAROLA WINGREN

Samhällen och dess invånare lever i ständig förändring, inte minst på grund av klimatförändringarna, en stark urbanisering och exploatering av mineraler. Samhällen behöver ständigt omgestaltas i relation till dessa förändringar, för att utveckla bra livsmiljöer för människorna på platsen (Boverket 2020). Begravningsplatsen är inte undantagen förändring, även om den samtidigt kan ses som en plats som står för kontinuitet och stabilitet, vilket också bevakas via Begravningslagen (SFS 1990:1144). Den ska vara en plats för begravning, sörjande och minne, men som ett viktigt grönt rum i staden bör den också skapa rum för kontemplation och annan lugnare rekreation (Nordh et al. 2023a; Nordh och Wingren 2023). Därför blir det särskilt intressant att i detta kapitel studera flytten av en begravningsplats, och hur denna planeras i relation till det fysiska landskapet och de mänskliga kvarlevor som finns begravda där. Vad innebär en sådan flytt kopplat till samhällets lagar och regler och hur hanteras människors behov av kontinuitet mellan liv och död och historia och nutid?

Flytten av kyrkpark och begravningsplats i Kiruna är del i en större flytt av Kiruna stad, där de främsta aktörerna är Kiruna kommun och

gruvbolaget Luossavaara-Kiirunavaara Aktiebolag (LKAB). Kommunens fortlevnad är starkt beroende av gruvan och dess invånare är i högsta grad delaktiga i driften av den. När det moderna Kiruna etablerades för dryga hundra år sedan fanns en tydlig ambition för stadsbygget som helhet, däri inbegripet de grönområden som behandlas i kapitlet. Stadsplanen upprättades år 1900 av Per-Olof Hallman och Gustaf Wickman och beskrivs i Kiruna kommuns kulturmiljöanalys:

Planen innehåller medvetet gestaltade egnahemsområden med små parker och platsbildningar placerade bland annat i syfte att uppnå teatraliska effekter. Grönområdena förlades där det var gynnsamt för växtligheten, och det fanns en medveten tanke om att skapa vyer mot det omgivande landskapet. Det var vanligt att planera parker till ytor som var svåra att bebygga genom kuperad terräng eller sankmark. Ett exempel på detta är Kyrkparken, med fjällbjörkskog och blottade bergshällar. (Kiruna kommun 2020b, 27)

Staden byggdes på en till synes jungfrulig mark, med det fanns redan samiska bosättningar på platsen. Bosättningar vars strukturer skilde sig från de moderna tankar som nu tog plats i fjällandskapet genom den moderna stadens grundare Hjalmar Lundbohm. Han präglade staden och gav den dess karaktär som betydelsefull gruvstad. Därefter har ett modernt stadsbyggande givit staden dess prägel. I boken *Kiruna – Staden som ideologi* beskriver Bo Nilsson hur många av stadens byggnader, som *Kyrkan*, *Hjalmar Lundbohmsgården*, *Bolagshotellet*, *Stadshuset*, *Snusdosan*, *Spottkoppen*, *Mullbänken* och *Berlinmuren* ritad av Ralph Erskine, fungerar som nyckelsymboler och anses uttrycka något om ”stadens själ” (Nilsson 2009, 45). De ingår i en gemensam och på många sätt nostalgisk berättelse om Kiruna som rymmer såväl ett urbant kulturarv som en nybyggeranda enligt Nilsson.

Men i sen tid har upptäckten av hur den befintliga malmkroppen sträcker sig in under staden inneburit viktiga beslut för LKAB och Kiruna kommun, vilket medför en obönhörlig flytt cirka 3 kilometer

österut. Där får staden och dess invånare etablera sig på nytt och utforma de liv som är själva förutsättningen för att den ska utvecklas till en meningsfull och gemensam plats. Det är en stor förändringsprocess som kan likställas med många andra omfattande stadsomvandlingar över tid. Nutida exempel där begravningsplatser rasar eller tvingas flytta på grund av exploatering kopplat till gruvor finns över hela världen med exempel från Tysklands gruvdistrikt till platser som Maceió i Brasilien i Sydamerika, där omhändertagandet är så dåligt att begravningsplatsen rasar ner i gruvan och människor tvingas genomföra sina begravningar på gatorna i staden (Noticias, 2024). Men även annan exploatering i urbana miljöer kan tvinga fram att hela eller delar av begravningsplatser flyttas. Ett nutida och geografiskt nära exempel är när en ny metrostation byggs med omfattande markingrepp på Assistenskyrkogården i Köpenhamn (Anthony, 2016). En mer historisk flytt är den av Grängesbergs gamla kyrkogård, som även den hotades av gruvdrift och ras och flyttades i början på 1950-talet (Hamrin, 2017). Planeringen för ett nytt område påbörjades redan på 1920-talet enligt Hamrin. Även i fallet Kiruna stadsflytt har planeringen pågått sedan länge. För cirka 15 år sedan genomfördes bland annat en större arkitekttävling, för att skapa en stadsplan för det nya centrala Kiruna. Men många frågor kvarstår om hur staden som lämnas ska hanteras i detalj, trots att flytten är påbörjad sedan länge. Inte minst gäller detta flytten av begravningsplatsen och dess mänskliga kvarlevor av cirka 500 avlidna, där en flytt kräver att avsteg görs från Begravningslagens påbud om evig vila (SFS 1990:1144).

Syftet med kapitlet är att synliggöra hur samhället tar sig an en komplicerad situation där motstridiga intressen, viljan till förändring (gruvdrift) å ena sidan och kontinuitet (evig vila) å den andra, sätter såväl lagar som mänskliga förväntningar och behov på spel. Ansatsen är landskapsarkitektonisk, vilket innebär att fokus ligger på relationen mellan det fysiska landskapet, dess materialitet och hur den uttrycks via form, skala och rumslighet, och de abstrakta värden som handlar om människors upplevelser kopplat till minne, meningsbyg-

gande, platskänsla, tillhörighet och identitet. Diskussionen rör sig gränslöst mellan de förluster som uppstår när en stad flyttas, och de som uppstår när mänskliga möten uteblir för att en anhörig eller vän avlider.

VAD ÄR EN BEGRAVNINGSPLATS OCH VAD UTGÖR DESS OLIKA DELAR?

De delar som innefattas i diskussionen om flytten av Kiruna begravningsplats är kolumbariet, minneslunden, Hjalmar Lundbohms grav samt kyrkparken och den omgivande kyrkogårdsmuren. För att sätta denna diskussion i rätt sammanhang vill jag först precisera vad en begravningsplats är eller kan vara. En definition för begravningsplatsen har tagits fram i ett samarbete mellan begravningsbransch och universitet (SLU):

Begravningsplatser är områden eller utrymmen som är behörigen anordnade för förvaring av avlidnas stoft eller aska och som har tagits i anspråk för detta ändamål, främst kyrkogårdar eller andra gravområden, minneslundar, kolumbarier eller urnmurar (1 kap. 1 § begravningslagen (1990:1144)). Begravningsplatsen är de dödas viloplats och de levandes minnesrum. (Stad och land, 2023)

Denna definition säger bara delvis vad en begravningsplats är, och framförallt då i relation till begraving av de döda samt de sörjandes behov. Men begravningsplatsen är samtidigt ett gestaltat stadsrum och en park, som genom människors användning utvecklas till en meningsfull plats med en historia och ett sammanhang. Begravningslandskapet

Figur 1. Kyrkogårdsmuren i natursten omfamnar den del av begravningsplatsen som utgörs av kyrkparken, Hjalmar Lundbohms grav samt kyrka och klockstapel. Kyrkparken skiljer sig från de andra delarna av begravningsplatsen och det övriga stadslandskapet utanför, i det att den har en mer naturnära gestaltning där fjällbjörkskog och markskikt av ris och örter tagits tillvara. Den som besöker platsen kan gå in i "skogen" och känna sig omfamnad. Foto: Carola Wingren, 2021.

blir för dem som använder det bekant allteftersom tiden går. Den direkta upplevelsen blandas hos den enskilde med bilder eller kanske berättelser om det (kartor, dokument, foton) samt egna bilder och inre landskap, vilket påverkar upplevelsen av det yttre ”verkliga” landskapet på platsen. Landskapet (landskapsbegreppet) blir därmed aldrig neutralt eller statistiskt, utan är ett resultat av växelspelet mellan platsen och den upplevande människan (Tuan 1974). Därför kan platser inte utvecklas bara genom arkitekters och planerares intentioner, utan är beroende av brukarnas praktiker där de med sina steg, rörelser och sitt agerande skapar platsen och skänker den minnen och mening (de Certeau 2002).

I begravningsplatsens fall finns det många olika praktiker och intentioner som utvecklar den över tid. Först och främst är begravningsplatsen ett religiöst, kulturellt och rituellt rum kopplat till olika majoriteters och minoriteters uppfattning om hur den kan användas för begravning, sörjande eller som ”minnesrum”. Men den är också ett offentligt stadsrum med gemensamt utvecklade regler och praktiker, som bestämmer hur platsen kan och får användas: kontemplation, uppsökande av lugn och ro eller en plats för att promenera, gå med hunden eller jogga (Nordh et al. 20023a). Detta innebär komplexa samband mellan å ena sidan mer individuella, religiösa, rituella eller kulturella sätt att använda begravningsplatsen med koppling till begravning och sörjande, och å den andra mer sekulära intressen som handlar om rekreation eller kvarhållandet av ett gemensamt kulturarv. Begravningsplatsen är på så sätt både privat och offentlig, och konflikter och kompromisser i relation till vad som uppfattas som ”rätt och fel” på begravningsplatsen behöver hanteras i ett samskapande mellan förvaltning och brukare (Nordh et al. 2023b; Nordh et al. 2021). Genom att låta alla människor och grupper vara medskapare, kan begravningsplatsen bli den jämlika och inkluderande plats den ska vara, och på så sätt bli tillgänglig för alla oavsett kulturell eller religiös tillhörighet (Maddrell et al. 2022).

EN FLYTT AV LEVANDE OCH DÖDA

Kirunas historia präglas av förändringar och uppbrott som tagit sig uttryck i det stadslandskap som utvecklats, och där den pågående förändringen är den mest omfattande i stadens moderna historia. Flytten kan ur nationell synvinkel ses som en nödvändig utveckling för det samtida samhället, men är samtidigt ett ”fullskaleexperiment” med befolkningen och platsen som insats. Stora förändringar har redan tidigare ägt rum när Kiruna gick från att vara ett samiskt samhälle i symbios med naturen, till en modern stad med gruva som exploaterar landskap och natur. Vad sådana samhällsförändringar innebär kan sällan kartläggas fullt ut och knappast överskattas, men de åtgärder som vidtas tyder på att ett engagemang finns för betydelsen av att skapa ett samhälle i kontinuitet. Ekonomi, förståelse och vilja sätter en gräns för hur långt det blir möjligt att gå i detta arbete, som synliggörs genom den redan påbörjade flytten av många av de byggnader som anses viktiga för ”platsens själ” (Nilsson 2009).

Samtidigt sker också en förändring i de samhälleliga strukturer som rör relationen mellan gruvan, staden och dess invånare som ytterligare kan komma att påverka hur den nya staden utvecklas som plats. I en debattartikel i Dagens Nyheter den 29 oktober 2023, beskriver Jari Söyrinki hur *kontraktet* mellan gruvan och staden Kiruna har brutits (Söyrinki 2023). Han menar att det skett en viktig förändring när staten (LKAB) på senare tid gjort sig beroende av inresande arbetskraft, och på så sätt låtit malmfälten bli en egen och från kommunen och dess invånare frikopplad ekonomisk zon. Hans resonemang att överenskommelsen som en gång funnits om att invånarna är gruvans och stadens gemensamma nämnare nu är bruten, är intressant också ur ett platsperspektiv för frågan om hur det nya kontraktet ska se ut i en flyttad stad på nya premisser.

Flytten av kyrkomiljöer och begravningsplats

Vid en granskning av planeringsdokument avseende flytten av begravningsplatsen i Kiruna så är det tydligt att det i första hand är det fysiska landskapet som diskuteras. Ett selektivt val görs av vad som ska flyttas (kyrka, mur, mänskliga kvarlevor etc) och hur det ska organiseras i den nya staden. Det är en angelägenhet mellan Svenska kyrkan, LKAB och Kiruna kommun, som visar på en tydlig vilja att skapa nya meningsbärande sammanhang med hjälp av det gamla. Men flytten av begravningsplatsen innebär inte bara en etablering av nya sammanhang utan också rivandet av gamla. Det skulle kunna beskrivas som etablerandet av ett *förlustlandskap* som i samband med flytten förlorar mening, där de småskaliga miljöerna, de kända platserna och sammanhangen runt en kyrkogård och begravningsplats upplöses. De ansträngningar som görs för att flytta specifika och meningsbärande objekt eller byggnader, som exempelvis kyrkan eller Hjalmar Lundbohms gravsten, kan beskrivas som en åtgärd för att binda samman och skapa en länk (minnesobjekt) eller en passage mellan det nya och det gamla och på så sätt göra övergången mellan dessa olika världar greppbar och förståelig (Wingren 2013).

Kommunen har i olika strategiska dokument över tid inventerat och analyserat befintliga kulturhistoriskt intressanta miljöer. I den senaste detaljplanen för området runt kyrka och begravningsplats beskrivs med tydlighet en situation där samtliga miljöer är skyddade som kyrkliga kulturminnen enligt Kulturmiljölagen (SFS 1988:950), vilket innebär att det krävs tillstånd från Länsstyrelsen för att avvika från detta skydd:

Kyrkan med klockstapel och inventarier samt den omgivande kyrkparken och krematoriebyggnaden med kapell, kolumbarium och urnlund, samt kyrkogården vid Kurravaaravägen inklusive kyrkogårdskapellet, är skyddade som kyrkliga kulturminnen enligt Kulturmiljölagen. För ändringar krävs Länsstyrelsens tillstånd. (Kiruna kommun 2020a)

Figur 2. Översiktsbild över planområdet där begravningsplats och kyrkpark ingår. (Ur planbeskrivning för Detaljplan för Gruvstadspark 2, etapp 5, Kyrkan 11 m fl, 2020. Foto: Thomas Nylund, f d stadsarkitekt Kiruna kommun)

I området som är skyddat ryms förutom de uppräknade delarna även Hjalmar Lundbohms grav, en mur som omgärdar kyrkparken med dess fjällbjörkskog med faciliteter som gångvägar, belysningsarmaturer, angoringsvägar, parkering samt ett fornminne. Minneslunden (här kallad urlund) rymmer också en mur, en minnesplats att sätta ljus och blommor vid samt bänkar och en gräsmatta.

I arbetet med flytten av kyrkomiljöerna och begravningsplatsen är det tydligt att byggnaderna stått mest i fokus, där såväl kyrkobyggnad som klockstapel och ytterligare någon byggnad ingår. Motiv för detta

kan vara att byggnaders kulturarv är lättare att definiera än exempelvis en parkmiljö, men en bidragande faktor kan också vara att Kiruna kommun i samarbete med LKAB utvecklat bra metoder för att flytta byggnader i trä. Förutom byggnaderna så planeras även en flytt av den flera kilometer långa naturstenmur som omgärdar kyrkparken (kyrkogårdschef T. Stridsman, personlig kommunikation, 9 september, 2021), också ett byggt och lätt definierat objekt. Motivet för flytten av muren är också att kyrkan i sitt nya läge ska få en liknande inramning som den haft i en skog och bakom en mur. Fjällbjörkskogen med tillhörande markskikt av ris och örter som kyrkparken i huvudsak består av ingår däremot inte i den planerade flytten, utan kyrkan kommer placeras i en befintlig tallskog.

Flytten av kvarlevor från Kiruna begravningsplats

Vad det gäller flytten av kvarlevor från Kiruna begravningsplats finns en samsyn mellan berörda organisationer (myndigheter, LKAB, Svenska kyrkan) om att Begravningslagens undantag från evig gravfrid (som benämns *särskilda skäl*) bör kunna gälla i samband med denna typ av stadsflytt (SFS 1990:1144), men ett beslut fattas slutgiltigt av länsstyrelsen i relation till den ansökan som kommit in först i september 2023 (Svenska kyrkan, Kiruna pastorat, 2023). Många frågor kvarstår dock kring hur flytten ska genomföras i detalj, och hur man på bästa sätt och med största respekt kan flytta kvarlevorna. Det finns exempelvis ingen diskussion om huruvida en likvärdig behandling av de avlidnas kvarlevor är viktig, vilket inte heller lagtexterna lyfter i den begränsade skrivningen om *särskilda skäl*. Här kan det vara intressant att jämföra med flytten i Grängesberg där 1365 stoft (kvarlevor) flyttades: dels till ett nytt och sedan länge planerat område; dels till familjegravar på olika begravningsplatser; i de fall kvarlevor inte gick att identifiera flyttades dessa till speciella gravar för ändamålet (Hamrin 2017).

Att planera en flytt av kvarlevor handlar dels om ursprungsplatsen, gravskick samt vilket skick kvarlevorna befinner sig i, och dels om de

Figur 3. Minneslunden betraktad genom fönster i Mariakapellet med urnmur, och med en skymt av minneslundens gemensamma minnesplats. Foto: Carola Wingren, 2021.

möjligheter som finns för att välja en alternativ plats och eventuella anhörigas viljor och synpunkter på detta. I Begravningslagen finns det tydliga instruktioner om att det i samband med flytt ska finnas en känd plats dit kvarlevorna ska flyttas (SFS 1990:1144). Så är inte fallet för flytten av alla kvarlevor från Kiruna begravningsplats, och variationen är stor för hur resonemangen förs för respektive gravskick: a) för kolumbariet med sina cirka 3000 gravsatta askor i urnor finns tankar om en planerad flytt för samtliga kvarlevor med kända gravrättsinnehavare till flera möjliga platser; b) för Hjalmar Lundbohms grav finns enligt vissa dokument en planering av en flytt till ny plats c) för de cirka 2000 askorna i minneslunden diskuteras endast en symbolisk flytt av ett litet segment jord.

För att exemplifiera de oklarheter som finns i hanteringen av flytt av kvarlevor inleder jag med ett tidigt uttalande av förre biskopen i Luleå stift, Hans Stiglund, där han fortfarande finns citerad på LKABs hemsida:

Oftast är det inte tillåtet att flytta gravar av respekt för de avlidna. Men tillstånd får ges till en flytt om det finns särskilda skäl för det och om det är bestämt var stoftet ska gravsättas på nytt. Men i det stora hela bör gravfriden få råda, framförallt när det gäller minneslunden och Hjalmar Lundbohm själv. Kolumbariet är en annan sak. Där går det att identifiera och flytta urnorna. Å andra sidan bör man fundera på om vissa gravar ska flyttas och andra inte. Här ställs det etiska mot det praktiska, och jag hoppas att de båda perspektiven kan mötas hos både anhöriga, församlingen och LKAB, säger Hans Stiglund, biskop i Luleå stift. (LKAB, 2023)

Även om uttalandet har några år på nacken och den nya biskopen Åsa Nyström tillträtt biskopstjänsten i juni 2018, leder citatet till slutsatsen att etiska överväganden och praktiska beslut behöver diskuteras vidare mellan de anhöriga och församlingen samt Svenska kyrkan och LKAB. Detta kommer bland annat att göras av författaren i en studie inom ramen för forskningsprojektet *Ett mobilt Nekropolis: Potential, effekter*

och betydelse av storskalig förflyttning av mänskliga kvarlevor i Sverige (Umeå universitet och SLU) under 2024, där intervjuer och workshops kommer genomföras med berörda parter (LKAB, Svenska kyrkan och Kiruna kommun). Viktigt att tänka på i det sammanhanget är att det inte finns en direkt korrelation mellan stadens invånare och de anhöriga, eftersom många anhöriga har flyttat från kommunen och många nya invånare i kommunen inte har anhöriga begravda på begravningsplatsen men kanske brukar den ändå för rekreation. Därför är det vid vidare diskussioner viktigt att påminna sig om att gruppen anhöriga är större än den geografiska platsen Kiruna, och att brukargruppen för begravningsplatsen inte bara består av de anhöriga utan också inbegriper andra invånare i Kiruna som använder platsen för exempelvis rekreation. Det blir också intressant i detta sammanhang att föra diskussionerna i relation till det beslut som kan förväntas från länsstyrelsen i relation till den ansökan som 19 september 2023 skickades in från Svenska kyrkan avseende nedläggning av den allmänna begravningsplatsen inklusive byggnaden Mariakapellet med krematorium, kolumbarium, urnmur och minneslund enligt 2 kap. 14 § 1 st. begravningslagen (Svenska kyrkan, Kiruna pastorat, 2023). Men innan jag går in på detaljerna i denna ansökan vill jag i kronologisk ordning lyfta några skrivningar och uttalanden som gjorts genom åren kring flytten av begravningsplats och kvarlevor.

Kommunens ansvar avseende flytten av kyrkomiljön, handlar bland annat om upprättandet av en detaljplan. Den föregriper de beslut som ska fattas av länsstyrelsen i relation till Kiruna pastorats ansökan (2023) men den relativt goda överensstämmelsen med pastoratets beskrivning avseende flytten i ansökan och kommunens planbeskrivning, tyder på en god kommunikation mellan kyrka och kommun:

Minneslundan kommer att bli kvar som en minnesplats i gruvstadsparken. I nuläget diskuteras någon form av symbolisk handling där lite jord från minneslundan tas med i flytten. I och med att området övergår i gruvstadspark arbetar kyrkan med att kontakta alla grav-

rättsinnehavare, vilket är nödvändigt för att möjliggöra flytten. Tusentals urnor kommer att flyttas men det råder osäkerhet kring vad som kommer att hända i de fall det inte finns- eller inte går att nå gravrättsinnehavarna. Hjalmar Lundboms grav kommer troligen att flyttas men slutgiltigt beslut om detta saknas. (Kiruna kommun, 2020a)

I en senare artikel i tidskriften Memento (ett magasin om livet och döden utgivet av Sveriges Auktoriserade Begravningsbyråer) beskriver Bo Silfverberg hur den flytt som huvudsakligen enligt honom bekostas av LKAB och planerats under ett tiotal år av Kiruna pastorat och Jukkasjärvi församling, kommer gå till:

I praktiken kommer flytten av minneslunden sannolikt innebära att man, som Etiska rådet inom SBF (Sveriges Begravningsbyråers Förbund) förordat, tar ett symboliskt stycke mark, en bit torv på 50 x 50 cm, och placerar på den nya platsen. Flytten av Hjalmar Lundbohm, den enda kistbegravde i det berörda området, går till på ett liknande sätt. (Silfverberg 2021, 6)

Uppgifterna i artikeln bygger huvudsakligen på de intervjuer med dåvarande fastighets- och kyrkogårdschef (Tommy Stridsman) samt en lokal begravningsentreprenör (Mia Danielsson, innehavare av Kiruna Begravningsbyrå) som refereras i artikeln, och formuleringarna tyder på att det slutgiltiga beslutet för hur hela flytten av mänskliga kvarlevor ska gå till i detalj, ännu inte funnit sin form. Exempelvis talas det i artikeln om underhandsdiskussioner mellan kyrkogårdsförvaltningen och länsstyrelsen, där man gemensamt kommit fram till att en stadsflytt bör anses vara en rimlig grund för de *särskilda skäl* som är nödvändiga enligt Begravningslagen för att en flytt av kvarlevor ska få äga rum (SFS 1990:1144). Men 2021 finns ännu inte någon tillståndsansökan till länsstyrelsen från Kiruna pastorat, med beskrivningen av hur endast en smula jord ska flyttas (se nedan). Den symboliska flytten av jord har antingen minskats ner från tidigare

beslut i samband med att ansökan skickats in, eller så är det helt enkelt så att olika personer haft olika uppfattning om vad en symbolisk flytt innebär.

I Silfverbergs artikel kan man också läsa att man kommit relativt långt med planeringen av flytten av de 3000 askorna i columbariet, där diskussionen med de anhöriga redan påbörjats. De lösningar som beskrivs handlar i första hand om att erbjuda nya urngravar på den befintliga *Gamla begravningsplatsen* en bit längre österut, men även andra lösningar beskrivs som aktuella om anhöriga så önskar. Troligen kan det handla om anhöriga som bor i en annan landsända och som vill flytta askan närmare den egna bostaden. Ingen av de två intervjuade upplever någon stor oro bland anhöriga inför flytten, vilket förvånar dem. Men i en debattartikel i tidningen NSD menar debattören att kommunikationen med anhöriga är bristfällig, samt att LKAB på ett orimligt sätt valt att lämna det etiska ansvaret till kyrkan ensam, trots att de själva är ansvariga för flytten:

Bristen på kommunikation har gjort att vi efterlevande hamnat i strykkläss. Våra anhöriga må vara döda. Men det handlar respekt och om att hedra minnet av de kvinnor och män som byggde staden och gjorde gruvprojektet möjligt och lönsamt. (Doktare, 2022)

Debattartikeln synliggör hur anhöriga i väldigt liten omfattning ges möjlighet att bidra med sin kunskap och sina behov, i utformandet av flytten som helhet. Något som bryter starkt mot det som förordas av flera forskare avseende all planering och förändring av begravningsplatser (Maddrell et al. 2022; Nordh et al. 2023b; Nordh et al. 2021).

Om jag återvänder till 2023 års ansökan för flytt och nedläggning av befintlig begravningsplats (Svenska kyrkan, Kiruna pastorat, 2023), så berör den inte alla delar. Exempelvis är inte flytten av *Hjalmar Lundbohms grav* medtagen i ansökan. Kanske behöver den behandlas separat på grund av dess kulturhistoriska värde. Men rimligen bör denna flytt vara relativt okomplicerad i relation till Lundbohms kvarlevor, då

graven är tydligt utmärkt och kopplingen till kvarlevornas rumsliga placering tydlig. Komplikationen i detta fall handlar snarare om Lundbohms berättigande som symbol för Kiruna, eftersom hans planering av stad och gruva också innebar en skövling av det samhälle som fanns där förut.

Flytten av *askor från kolumbarium och urnmur* är relativt omfattande behandlad i ansökan. En osäkerhetsfaktor som lyfts är ett eventuellt behov av mellanlagring av askurnor, om kolumbarium och urnmur på Kiruna nya begravningsplats inte är färdigbyggda när rivningen av Mariakapellet med tillhörande kolumbarium ska äga rum (preliminärt 2027). För mellanlagringen diskuteras flera alternativ från Kiruna pastorats lokaler till lokaler tillhandahållna av LKAB. Lokalerna ska vara låsta och säkrade för brand, inbrott och annan åverkan, och varje urna ska förvaras i en separat kartong och förses med dokumentation gällande den avlidne (namn, födelseid och dag för gravsättning) samt gravplatsnummer. Förvaltningen utgår i ansökan från att ett förhållandevis stort antal gravrättsinnehavare kommer att ansöka om förflyttning. Vid tillfället för ansökan i september 2023 hade dock endast 52 ansökningar hanterats. Tidpunkt för flytt av askurnor tänker man ska fastställas när tillstånd givits för nedläggning och överlåtelse av den nuvarande begravningsplatsen. För det mindre antal gravplatser där uppgifterna om gravrättsinnehavare är ofullständiga, exempelvis beroende på att Svenska kyrkan haft svårt att få kontakt med dödsboet eller att frågan om gravrättsinnehav inte varit klarlagt, behövs en annan men ännu odefinierad hantering. Också för de askurnor som står kvar i kolumbariet och där gravrätten upphört, är situationen oklar om de ska grävas ner inom nuvarande begravningsplats (som ska flyttas), eller på en närbelägen sådan.

Minneslunden och de kvarlevor som begravts där behandlas på endast några få rader i ansökan. Pastoratet menar att en flytt av askorna är omöjlig, och istället föreslås en symbolisk flytt till den nya minneslunden på Kiruna nya begravningsplats:

Den minneslund som är belägen i området vid Mariakapellet kan inte flyttas. En s.k. symbolisk flyttning kommer dock att ske på sådant sätt att en smula jord flyttas från minneslunden till den nya minneslunden på Kiruna nya begravningsplats. Den kommer att vara möjligt att besöka minneslunden under flera år framöver. (Svenska kyrkan, Kiruna pastorat 2023).

Hur stor *en smula jord* är, definieras dock inte i ansökan. Minneslunden i sig ska lämnas *i ursprungligt skick*, vilket kan tolkas som att såväl samtliga kvarlevor som minnesplats, mur och annan utrustning kommer finnas kvar till dess platsen inte kan brukas längre på grund av avstängning eller ras.

Som sammanfattande kommentar kan sägas att de askor som finns i kolumbarium och urnmur verkar lättare att hantera eftersom de är inneslutna i separata urnor, namngivna samt med gravrättsinnehavare som kan kontaktas för att diskutera vart askurnan ska flyttas. En kommunikation med gravrättsinnehavarna har redan etablerats, och även om det inte är ett okomplicerat arbete att också bryta denna eviga vila, på grund av att många anhöriga med kanske olika åsikter ska höras och där åsikterna kan gå isär, så ryms problematiken ändå inom en väldefinierad struktur med exakt placering av varje aska.

I minneslunden har de avlidna gravsatts direkt i jorden genom att askan grävts ner på en för anhöriga okänd plats inom ett område som huvudsakligen utgörs av en gräsmatta, omgärdad av en mur, en plattsättning, några sittplatser och liknande detaljer samt en central minnesplats där de anhöriga kan tända ljus och lägga blommor. För flytten innebär detta en mer komplicerad situation, med en osäker placering av askor i huvudsak utan beständiga urnor tillsammans med avsaknaden av gravrättsinnehavare att kommunicera med. Detta kan vara orsaker till att pastoratet kommit fram till att minneslunden *inte kan flyttas* och att lösningen att symboliskt flytta en *smula* jord anses vara en rimlig lösning. Tyvärr saknas en fullständig beskrivning av huruvida den symboliska flytten innebär någon ritual, hur den ska gå till och

vert flytten ska gå, vilket gör att det rimligen är svårt för såväl beslutande myndighet som för anhöriga som läser ansökan att ta ställning till om det är en bra lösning eller ej.

Flytten av en minneslund och relationen till de anhöriga

Den framtida flytten av kvarlevor från minneslundens beskrivs som en symbolisk flytt, men vari denna symbolik består är osäker. Därför är det troligt att anhöriga till gravsatta i minneslundens kan känna såväl oro som obehag inför hur deras avlidna och de själva behandlas och respekteras. Men den anonymitet som minneslundens anhöriga åtnjuter innebär en svårighet om man skulle vilja inhämta synpunkter från dem, eftersom de inte är gravrättsinnehavare och ett gravrättsregister därmed inte finns. Samtidigt finns möjligheten att via annonser i tidningar och genom att nyttja den gravbok där samtliga begravda personer i minneslundens finns antecknade, försöka komma i kontakt med anhöriga och brukare av begravningsplatsen så att ett medskapande skulle kunna bli möjligt. Detta skulle ge anhöriga möjlighet att medverka i utformandet av den symboliska flytten, vilket skulle kunna bidra till att den sorgeprocess som anhöriga redan befinner sig i, vare sig det är längesedan eller alldeles nyligen som någon anhörig begravts, inte blir förstärkt utan istället omhändertagen. Detta kan ha ett stort värde eftersom kombinationen av en symbolisk flytt och kvarlevor som stannar i en lämnad minneslund som blir till park över en tid (Gruvstadsparken) inte ingick i förutsättningarna när detta gravskick valdes. Att få påverka hur lösningarna blir till skulle exempelvis kunna minska en framtida osäkerhet hos enskilda, om till vilken plats man som anhörig ska gå för att sörja. För frågan är om det känns mest naturligt att gå till platsen för den gamla minneslundens i den framtida Gruvstadsparken som är ett slags buffertzonen i relation till de nya delarna av gruvan och på så sätt mer av en industriell park, eller om det känns naturligare att gå till minneslundens på den nya begravningsplatsen men där ens anhöriga inte ligger begravda. Eller kanske är det så att inget av dessa

alternativ känns naturligt, och att små åtgärder kan förbättra den situationen? Det finns ännu tid att inhämta synpunkter från de anhöriga kring denna flytt som alltså ännu inte är beviljad.

Några initiativ till en sådan gemensam diskussion verkar saknas från myndigheternas sida. Kiruna pastorats egna funderingar har i nuläget kommit till uttryck i den ansökan som skickats in till länsstyrelsen hösten 2023, men de undersökningar och processer som ligger till grund för ansökan och dess förslag till lösningar, liksom de processer som ska känneteckna flytten finns överhuvudtaget inte beskrivna. Frågor som uppstår är: hur har idéerna uppstått och hur har de processats och med vem; och bygger de på andra tidigare lyckade flyttar av kvarlevor och i så fall vilka. Det finns återkommande beskrivningar om en avsikt att försöka arbeta inom Begravningslagens gränser genom att åberopa *särskilda skäl* när man tvingas bryta gravfriden (se Nordh och Prytz 2024 i denna bok). En fördjupning av den diskussionen i relationen till de anhörigas tankar och behov av att bli delaktiga i processen, vore en rimlig fortsättning i en strävan att respektera de avlidna, de anhöriga och övriga brukare av begravningsplatsen. I en sådan process kan också anhöriga få ställa frågor som kan uppkomma vid en symbolisk flytt, exempelvis: Kan det bli så att visa kvarlevor (askor) av misstag delas, och någon del ingår i den symboliska flytten och någon del blir kvar i Gruvstadsparken? Vad händer med kvarlevorna som blir kvar i parken, kommer de finnas där för evigt eller kommer platsen att raseras eller schaktas bort och i så fall när? Frågor som behöver lyftas för att människor ska uppleva trygghet och kontinuitet i relation till de döda (Petersson och Wingren 2011).

DISKUSSION OCH SLUTSATSER

Kapitlet om flytten av en begravningsplats är skrivet mitt i den pågående planeringsprocessen i Kiruna, där såväl myndigheter, gruvbolag, kommun och brukare är berörda. Flytten av mänskliga kvarlevor har stått i fokus mot bakgrund av en långt mer omfattande flytt av en hel

stad, och målet har varit att *veckla ut* en problematik som inte bara rymmer flytten av ett fysiskt landskap utan även flytten av abstrakta och meningsbärande sammanhang som behöver tas i beaktande vid beslutsfattande. Förvånande lite omsorg läggs vid avvecklingen av det befintliga, vilket gäller såväl mänskliga kvarlevor som den Gruvstads-park som kommer finnas på plats under odefinierad tid. Detsamma gäller integrationen av brukare och anhöriga i processen för att hitta nya lösningar, vilket forskare menar är avgörande för en inkluderande och jämlik behandling.

Kapitlet visar på svårigheter i mötet mellan befintlig Begravnings- och Kulturmiljölagstiftning och nya och omfattande landskapsförändringar, där ett pragmatiskt förhållningssätt behöver tillämpas men med omsorg och respekt för berörda avlidna, anhöriga och övriga brukare av begravningsplatsen. Mycket tyder på att myndigheter, arkitekter och planerare på ett medvetet sätt vill utveckla en betydelsefull plats i det nya Kiruna centrum med hjälp av medflyttade delar från det gamla Kiruna. Ett antal viktiga minnesobjekt har valts ut, som kyrkan och kyrkomuren samt 3000 urnor och därtill hörande minnesplaketter för respektive urna. De blir del av Kirunas kollektiva minne respektive de individuella anhörigas, men på en annan plats. Frågorna kring hur detta kommer att te sig är många, exempelvis: hur kan de askor som flyttas forma meningsbärande enheter för enskilda och för ett helt Kiruna; hur påverkar de olika sorgeprocesserna i relation till avlidna respektive ett förlorat stadslandskap varandra; och hur kommer mur och tallskog vid den nya placeringen av Kiruna kyrka kunna bidra till en upplevd kontinuitet när fjällbjörk byts mot tall?

Det är högst angeläget att Svenska kyrkan och Kiruna pastorat i samarbete med LKAB och Kiruna kommun för en gemensam diskussion med anhöriga samt med en bredare allmänhet om hur såväl det fysiska landskapet som processen före, under och efter flytt ska se ut, så att bra synpunkter kan hämtas in och att människor kan påverka och bli delaktiga. Flytten och nedläggningen av Kiruna begravningsplats har inte varit en viktig del i den stora arkitekttävling som genomfördes för

ett drygt decennium sedan, och har inte heller processats i nämnvärd omfattning med anhöriga och Kirunabor fram till idag. Fler inspel i denna process behövs så att överbryggandet mellan liv och död och det gamla och nya Kiruna integreras i relation till Kirunabornas behov, men också i relation till arkitektoniska värden i befintliga och nya landskap. Genom att etablera en kontinuitet och en delaktighet kring de försvinnande och de nyetablerade landskapen och mellan minnet av de avlidna och de anhöriga kan en mer inkluderande framtid skapas, som kan göra avtryck i de fysiska gestaltade landskapen genom form, materialitet, skala och rumslighet (Petersson och Wingren, 2011; Wingren, 2009; Wingren 2011).

REFERENSER

- Anthony, S. (2016). Questions raised in excavating the recent dead. I Williams, H. & Giles, M. (red.). *Archaeologists and the dead: Mortuary archaeology in contemporary society*. Oxford University Press. 21–38.
- Boverket (2020). *Arkitektur och gestaltad livsmiljö*. <https://www.boverket.se/sv/om-boverket/publicerat-av-boverket/publikationer/2020/arkitektur-och-gestaltad-livsmiljo/> (Hämtad 2023-12-19).
- de Certeau, M. (2002). *The practice of everyday life*. University of California Press.
- Doktare, H. (2022). Tillsatt haverikommission frågan om i gravflytten. *Norrländska Socialdemokraten*. 19 november, s. 30.
- Hamrin, Ö. (2017). När Grängesbergs kyrkogård flyttades. *Stiftshistoriska sällskapets småskriftserie*, nr 2, Västerås stift 2017.
- Kiruna kommun (2020a). Detaljplan för Gruvstadspark 2, etapp 5, Kyrkan 11 m fl.
- Kiruna kommun (2020b). Kulturmiljöanalys Kiruna etapp 2. https://kiruna.se/download/18_5a56c80e173056cc42e657e7/1594033219271/dive2_liten_141005.pdf (Hämtad 2023-12-20).
- LKAB (2023). Samhällsomvandling. <https://samhällsomvandling.lkab.com/> (Hämtad 2023-12-20).

- Maddrell, A., Beebeejaun, Y., Kmec, S. & Wingren, C. (2022). Cemeteries and crematoria, forgotten public space in multicultural Europe. An agenda for inclusion and citizenship. *Area*, 00: s. 1- 9. <https://doi.org/10.1111/area.12824>
- Nilsson, B. (2009). *Kiruna: staden som ideologi*. Borea.
- Nordh, H & Prytz, C. (2024). Begravningsplats i all evighet – en historisk tillbakablick på begreppet evig gravfrid. Dödens geografi. I Marjavaara, R. (red.). *Dödens geografi*. Ymer – Svenska sällskapet för antropologi och geografi, s. 227–245.
- Nordh, H. & Wingren, C. (2023). “It is the greenness, the nature, it looks as if someone has taken care of the place very well”: Experiences from St Eskil cemetery in Sweden. *Approaching Religion*, 13(1): s. 62–79. <https://doi.org/10.30664/ar.121526>.
- Nordh, H., Wingren, C., Priya Uteng, T. & Knapskog, M. (2023a). Co-creating and Co-producing Multicultural Cemeteries in Norway and Sweden: A Comparative Study with Insight from Drammen, Eskilstuna and Umeå. I Maddrell, A., Kmec, S., Priya Uteng, T. & Westendorp, M. (red.). *Mobilities in Life and Death – Negotiating Room for Migrants and Minorities in European Cemeteries*. Springer International Publishing AG, s. 169–190. <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-031-28284-3>
- Nordh, H., Wingren, C., Priya Uteng, T. & Knapskog, M. (2023b). Disrespectful or socially acceptable? – A nordic case study of cemeteries as recreational landscapes. *Landscape and Urban Planning*, 231: 104645. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2022.104645>
- Nordh, H., House, D., Westendorp, M., Maddrell, A., Wingren, C., Kmec, S., McClymont, K., Jedan, C., Priya Uteng, T., Beebeejaun, Y. & Venbrux, E. (2021). Rules, Norms and Practices – A Comparative Study Exploring Disposal Practices and Facilities in Northern Europe. *OMEGA*, 83(4): s. 1–29. <https://doi.org/10.1177/00302228211042138>
- Noticias (2024). Maceió: Dia de Finados é o único de "vida" em cemitério de bairro fantasma... – Veja mais em. <https://noticias.uol.com.br/cotidiano/ultimas-noticias/2021/11/02/dia-finados-bairro-fantasma-maceio.htm> (Hämtad 2024-01-03).

- Petersson, A. & Wingren, C. (2011). Designing a memorial place: Continuing care, passage landscapes and future memories. *Mortality*, 16(1): s. 54–69. <https://doi.org/10.1080/13576275.2011.536369>
- SFS 1990:1144. Begravningslag. http://rkrattsbaser.gov.se/sfst?fritext=1990%3A1144&cuph=false&post_id=14 (Hämtad 2023-12-19)
- SFS 1988:950. Kulturmiljölag https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/kulturmiljolak-1988950_sfs-1988-950/ (Hämtad 2023-12-21)
- Silverberg. (2021). Även de döda flyttas. *Memento*, nr. 1, s. 6–7.
- Stad och land. (2023). *Begrepp i begravningsverksamheten 2023*. Rapport, nr 195. ISBN: 978-91-8046-842-8 (pdf)
- Svenska kyrkan, Kiruna pastorat. (2023). *Ansökan om tillstånd till nedläggning av den allmänna begravningsplatsen inklusive byggnaden Mariakapellet med krematorium, kolumbarium, urnmur och minneslund enligt 2 kap. 14 § 2 st. begravningslagen (1990:1144) samt tillstånd till överlåtelse av fastigheten enligt 2 kap. 14 § 1 st. begravningslagen*. Diarienummer P 2023-59.
- Söyrinki, J. (2023). En stad är mer än platsen eller gruvan den star på. *Dagens Nyheter*. 30 oktober. <https://www.dn.se/debatt/en-stad-ar-mer-an-bara-platsen-eller-gruvan-den-star-pa/> (Hämtad 2024-01-05).
- Tuan Y-F. (1974). *Topophilia: a study of environmental perception, attitudes, and values*. Prentice-Hall.
- Wingren, C. (2013). Place-Making Strategies in Multicultural Swedish Cemeteries – The cases of "Östra kyrkogården" in Malmö, and Järva Common. *Mortality* 18(2), s. 151–172. <https://doi.org/10.1080/13576275.2013.791265>
- Wingren, C. (2009). Ideal landscapes of memory and meaning in the urban environment. I Bergmann, S., Scott, P.M. & Jansdotter, M. (red.). *Nature, space and the sacred: Transdisciplinary perspectives*. Ashgate, s. 191–206.

Den enes död löser andras bostadsnöd¹

SOFIA WIXE

INLEDNING

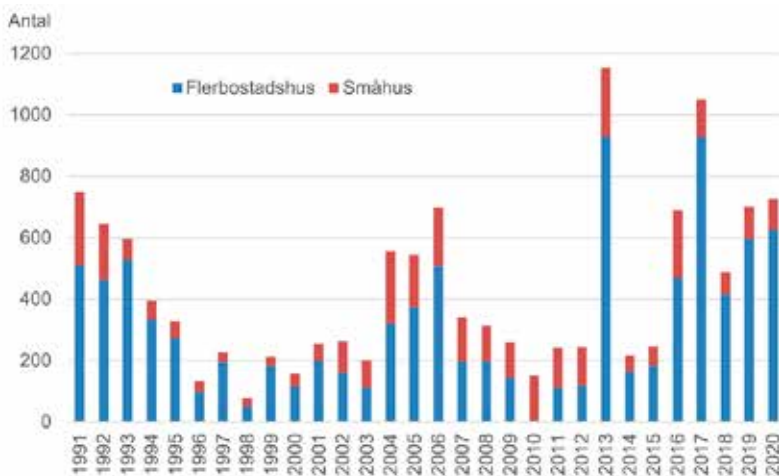
Bostadsbrist är ett fenomen som drabbar flera aktörer i samhället, inklusive individer, hushåll och kommuner. Utan vakanser (lediga boenden) på bostadsmarknaden blir marknaden trögörlig och möjligheterna för olika typer av hushåll att hitta och/eller byta boenden begränsas. Det handlar om exempelvis unga vuxnas möjligheter att flytta hemifrån, äldres möjligheter till ”downsizing” (som i att byta en större villa mot en mindre lägenhet) och nyanlända invandras möjligheter att finna ett första boende i sitt nya land. Det påverkar även kommuner som praktiskt planerar för att möta det kommunala bostadsbehovet, som upprättar översikts- och detaljplaner och som behöver försörja vissa socioekonomiskt svaga grupper med bostäder.

Att bostadsbrist är en reell utmaning i Sverige visas i den senaste upplagan av Boverkets årliga enkät över bostadsmarknaden (Boverket 2023a), där 180 av 290 kommuner uppger att det råder ett underskott av bostäder i kommunen medan endast 12 kommuner bedömer att det finns ett överskott. Storstadsregioner är överrepresenterade bland de som uppger underskott, exempelvis bedömer 24 av 26 kommuner i Stockholms län att det råder brist på bostäder. Bostadsbrist är dock inte enbart ett storstadsproblem utan även i exempelvis Jönköpings län uppger majoriteten av kommunerna (8 av 13) underskott på

bostadsmarknaden (2022 var motsvarande siffra 11 av 13). Dessa mönster är på intet sätt unika för 2023 utan de senaste tio åren har majoriteten av Sveriges kommuner bedömt sig ha ett bostadsunderskott. Sedan 2017, då hela 255 kommuner uppgav underskott, visas dock på en nedåtgående trend där fler kommuner än tidigare uppger balans på bostadsmarknaden. (Boverket 2023a; 2023c) Jönköpings kommun har dock uppgett underskott på bostäder samtliga år sedan 2008, med undantag av 2013 då bostadsmarknaden bedömdes vara i balans (Länsstyrelsen i Jönköpings län 2018; 2019; 2023).

Sett över hela riket är bostadsbrist vanligare i centralorter än i kommunernas övriga delar. I Jönköpings kommun uppges dock ett underskott av bostäder i hela kommunen, vilket dessutom bedöms kvarstå under de kommande tre åren (Boverket 2023c). Ett sätt att komma till rätta med bostadsbrist är nybyggnation, där det så kallade miljonprogrammet (1965–1974) utgör en milstolpe i svensk bygghistoria (Statistiska Centralbyrån 2010). Samtidigt som miljonprogrammet var framgångsrikt i att ta fram många och kostnadseffektiva bostäder lyfts det ofta fram som en orsak till den boendesegregation som vi idag bevittnar. I både Sverige och flera andra europeiska länder är socioekonomisk svaga och socialt utsatta bostadsområden ofta uppbyggda under 1960-talet eller tidigt 70-tal (Hall och Vidén 2005). Sådan storskalig och ihållande nybyggnation har vi dock inte sett i Sverige under de senare decennierna. Figur 1 visar att nybyggnationen av bostäder i Jönköpings kommun under de senaste 30 åren snarare tycks vara cyklisk där år med mer byggande följs av år med mindre byggande och vice versa. Undantaget är återigen 2013, då flest bostäder färdigställdes (under tidsperioden), vilket sannolikt ligger till grund för kommunens bedömning av en bostadsmarknad i balans.

Nyproduktion kan leda till flyttkedjor, ett begrepp som fångar den process av omflyttningar av hushåll mellan bostäder som kan komma till stånd genom att det uppstår en vakans på bostadsmarknaden (till exempel en nyproducerad lägenhet). Bostadsflyttkedjor ökar rörligheten och förbättrar matchningen på bostadsmarknaden, det vill säga att

Figur 1. Antal färdigställda lägenheter i flerbostadshus respektive småhus, Jönköpings kommun 1991–2020. Källa: Egen bearbetning efter statistik från SCB (Statistiska Centralbyrån 2023a).

individer har ett boende som passar för både livssituation och hushållsammansättning. Forskning visar dock att flyttkedjor som initieras av nybyggnation oftast inte når resurs- och kapitalsvaga hushåll, det vill säga grupper som ofta är i behov av ett bättre boende (Rasmusson, Grander och Salonen 2018)². I Boverkets senaste bostadsmarknadsenkät uppgav 142 av 290 kommuner att underskott på bostäder med rimliga boendekostnader är ett av de huvudsakliga problemen man ser på kommunens bostadsmarknad. Endast underskott på stora bostäder har valts av fler kommuner (153) följt av underskott på små bostäder (125). (Boverket 2023c)

Vakanser, och därmed flyttkedjor, kan även uppstå av andra orsaker än nybyggnation, till exempel genom att bostäder frigörs när två (eller fler) personer flyttar samman till den enes bostad eller till ett större boende. Ett annat exempel är äldre som lämnar ett större hus till förmån för en ledig mindre lägenhet eller en plats på ett senior- eller äldreboende. Dessutom uppstår vakanser när hushåll försvinner från bostadsmarknaden, vilket kan bero på att hushållet flyttar från den lokala bostadsmarkna-

den, alternativt att personen eller personerna i hushållet avlider. Betydelsen av vakanser till följd av dödsfall är dock i hög grad obeforskat, trots att en nederländsk studie från 1991 (Filius, Dieleman och Hooimeyer 1991) visar att dessa flyttkedjor genererar lediga bostäder i form av mindre och relativt billiga hyresrätter. När de vakanta bostäderna kommer till en lägre kostnad (än genom nybyggnation) skapas större möjligheter för socioekonomiskt svaga hushåll att delta i flyttkedjor. I studien konstateras det även att dödsfall bland ensamboende ger det enskilt största tillskottet till bostadsutbudet i Nederländerna. Mot bakgrund av detta är syftet med detta kapitel att belysa betydelsen av dödsfall för tillgången till vakanta bostäder i den svenska kontexten, genom en fallstudie av Jönköpings kommun baserad på statistik för år 2018.

Vetenskapliga studier över flyttkedjor i Sverige visar att dessa i genomsnitt är två och en halv flyttar långa, vilket innebär att det är relativt få hushåll som berörs i varje flyttkedja (Rasmusson, Grander och Salonen 2018). Tidigare forskning visar även att bostadsflyttkedjor är både geografiskt och socioekonomiskt begränsade, vilket innebär att de oftast berör ekonomiskt lika hushåll som redan bor inom närliggande områden (Rasmusson, Grander och Salonen 2018). Vakanser av centrala bostadsrätter i hög prisklass leder därmed till vakanser av andra centralt belägna, relativt dyra bostäder, medan vakanser i socioekonomiskt svagare områden ger följd effekter i form av lediga billigare hyresrätter. Mot bakgrund av detta studeras vakanser till följd av dödsfall även ur ett geografiskt perspektiv, det vill säga fördelningen över Jönköpings kommuns delområden.

För att skapa förståelse för hur bostadsmarknaden fungerar ges i nästkommande avsnitt en insikt i forskningslitteraturen gällande bostadsbrist och flyttkedjor. Därefter presenteras den empiriska fallstudien av Jönköpings kommun där uppskattade vakanser till följd av dödsfall i kommunen beräknas, vilket kan sättas i relation till antalet nybyggda bostäder enligt figur 1. Kapitlet avslutas med ett par sammanfattande slutsatser som svarar på frågan om den enes död kan lösa andras bostadsnöd.

BOSTADSMARKNADEN OCH DESS FLYTTKEDJOR
Utbud, efterfrågan och externa chocker
på en segmenterad marknad

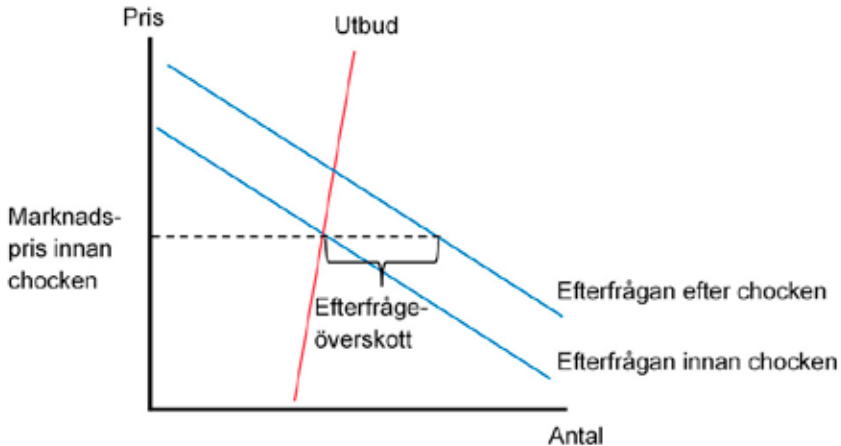
Enkelt uttryckt innebär bostadsbrist att efterfrågan på bostäder överstiger det tillgängliga utbudet på bostadsmarknaden. Redan på 1940-talet diskuterade dock Hausser och Jaffe (1947) att frågan är bra mycket mer komplex än så. För att förstå vad bostadsbrist innebär behöver man titta på olika grupper i samhället och deras olika sociala behov och ekonomiska möjligheter. Att det finns ett tillgängligt utbud av bostäder, och kanske till och med vakanser, är därmed en nödvändig men inte tillräcklig förutsättning för att uppnå balans på bostadsmarknaden. Utbudet behöver dessutom matcha behoven och möjligheterna för de som efterfrågar bostäder, alternativt att efterfrågan anpassar sig till utbudet (genom till exempel befolkningsflyttningar). I många fall är det sannolikt en kombination av bristande utbud, det vill säga helt enkelt en större efterfrågan än utbud (med andra ord, underskott), och bristande matchning mellan utbud och efterfrågan, som skapar utmaningar på bostadsmarknaden.

Hausser och Jaffe (1947) diskuterar även skillnader i karaktäristika mellan utbudet av bostäder och efterfrågan från befolkningen, där befolkningen teoretiskt sett är mer rörlig och kan flytta sig mellan lokala bostadsmarknader (även om många ofta väljer att stanna på "sin" plats, eller har preferenser för att flytta till vissa, ofta större, platser), medan bostäder i de allra flesta fall är geografiskt immobil, det vill säga oflyttbara. Nationella analyser av bostadsmarknaden kan därmed dölja problem och utmaningar eftersom dessa ofta uppstår på lokala marknader. Redan för närmare 80 år sedan lyftes alltså behovet av lokala analyser av bostadsmarknaden, vilket denna studie utgör ett exempel på.

Efterfrågan på bostäder, och behovet av olika typer av bostäder, förändras även över tid, bland annat beroende av att den genomsnittliga hushållstorleken har minskat, vilket visas av studier i både Nordamerika och Europa (Hausser och Jaffe 1947; Moring 2003; Rognerud och

Zahl 2006), inklusive Sverige (Popenoe 1987; Moring 2003). Detta beror på flera faktorer som till exempel lägre födelsetal, en ökning av andelen singelhushåll, ökad andel äktenskap som slutar i skilsmässa och minskad förekomst av generationsboenden, faktorer som alla bidrar till en ökad efterfrågan på fler och/eller mindre bostäder. I en svensk studie över åren 1988–2011 visar dessutom Alm, Nelson och Nieuwenhuis (2020) att singelhushåll och ensamstående föräldrar upplever en alltmer ansträngande ekonomisk situation, vilket ökar behovet av billigare boendelösningar. Andra samhällsutmaningar som många västländer står inför, och som ökar behovet av ekonomiskt hållbara boenden, är ungdomsarbetslöshet (Bell och Blanchflower 2011) och ett ökat inflöde av flyktinginvandrare (Isaksen 2020), eftersom dessa grupper ofta kommer med begränsade ekonomiska resurser.

En del av dessa samhällsförändringar sker långsamt över tid, medan andra inträffar över bara något eller några år, till exempel flyktingkrisen 2015 och en kraftig ökning av ungdomsarbetslösheten till följd av COVID-19-pandemin (Tamesberger och Bacher 2020; Lambovska, Sardinha och Belas 2021). Det innebär att behovet av bostäder, och kanske framför allt olika typer av bostäder, kan förändras både mycket hastigt och mycket kraftigt. Med andra ord utsätts efterfrågan på bostadsmarknaden av upprepade externa (eller exogena) chocker, det vill säga händelser *utöver prisförändringar* (huspriser, hyror) som påverkar efterfrågan. När detta sker på en marknad med relativt oelastiskt utbud (i alla fall kortsiktigt till följd av långa byggprocesser) krävs det en höjning av prisnivå för att nå balans på bostadsmarknaden, alternativt kommer ett efterfrågeöverskott (utbudsunderskott) uppstå, vilket illustreras i figur 2, eller ett redan befintligt efterfrågeöverskott öka (Glaeser, Gyourku och Saiz 2008; Howard och Liebersohn 2021). På en marknad med reglerade priser, som den svenska hyresmarknaden, är det mer sannolikt att det uppstår ett efterfrågeöverskott än en kraftig höjning av hyror. Man kan också tänka sig ett mellanting, det vill säga något mindre efterfrågeöverskott och en något höjd prisnivå.

Figur 2. Effekterna på bostadsmarknaden av en efterfrågechock. Källa: Egen bearbetning.

Som nämnts ovan finns det dock inte en enda nationell bostadsmarknad utan marknaden för bostäder är både geografiskt och socioekonomiskt segmenterad (Andersen, Andersen och Ærø 2000; Goodman och Thibodeau 2003), vilket innebär att man kan få olika effekter gällande prisförändringar och efterfrågeöverskott (bostadsbrist) på olika delmarknader. Tidigare studier visar till och med att den geografiska segmenteringen går ner på delområdesnivå (eller grannskap) (Andersen, Andersen och Ærø 2000; Goodman och Thibodeau 2003). Med tanke på de externa chocker som vi sett under senare tid är det sannolikt att det är marknaden för billigare bostäder som är särskilt påverkad, vilket i den svenska kontexten bekräftas av att närmare hälften av Sveriges 290 kommuner anger att avsaknad av bostäder med rimliga boendekostnader är en huvudförklaring till den upplevda bostadsbristen (Boverket 2023c). I dagens ekonomiska läge, och som följd av nyligen upplevda externa chocker (flyktingkrisen 2015, COVID-19), tycks det viktigare än någonsin att finna boendelösningar för mindre och/eller socioekonomiskt svaga hushåll. Här ligger betydelsen av att beakta vakanser som uppstår till följd av dödsfall.

Segmenterade flyttkedjor och betydelsen av dödsfall

Som redan beskrivits i introduktionen till detta kapitel kan flyttkedjor uppstå genom nybyggnation eller flyttningar (från den lokala bostadsmarknaden), samt genom att hushållets medlemmar dör eller att hushållet på annat sätt upplöses (Magnusson Turner 2008; 2012). Alla dessa faktorer skapar ett ledigt boende, med andra ord en vakans, vilket sätter i gång en kedjereaktion av (om)flyttningar på bostadsmarknaden tills samtliga boenden återigen är fyllda. Vetenskapliga studier i den svenska kontexten, närmare bestämt Stockholmsområdet, visar att flyttkedjor oftast berör samma geografiska område, vilket bland annat innebär att hushåll i förorter inte gynnas av vakanser som uppstår i innerstaden och vice versa (Magnusson Turner 2008). Att flyttkedjor är geografiskt begränsade visas även av internationella studier (Porrell 1981; Hegedüs och Tosics 1991). Likaså pekar tidigare forskning på att hushåll med låga inkomster (som är överrepresenterade i förorter) inte deltar i flyttkedjor alls i särskilt hög utsträckning, särskilt inte flyttkedjor som initieras av nybyggnation, vilket gäller både i Sverige (Clark och Sarapuu 1984; Magnusson Turner 2008) och internationellt (Kristof 1965; Sands 1976; Ferchiou 1982).

Nyligen publicerad forskning visar dock att även om nybyggnation i höginkomstområden primärt berör hushåll i närliggande höginkomstområden kan flyttkedjor nå även låginkomsttagare i andra områden, i alla fall om kedjorna är upp till sex flyttar långa (det vill säga involverar flytt av sex hushåll) (Mast 2023). Tidigare (om än relativt gamla) studier visar emellertid att flyttkedjor oftast är av begränsad längd och därmed berör relativt få hushåll, även om längden varierar beroende på kontexten (se översikt av Rasmusson, Grander och Salonen 2018). Flyttkedjor på lokala bostadsmarknader begränsas av att de når ett abrupt slut så fort en vakans fylls på genom att ett utom-lokalt hushåll flyttar in, att ett lokalt hushåll omformas (till exempel på grund av skilsmässa eller utflyttande barn), eller genom att vakansen på annat sätt fylls av ett hushåll som inte lämnar efter sig en ny vakans (Myers, Park och Cho 2023).

Nybyggda bostäder kommer oftast med ett högt pris (småhus), en hög avgift (bostadsrätt), eller en hög hyra (hyresrätt), vilket är utmanande för resurssvaga hushåll. Segmenteringen av bostadsmarknaden innebär även att flyttkedjor oftast berör samma typ av upplåtelseform, det vill säga hushåll som initialt bor i hyresrätt deltar sällan i flyttkedjor som rör bostadsrätter och småhus, vilket bland annat kan bero på att de är boendeformer som kräver ett initialt kapital (Clark och Sarapu 1984). Även om långa flyttkedjor potentiellt sett kan nå även socioekonomiskt svaga hushåll i billigare hyresrätter har dessa hushåll sämre förutsättningar för att vara mobila på bostadsmarknaden. De har därmed en lägre sannolikhet att kunna uppnå en förbättrad boendestandard och en bättre matchning mellan sitt boendebehov och faktiska boende. Flera studier pekar även på omfattande etnisk diskriminering på hyresmarknaden för bostäder i både Sverige (Ahmed och Hammarstedt 2008; Ahmed, Andersson och Hammarstedt 2010) och andra länder (se Flage 2018, för en metaanalys över 25 studier i OECD-länder), vilket förstärker svårigheterna för många redan socioekonomiskt utsatta grupper (Wixe och Pettersson 2020).

Med tanke på att både bostadsmarknaden som helhet samt flyttkedjor är segmenterade, både geografiskt och socioekonomiskt, och att nybyggnation inte tenderar att gynna kapital- och resurssvaga hushåll, krävs det att bostäder frigörs på annat vis för att fler grupper ska få möjlighet till geografisk och social rörlighet på bostadsmarknaden. Dödsfall, vilka ofta inträffar vid en högre ålder samt i mindre hushållsstorlekar, innebär inte enbart en tragedi utan kan även medföra en frigörelse av mindre och billigare bostäder, med ökad möjlighet för socioekonomiskt svaga hushåll att delta i flyttkedjor, vilket tidigare beskrivits av Filius, Dieleman och Hooimeyer (1991). Även om dödsfall ofta lyfts fram som en initierande faktor till flyttkedjor tycks deras studie av den nederländska bostadsmarknaden vara den enda vetenskapliga publikationen som empiriskt studerar betydelsen av dödsfall för vakanser.

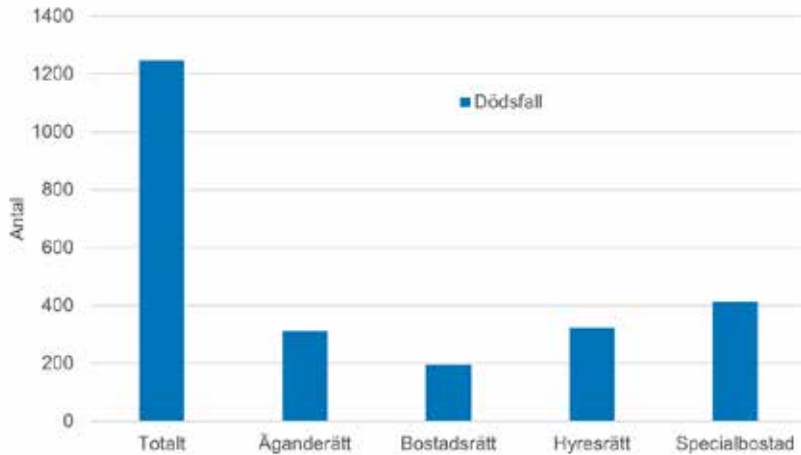
UPPSKATTADE VAKANSER TILL FÖLJD AV DÖDSFALL

Som en empirisk fallstudie för att undersöka den potentiella betydelsen av dödsfall för vakanser i den svenska kontexten används här registerdata från Statistiska Centralbyrån (SCB) gällande Jönköpings kommun år 2018. Även den geografiska fördelningen av uppstådda vakanser studeras genom att nyttja geografisk kodad statistik på delområdesnivå, där delområden motsvarar kommunens så kallade nyckelkodsområden (NYKO) på tresiffrig nivå. NYKO-systemet är framtaget av SCB för att möjliggöra redovisning av statistik för delområden inom en kommun, något som ofta krävs i den kommunala planeringen (Statistiska Centralbyrån 2019b). Det gäller inte minst för beräkning av bostadsbehov och planering av nybyggnation.

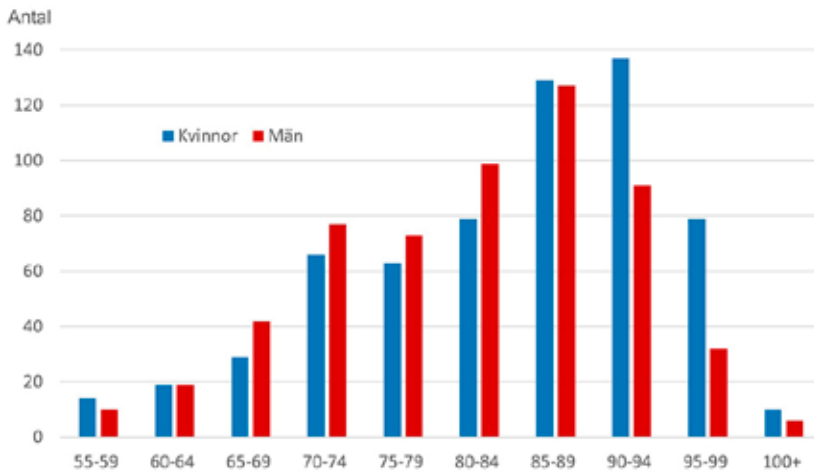
Dödsfall och vakanser per boendeform

År 2018 avled 1 246 personer från och med 15 års ålder som var boende i Jönköpings kommun. Figur 3 visar hur dessa dödsfall fördelades över olika upplåtelseformer. Specialbostad, vilket inkluderar äldreboenden, utgör den vanligaste boendeformen för personer som avlider, särskilt bland äldre. Ungefär lika många var bosatta i äganderätt, vilket uteslutande gäller småhus, som i hyresrätt, där flertalet återfinns i flerbostadshus. Bostadsrätt, varav de flesta i flerbostadshus, är minst förekommande bland avlidna. Figur 4 visar att äldre personer är kraftigt överrepresenterade bland dödsfallen, där män tenderar att avlida tidigare än kvinnor.

Att personer avlider leder inte per automatik till vakanser eftersom efterlevande i hushållet kan stanna kvar i bostaden. Information om avlidnas civilstånd är dock inte tillgängligt i statistikunderlaget för denna studie. För att uppskatta antalet lediga bostäder viktas därför antalet dödsfall med andelen av samtliga individer som inte är sammanboende. Individer yngre än 15 år antas uteslutande vara sammanboende och dödsfall i denna grupp antas därmed inte leda till en vakant bostad. Eftersom civilstånd sannolikt skiljer mellan kvinnor

Figur 3. Antal dödsfall per upplåtelseform, Jönköpings kommun 2018. Källa: Egen bearbetning efter statistik från SCB (Statistiska Centralbyrån 2019a).

Figur 4. Antal avlidna individer, per kön och femårsklass, Jönköpings kommun 2018. Källa: Egen bearbetning efter statistik från SCB (Statistiska Centralbyrån 2019a).

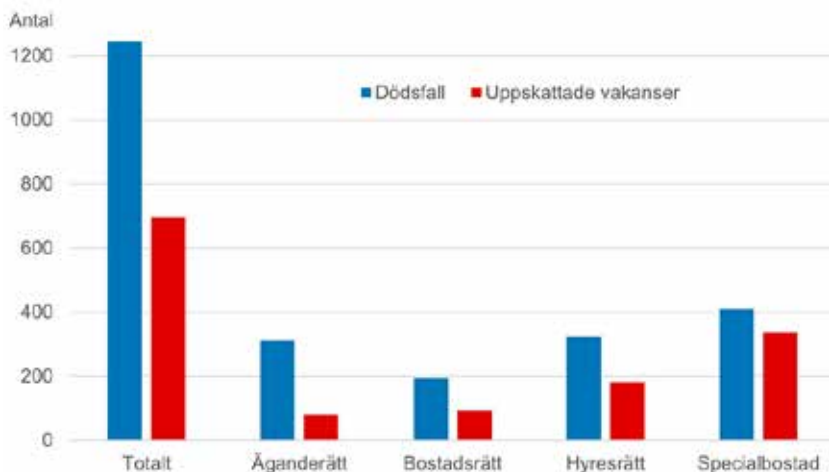

Figur 5. Andel individer som inte är sammanboende, per kön och femårsklass, Jönköpings kommun 2018. Källa: Egen bearbetning efter statistik från SCB (Statistiska Centralbyrån 2019a).

och män i olika åldrar, samt mellan olika boendeformer och bostadsområden, skapas unika vikter för varje bostadsområde (delområde) och boendeform, uppdelat på kön samt ålder i femårsklasser.

Bland individer som är 15 år och äldre är ungefär en tredjedel ensamboende, där andelen är något högre bland kvinnor än bland män. Gällande upplåtelseformer är andelen ensamboende högst i specialbostäder, cirka tre fjärdedelar, och lägst i äganderätter (småhus), där närmare nio av tio är sammanboende. Figur 5 visar att graden av ensamboende även förändras med åldern, där andelen är relativt hög i 20-årsåldern, lägre i 30–60-årsåldern, för att sedan stiga kraftigt från 70–80-års ålder. Andelen som inte är sammanboende är särskilt hög bland äldre kvinnor, vilket sannolikt förklaras av skillnader i medellivslängd mellan kvinnor (85 år) och män (81 år) (Statistiska Centralbyrån 2023b).

Figur 6 kompletterar dödsfallen enligt figur 3 med det totala antalet uppskattade vakanser, samt vakanser uppdelat per upplåtelseform.³ När dödsfallen viktas med andelen som inte är sammanboende sjun-

Figur 6. Antal dödsfall och uppskattade vakanser per upplåtelseform, Jönköpings kommun 2018. Källa: Egen bearbetning efter statistik från SCB (Statistiska Centralbyrån 2019a).

ker antalet till totalt 695 friställda bostäder till följd av dödsfall. För specialbostäder ligger det uppskattade antalet vakanser relativt nära antalet avlidna, vilket beror på att personer som bor i specialbostad ofta är ensamboende. Dödsfall på äldreboenden leder dock inte per automatik till en vakans på bostadsmarknaden eftersom äldre behöver ett biståndsbeslut (för särskilt boende) från kommunen för kunna fylla en frigjord plats. I Boverkets senaste bostadsmarknadsenkät uppger dock 109 av 290 kommuner att de har underskott i antalet platser på särskilt boende för äldre, endast 31 kommuner har överskott medan 140 kommuner (däribland Jönköpings kommun) är i balans mellan utbud och efterfrågan gällande platser på äldreboenden (Boverket 2023b). Framför allt i kommuner med underskott kan man förvänta sig att en frigjord plats på ett äldreboende blir fylld relativt snabbt, vilket kan initiera en flyttkedja på bostadsmarknaden innefattande billigare och/eller mindre boenden.

Dödsfall bland personer som bor i äganderätt (småhus) leder i lägst grad till vakanser, vilket följer naturligt av att denna boendeform är

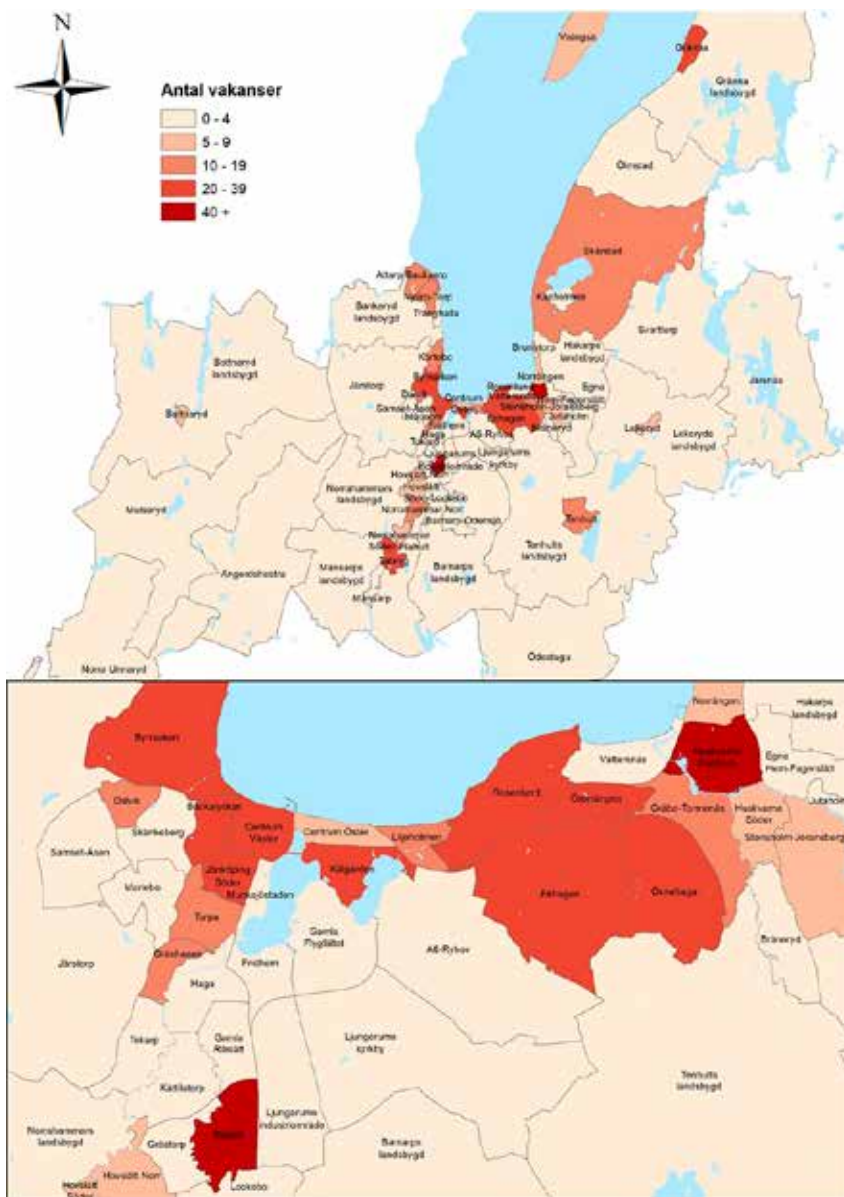
vanlig bland sammanboende. Även om dödsfall bland sammanboende inte friställer en bostad kan de bidra till flyttkedjor om den/de efterlevande väljer att byta boende inom den lokala bostadsmarknaden eller väljer att lämna den lokala bostadsmarknaden. En eventuell vidareflytt inom den lokala bostadsmarknaden förutsätter dock att det finns en vakans, alternativt att hushåll byter bostad med varandra. Även om bilaterala bostadsbyten inte startar i gång någon flyttkedja förbättras sannolikt matchningen på bostadsmarknaden för de hushåll som berörs av bytet.

En jämförelse mellan figur 1 och figur 6 visar att antalet uppskattade vakanser till följd av dödsfall utgör en relativt stor del av det totala antalet vakanser på bostadsmarknaden. Även om specialbostäderna undantas gavs nästan lika många lediga bostäder av dödsfall som genom nybyggnation under 2018. Antalet avlidna är dessutom relativt konstant över åren vilket innebär att för år med lägre nybyggnations-takt, till exempel 2007–2012 och 2014–2015, ger dödsfall ett större bidrag till bostadsutbudet än nybyggnation. Betydelsen av dödsfall för friställda bostäder och flyttkedjor bör därmed inte underskattas.

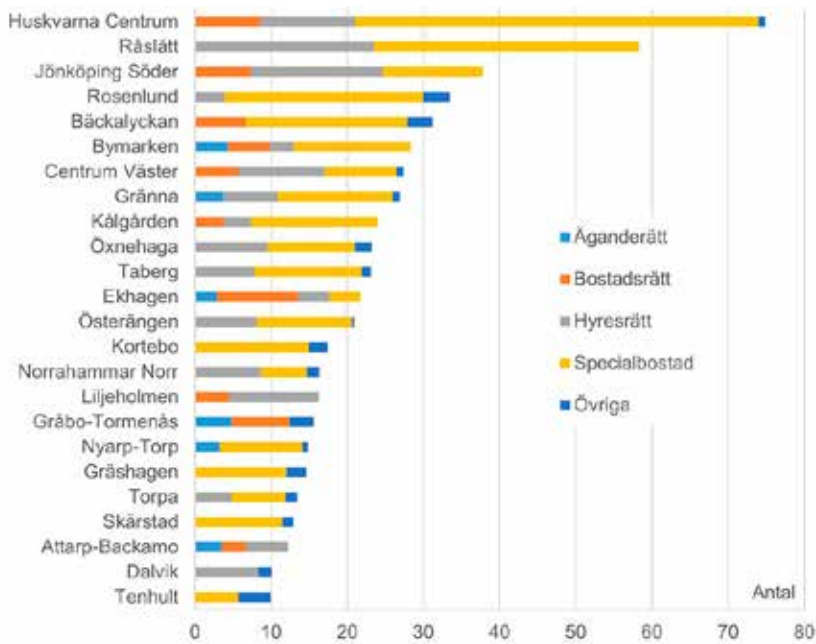
Geografiska skillnader

Den geografiska fördelningen av uppskattade vakanser visas av figur 7. Antalet friställda bostäder är generellt sett högre i tätbebyggda områden (centrum och omkringliggande områden) än i kommunens landsbygdsområden, vilket följer naturligt av att en större del av befolkningen bor på dessa platser och att fler dödsfall därmed inträffar där. Vakanserna tenderar även att vara fler i delområden med god tillgång till äldreboenden, till exempel Huskvarna Centrum, Råslätt, Kålgården och Rosenlund. Dessa områden ligger företrädesvis inom eller relativt nära kommunens centrala delar.

Figur 8 visar hur de uppskattade vakanserna fördelar sig över olika upplåtelseformer, för delområden med minst tio vakanser. Om antalet vakanser för en specifik boendeform understiger tre redovisas dessa

Figur 7. Antal vakanser efter dödsfall, per delområde i Jönköpings kommun, 2018. Källa: Egen bearbetning efter statistik från SCB (Statistiska Centralbyrån 2019a).

Figur 8. Antal vakanser efter dödsfall, per boendeform och delområde i Jönköpings kommun, 2018. Källa: Egen bearbetning efter statistik från SCB (Statistiska Centralbyrån 2019a).

under kategorin övriga, vilken även innefattar vakanser där uppgift om upplåtelseform saknas. Specialbostäder står för en hög andel av de friställda bostäderna i flertalet delområden, vilket speglar figur 6 ovan.

Antalet vakanser efter dödsfall är som högst i Huskvarna Centrum med 75 friställda bostäder, där sju av tio utgörs av specialbostäder (sannolikt äldreboenden). Huskvarna Centrum utgör ett stadsdelcentrum i Jönköpings kommun lokaliserat öster om Jönköpings mest centrala delar (Centrum Öster och Centrum Väster). Även om specialbostäder står för majoriteten av vakanserna också på Råslätt, söder om stadskärnan, har Råslätt relativt många friställda hyresrätter. Dessa är tämligen billiga bostäder, vilket sannolikt gäller även för friställda hyresrätter i exempelvis Öxnehaga, Österängen, Taberg och Norrahammar Norr.

Råslätt, Öxnehaga och Österängen utgör tre av Jönköpings kommuns fyra prioriterade områden, det vill säga områden med socioekonomiska utmaningar (Jönköpings kommun 2022). Taberg och Norrahammar Norr kommer med en lägre hyresnivå på grund av sin lokalisering längre ifrån (sydsydväst om) den centrala tätorten. Dödsfall i dessa områden kan därmed förväntas bidra till flyttkedjor som har potential att nå kapital- och resurssvaga hushåll i socioekonomiskt svagare områden och/eller områden som ligger längre från stadskärnan. Även vakanser i specialbostäder kan indirekt bidra till sådana flyttkedjor, genom att äldre lämnar hyresrätter till förmån för lediga platser på äldreboenden, förutsatt att biståndsbeslut finns.

Det motsatta gäller sannolikt friställda hyresrätter i Jönköping Söder, Centrum Väster och Liljeholmen, tre områden i eller i närheten av stadskärnan med en relativt hög hyresnivå (vilken ändock kan vara lägre än för nybyggnation). Flyttkedjor till följd av dessa vakanser är mindre sannolika att involvera socioekonomiskt svaga grupper med begränsade inkomster. Gällande bostadsrätter har Ekhagen högst antal uppskattade vakanser med elva friställda lägenheter till följd av dödsfall. Ekhagen är lokaliserat utanför stadskärnan och kommer därmed med ett generellt lägre pris för friställda bostadsrätter än exempelvis Centrum Väster och Jönköping Söder. Antalet friställda småhus med äganderätt är som högst i Gråbo-Tormenås, Bymarken och Attarp-Backamo, tre områden utanför, men ändock relativt nära, stadskärnan. Dödsfall leder dock till relativt få vakanta äganderätter även i dessa områden, vilket har sin grund i att en hög andel hushåll i småhus är sammanboende.

SAMMANFATTANDE SLUTSATSER

I Sverige, liksom många andra länder, är bostadsmarknaden indelad i olika segment baserat på både geografi och socioekonomi (Andersen, Andersen och Ærø 2000; Goodman och Thibodeau 2003). På grund av begränsade ekonomiska resurser, ibland i kombination med etnisk dis-

kriminering (Flage 2018), möter socioekonomiskt svagare grupper utmaningar i sin geografiska och sociala bostadsmobilitet. Många vakanser på bostadsmarknaden uppstår genom nybyggnation, vilket skapar boendeformer som oftast inte är tillgängliga för kapital- och resurssvaga grupper (se Magnusson Turner 2008; Ferchiou 1982). Ett undantagsfall kan vara om nybyggnationen initierar särskilt långa bostadsflyttkedjor (Mast 2023), vilket dock inte tycks höra till vanligheterna i den svenska kontexten (Rasmusson, Grander och Salonen 2018).

Vakanser kan även uppstå genom att hushåll försvinner, vilket kan inträffa genom att hushållet lämnar den lokala bostadsmarknaden eller genom att personen/personerna i hushållet avlider. Betydelsen av det sistnämnda studeras i den nederländska kontexten av Filius, Dieleman och Hooimeyer (1991), vars resultat pekar på att dödsfall genererar lediga bostäder i form av mindre och billigare hyresrätter, vilket i sin tur inbjuder socioekonomiskt svagare hushåll att delta i flyttkedjor. Trots att det gått mer än 30 år sedan artikeln publicerades har det inte tillkommit någon ytterligare studie som bekräftar eller dementerar de nederländska forskarnas slutsatser. Denna studie bidrar därmed med ny kunskap om betydelsen av dödsfall för vakanser på bostadsmarknaden genom en empirisk fallstudie av Jönköpings kommun.

Resultaten visar att i Jönköpings kommun kan antalet friställda bostäder till följd av dödsfall uppskattas till 695 för år 2018, vilket baseras på det faktiska antalet avlidna individer (1 246) viktat med andelen ensamboende per kön, ålder, boendeform och delområde. Eftersom denna siffra överstiger antalet nybyggda lägenheter i kommunen under 2018, spelar dödsfall en betydande roll för tillgången till vakanser på bostadsmarknaden i Jönköpings kommun.

Huskvarna Centrum, ett stadsdelscentrum öster om centrala Jönköping, har totalt sett högst antal uppskattade vakanser till följd av dödsfall. Flest friställda, och relativt billiga, hyresrätter finns på Råslätt (ett av Jönköpings kommuns socioekonomiskt svaga områden), medan Ekhamnen står för flest bostadsrätter. Även i områdena i eller i närheten av stadskärnan (Jönköping Söder, Centrum Väster, Liljeholmen) leder

dödsfall till relativt många vakanta hyresrätter, dock sannolikt av det dyrare slaget. Flertalet vakanser utgörs av specialbostäder (inklusive äldreboenden), vilket följer naturligt av att många personer i denna boendeform är både äldre och ensamboende. Dödsfall bland småhusägare leder däremot till relativt få vakanser på bostadsmarknaden, något som beror på att de flesta hushåll med äganderätt utgörs av sammanboende. Att en person i hushållet avlider leder därmed inte per automatik till att bostaden frigörs, om inte efterlevande också väljer att lämna bostaden.

Medan nybyggda bostäder ofta är relativt dyra, oavsett geografisk lokalisering, kan dödsfall skapa vakanser i billigare hyresrätter eller andra boendeformer. Det innebär att flyttkedjor som initieras av dödsfall har större sannolikhet att nå kapital- och resurssvaga hushåll. Dödsfall är dessutom mer jämnt fördelade över åren, samt över kommunens delområden (även om åldersstruktur, medellivslängd och därmed antal dödsfall också varierar geografiskt), än nybyggnation, och står för en relativt stor andel av samtliga vakanser. Oavsett upplåtelseform och bostadsområde kan dödsfall därmed leda till en ökad rörlighet på bostadsmarknaden, vilket ger bättre möjligheter för hushåll att finna boenden som matchar deras behov. Med hänsyn till detta bör dödsfall ges en tydligare plats i diskussioner gällande bostadsbrist samt i de modeller som används på nationell (av till exempel Boverket) och lokal nivå för att räkna ut kommande behov av (nybyggda) bostäder.

Mot bakgrund av det ytterst begränsade antalet studier gällande betydelsen av dödsfall för vakanser (och flyttkedjor) på bostadsmarknaden uppmuntras framtida studier på detta tema. För att kunna generalisera och dra mer långtgående slutsatser krävs fler empiriska studier av lokala bostadsmarknader i Sverige, gärna för hela landet, samt med fördel ytterligare internationella studier att jämföra med. En aspekt som är värd att undersöka är även huruvida socioekonomiskt svaga hushåll faktiskt deltar i flyttkedjor som uppstår till följd av dödsfall. Det är även av vikt att studera hur exempelvis kommuner kan

arbeta för att socioekonomiskt svaga hushåll i behov av bättre boende ska kunna delta i flyttkedjor i större utsträckning, något som dessutom kan vara en bricka i att bryta den rådande boendesegregationen.

NOTER

1. En tidigare version av detta kapitel finns publicerad som en rapport för Jönköpings kommun, Vakanta bostäder efter dödsfall (2019), Stadskontorets utredningsenhet, Jönköpings kommun. Därav är det Jönköpings kommun som utgör fallstudie även i detta kapitel.
2. Rasmusson, Grander och Salonen (2018) sammanfattar flertalet svenska och internationella studier av bostadsflyttkedjor. I avsnitt 2 ges direkta referenser till ett urval av dessa.
3. Antal uppskattade vakanser i förhållande till antal dödsfall stämmer väl överens med antal faktiska dödsfall bland icke-sammanboende för 2015, då uppgift om civilstånd är tillgängligt.

REFERENSER

- Ahmed, A. M. & Hammarstedt, M. (2008). Discrimination in the rental housing market: A field experiment on the Internet. *Journal of Urban Economics* 64(2): s. 362–372. <https://doi.org/10.1016/j.jue.2008.02.004>
- Ahmed, A. M., Andersson, L. & Hammarstedt, M. (2010). Can discrimination in the housing market be reduced by increasing the information about the applicants? *Land Economics* 86(1): s. 79–90. <https://doi.org/10.3368/le.86.1.79>
- Alm, S., Nelson, K. & Nieuwenhuis, R. (2020). The diminishing power of one? Welfare state retrenchment and rising poverty of single-adult households in Sweden 1988–2011. *European Sociological Review* 36(2): s. 198–217. <https://doi.org/10.1093/esr/jcz053>
- Andersen, H. S., Andersen, H. T. & Ærø, T. (2000). Social polarisation in a segmented housing market: Social segregation in Greater Copenhagen. *Geografisk Tidsskrift-Danish Journal of Geography* 100(1): s. 71–83. <https://doi.org/10.1080/00167223.2000.10649440>

- Bell, D. N. & Blanchflower, D. G. (2011). Youth unemployment in Europe and the United States. I Calmfors, L. & Holmlund, B. (red.). *Nordic Economic Policy Review Number 1 – Labour market consequences of the economic crisis*. Nordiska ministerrådet, s. 11–37.
- Boverket (2023a). *Bostadsmarknadsenkäten 2023*. <https://boverket.se/sv/samhallsplanering/bostadsmarknad/bostadsmarknaden/bostadsmarknadsenkaten/> (Hämtad 2023-10-11)
- Boverket (2023b). *Lika stor brist på särskilda boenden som före pandemin*. <https://www.boverket.se/sv/samhallsplanering/bostadsmarknad/olika-grupper/aldre/sarskilda/> (Hämtad 2023-10-11)
- Boverket (2023c). *Öppna data - Boverkets bostadsmarknadsenkät*. <https://www.boverket.se/sv/om-boverket/publicerat-av-boverket/oppna-data/bostadsmarknadsenkaten/> (Hämtad 2023-10-11)
- Clark, E. & Sarapuu, J. (1984). Flyttningskedjor i sydvästra Skåne och Stor-Stockholm: bostadsbyggandets effekter på bostadsmarknaden. Statens råd för byggnadsforskning. <http://hdl.handle.net/2077/45947> (Hämtad 2023-12-18)
- Ferchiou, R. (1982). The indirect effects of new housing construction in developing countries. *Urban Studies* 19(2): s. 167–176. <https://doi.org/10.1080/00420988220080291>
- Flage, A. (2018). Ethnic and gender discrimination in the rental housing market: Evidence from a meta-analysis of correspondence tests, 2006–2017. *Journal of Housing Economics* 41: s. 251–273. <https://doi.org/10.1016/j.jhe.2018.07.003>
- Filius, F. C., Dieleman, F. M. & Hooimeyer, P. (1991). Departure from the housing market: Effects on housing supply in the Netherlands. *Housing Studies* 6(4): s. 240–250. <https://doi.org/10.1080/02673039108720712>
- Glaeser, E. L., Gyourko, J. & Saiz, A. (2008). Housing supply and housing bubbles. *Journal of Urban Economics* 64(2): s. 198–217. <https://doi.org/10.1016/j.jue.2008.07.007>
- Goodman, A. C. & Thibodeau, T. G. (2003). Housing market segmentation and hedonic prediction accuracy. *Journal of Housing Economics* 12(3): s. 181–201. [https://doi.org/10.1016/S1051-1377\(03\)00031-7](https://doi.org/10.1016/S1051-1377(03)00031-7)
- Hall, T. & Vidén, S. (2005). The Million Homes Programme: a review of the great Swedish planning project. *Planning Perspectives* 20(3): s. 301–328. <https://doi.org/10.1080/02665430500130233>
- Hausser, P. M. & Jaffe, A. J. (1947). The extent of the housing shortage. *Law & Contemporary Problems* 12(1): s. 3–15. <https://doi.org/10.2307/1190114>

- Hegedüs, J. & Tosics, I. (1991). Filtering in socialist housing systems: results of vacancy chain surveys in Hungary. *Urban Geography* 12(1): s. 19–34. <https://doi.org/10.2747/0272-3638.12.1.19>
- Howard, G. & Liebersohn, J. (2021). Why is the rent so darn high? The role of growing demand to live in housing-supply-inelastic cities. *Journal of Urban Economics* 124: s. 103369. <https://doi.org/10.1016/j.jue.2021.103369>
- Isaksen, J. V. (2020). The framing of immigration and integration in Sweden and Norway. *Nordic Journal of Migration Research* 10(1): s. 106–124. <https://doi.org/10.2478/njmr-2019-0033>
- Jönköpings kommun (2022). *Välfärdsindikatorer för kommunens delområden*. Stadskontorets utredningsenhet. <https://www.jonkoping.se/download/18,32edd211813d4e011a5b023/1656330672242> (Hämtad 2023-12-18)
- Kristof, F. S. (1965). Housing policy goals and the turnover of housing. *Journal of the American Institute of Planners* 31(3): s. 232–245. <https://doi.org/10.1080/01944366508978170>
- Lambovska, M., Sardinha, B. & Belas Jr, J. (2021). Impact of the COVID-19 pandemic on youth unemployment in the European Union. *Ekonomicko-Manazerske Spektrum* 15(1): s. 55–63. <https://doi.org/10.26552/ems.2021.1.55-63>
- Länsstyrelsen i Jönköpings län (2018). *Analys av bostadssituationen i Jönköpings län 2018*. Meddelande nr 2018:16. https://www.lansstyrelsen.se/publikation?entry=F_2018_16&context=25 (Hämtad 2023-12-18)
- Länsstyrelsen i Jönköpings län (2019). *Analys av bostadssituationen i Jönköpings län 2019*. Meddelande nr 2019:11. https://www.lansstyrelsen.se/publikation?entry=F_2019_11&context=25 (Hämtad 2023-12-18)
- Länsstyrelsen i Jönköpings län (2023). *Analys av bostadssituationen i Jönköpings län 2023*. Meddelande nr 2023:11. <https://www.lansstyrelsen.se/publikation?entry=266&context=25> (Hämtad 2023-12-18)
- Magnusson Turner, L. (2008). Who gets what and why? Vacancy chains in Stockholm's housing market. *European Journal of Housing Policy* 8(1): s. 1–19. <https://doi.org/10.1080/14616710701817133>
- Magnusson Turner, L. (2012). Vacancy chains. I Smith, S. J. (red.). *International Encyclopedia of Housing and Home*. Elsevier, s. 235–240.

- Mast, E. (2023). JUE Insight: The effect of new market-rate housing construction on the low-income housing market. *Journal of Urban Economics* 133: s. 103383. <https://doi.org/10.1016/j.jue.2021.103383>
- Moring, B. (2003). Nordic family patterns and the north-west European household system. *Continuity and Change* 18(1): s. 77–109. <https://doi.org/10.1017/S0268416003004508>
- Myers, D., Park, J. & Cho, S. (2023). Housing shortages and the new downturn of residential mobility in the US. *Housing Studies* 38(6): s. 1088–1109. <https://doi.org/10.1080/02673037.2021.1929860>
- Popenoe, D. (1987). Beyond the nuclear family: A statistical portrait of the changing family in Sweden. *Journal of Marriage and the Family* 49(1): s. 173–183. <https://doi.org/10.2307/352681>
- Porell, F. W. (1981). Spatial impacts of local housing programs: An Empirical Application of a Housing Turnover Model. *Journal of the American Planning Association* 47(1): s. 59–69. <https://doi.org/10.1080/01944368108977090>
- Rasmusson, M., Grander, M. & Salonen, T. (2018). *Flyttkedjor: En litteraturöversikt över befintlig forskning om bostadsflyttkedjor*. Rapport 2018:13, Tillväxt och regionplaneförvaltningen, Stockholm. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:mau:diva-16873>
- Rognerud, M. A. & Zahl, P. H. (2006). Social inequalities in mortality: changes in the relative importance of income, education and household size over a 27-year period. *The European Journal of Public Health* 16(1): s. 62–68. <https://doi.org/10.1093/eurpub/ckio70>
- Sands, G. (1976). Housing turnover: assessing its relevance to public policy. *Journal of the American Institute of Planners* 42(4): s. 419–426. <https://doi.org/10.1080/01944367608977746>
- Statistiska Centralbyrån (2010). *Boende, byggande och bebyggelse*. Statistisk årsbok 2010: s. 185.
- Statistiska Centralbyrån (2019a). *Antal döda per NYKO-område, kön, ålder i femårsklasser, hustyp och upplåtelseform, Jönköpings kommun, 2018*. [Dataset]. Regiondatabas (Supercross) för Jönköpings kommun, tillgänglig via SCB:s plattform för mikrodata – MONA (<https://www.scb.se/vara-tjanster/bestall-data-och-statistik/bestalla-mikrodata/mona---leveranssystemet-for-mikrodata/>). (Hämtad 2019-10-07)
- Statistiska Centralbyrån (2019b). *Mer om NYKO*. <https://www.scb.se/contentassets/4d51516f7c4504a669fdf242136eacfee/meromnyko-.pdf> (Hämtad 2023-12-18)

- Statistiska Centralbyrån (2023a). *Färdigställda lägenheter i nybyggda hus efter region och hustyp. Jönköpings kommun, flerbostadshus och småhus, 1991–2020*. [Dataset]. https://www.statistikdatabasen.scb.se/pxweb/sv/ssd/START__BO__BO0101__BO0101A/LghReHustypAr/ (Hämtad 2023-12-18)
- Statistiska Centralbyrån (2023b). *Medellivslängd i Sverige*. <https://www.scb.se/hitta-statistik/sverige-i-siffror/manniskorna-i-sverige/medellivslangd-i-sverige/> (Hämtad 2023-12-18)
- Tamesberger, D. & Bacher, J. (2020). COVID-19 crisis: How to avoid a ‘lost generation’. *Intereconomics* 55: s. 232–238. <https://doi.org/10.1007/s10272-020-0908-y>
- Wixe, S. & Pettersson, L. (2020). Segregation and individual employment: a longitudinal study of neighborhood effects. *Annals of Regional Science* 64(1): s. 9–36. <https://doi.org/10.1007/s00168-019-00950-x>

Författare

ANNA NYBERG är ekonomie doktor i företagsekonomi från Handelshögskolan och idag verksam som utbildningsledare vid Stockholms universitet. Hon disputerade på en avhandling om innovationer inom distributionskanaler. Hennes forskning handlar om innovation och beteendeförändringar inom skilda empiriska områden, bland annat självbetjäning inom dagligvaruhandel, e-banking och klok antibiotikaförskrivning. Med sin medförfattare Karin Svedberg Helgesson (kapitel 7) har Anna tidigare skrivit antologibidrag om imitation (2007), om gränsgående tjänstemän i skönlitteraturen (2017) och om dödsadministration i svensk lyrik (2022).

E-post: anna.m.nyberg@su.se

ANNIKA JONSSON är docent och universitetslektor i sociologi vid Karlstads universitet. Hennes forskning handlar på ett övergripande plan om hur samhällen utgörs av både levande och döda människor, och om hur integreringen av de döda ser ut i den nordeuropeiska kontexten. Hon intresserar sig särskilt för fortsatta band, det vill säga människors upplevelser av att ha relationer med närstående som har dött, och för de sociala och kulturella villkor som sörjande möter.

E-post: annika.jonsson@kau.se

CAROLA WINGREN är professor i Landskapsarkitekturens profession och praktik vid Institutionen för stad och land, SLU i Uppsala. Som landskapsarkitekt har hon ett särskilt fokus på landskapsestetik och design, med inriktning mot klimatförändringar och stigande havsnivåers effekter på landskapet, samt hur begravningsplatsen utvecklas till ett publikt

grönt stadsrum för mångkulturella och multifunktionella möten. Wingren arbetar huvudsakligen inter- och transdisciplinärt i samarbeten som sträcker sig mellan konst, humaniora, samhälls- och naturvetenskap, och med metoder som ofta inbegriper ett experimentellt undersökande.
E-post: carola.wingren@slu.se

CRISTINA PRYTZ är fil dr i historia och är idag affilierad till Sveriges lantbruksuniversitet. Hennes forskning har handlat om sociala nätverk på landsbygden under 1800-talet, genus och arbete, relationen mellan statsanställda och kronan under stormaktstiden samt om tidigmoderna idéer om boende och trädgårdar i Sverige och Europa. Under kommande år arbetar hon tillsammans med Helena Nordh i det Formfinansierade forskningsprojektet Härifrån till evigheten.
E-post: cristina.prytz@slu.se

EVELINA LUNDMARK är forskare på Centrum för mångvetenskaplig forskning om religion och samhälle vid Uppsala universitet. Hennes forskning fokuserar på ateism på sociala medier, kulturell kristendom, sekularism och nationalism i Skandinavien, samt kristen nationalism och populärkultur i USA. Lundmark är särskilt intresserad av interaktioner mellan individ och algoritmer på sociala medier, och hur sådana processer formar identitetskonstruktioner i samtida samhällen.
E-post: evelina.lundmark@teol.uu.se

HELENA NORDH är professor i landskapsarkitektur vid Sveriges lantbruksuniversitet. Hennes forskning handlar om grönytor i stadsmiljö, hur de upplevs, används och påverkar människors hälsa. En av dessa grönytor är den urbana begravningsplatsen. Under flera år har hon studerat begravningsplatsens kvaliteter och funktioner och dess roll i det moderna samhället. De kommande åren leder hon i nära samarbete med Cristina Prytz forskningsprojektet Härifrån till evigheten – en studie om hur evig gravfrid tolkas i praktiken.
E-post: helena.nordh@slu.se

INGEBORG SVENSSON är universitetslektor i etnologi på Uppsala Universitet. Svenssons forskning om död och sorg har främst behandlat hur heteronormativitet möjliggör vilka liv som passerar som sörjbara och vem som kvalificerar sig som anhörig. Andra teman av intresse kan sammanfattas med begreppen identifikation, engagemang och makt och har främst studerats inom ramen för sexuella identiteter och med särskilt fokus på känslöstrukturer. Pågående forskning handlar om Kanarieöarna och har fokus på platsanknytning, platskänsla och platsidentitet.

E-post: ingeborg.svensson@etnologi.uu.se

JAKOB WIRÉN är adjungerad professor i religionsteologi vid Centrum för teologi och religionsvetenskap vid Lunds universitet och teologisk sekreterare till Svenska kyrkans ärkebiskop vid Kyrkokansliet i Uppsala. Hans forskning är inriktad på interreligiösa relationer, religiös mångfald och dialogen mellan judendom, kristendom och islam. Han arbetar för närvarande med ett forskningsprojekt om begravningsplatsen i interreligiös belysning. Wiréns senaste bok är *Att ge plats för den andre?* (Verbum 2021).

E-post: Jakob.wiren@ctr.lu.se

JAN-OLOF AGGEDAL är docent i praktisk teologi vid Lunds universitet samt stiftsadjunkt för teologisk analys vid Lunds stift. Hans främsta intresseområde är samspelet mellan trossamfundens trostolkningar och individens livstydning i ett mångkulturellt samhälle. Hans forskning berör ritens funktion samt människors upplevelser av ritens, särskilt riter kring död och begravning samt förkunnelsen vid kyrkliga handlingar. Han har även publicerat stiftshistoriska artiklar och monografier.

E-post: jan-olof.aggedal@svenskakyrkan.se

JOHAN JANSSON är docent och universitetslektor i Kulturgeografi vid Uppsala universitet. Hans forskning behandlar rumslig organisation av (ekonomiska) aktiviteter, rumsliga och socialt inbäddade processer och hur ny teknologi (digitalisering) förändrar förutsättningar för lokalisering, kunskapsflödenas sociala inbäddning samt värdeskapande processer för produktion, konsumtion och mellanhänder. Johan arbetar främst med kvalitativa metoder och empiriskt ligger hans fokus på olika kulturindustrier i skärningspunkten mellan kultur och ekonomi, lokala miljöer samt urban och regional utveckling.
E-post: johan.jansson@kultgeog.uu.se

KARIN SVEDBERG HELGESSON är docent i företagsekonomi och Associate Professor vid institutionen för Management and Organization, Handelshögskolan i Stockholm. Hon forskar för närvarande om myndighetskommunikatörers roll i gränslandet mellan det civila och militära, kunskap(sspridning) och desinformation(smotstånd). Ett annat forskningsintresse är jämställdhet i elitorganisationer. Med sin medförfattare Anna Nyberg (kapitel 7) har Karin tidigare skrivit antologibidrag om imitation (2007), om gränsgångande tjänstemän i skönlitteraturen (2017) och om dödsadministration i svensk lyrik (2022).
E-post: karin.svedberghelgesson@hhs.se

MAGDALENA NORDIN är docent i religionssociologi och verksam vid Institutionen för litteraturvetenskap, idéhistoria och religion vid Göteborgs universitet. Hon är ansvarig för forskningsnätverket om begravingar (vid CSR, Uppsala universitet) och har varit redaktör för temanumret "Funerals in the North of Europe. Similarities and differences" i *Approaching Religion* (2023). Hennes forskningsfält återfinns även inom om religion och migration med fokus på förändringar av religiositet bland migranter, religiös mångfald och offentliga institutioner samt interreligiös dialog.
E-post: magdalena.nordin@lir.gu.se

MARTHA MIDDLEMISS LÉ MON är forskare i religionssociologi och föreståndare vid Centrum för mångvetenskaplig forskning om religion och samhälle (CRS) vid Uppsala universitet. Hennes forskning rör framförallt religioners plats och värderingar det nutida svenska samhället. Hon är särskilt intresserad av frågor rörande religiösa organisationer som en del av civilsamhället och samverkan mellan religiösa organisationer och andra aktörer i välfärdsområdet.

E-post: martha.middlemiss@crs.uu.se

MATS NILSSON är docent och universitetslektor i kulturgeografi med inriktningen turism vid Karlstads universitet. Hans forskning och undervisning fokuserar på platser (destinationer) och dess innebörder i samband med människors mobilitet. Mats är särskilt intresserad av samhällets postsekulära tillstånd och hur det samspelar med turism. Där hans forskning varit att förstå relationerna mellan religiös tro, plats och turism i vår samtid. På senare år har Mats även bedrivit forskning inom utbildningsfrågor på högre nivå.

E-post: mats.nilsson@kau.se

ROGER MARJAVAARA är docent i kulturgeografi på institutionen för geografi vid Umeå universitet. Huvudfokus för hans forskning är drivkrafter och konsekvenser av mänsklig mobilitet. Här är temporär mobilitet (turism) av särskilt intresse, och då speciellt fritidshusturism och dess påverkan på platser och människor. Han har även ett intresse i produktion och reproduktion av platser. Även detaljhandel och mobilitet samt människors mobilitet efter döden är områden han intresserat sig för.

E-post: roger.marjavaara@umu.se

SOFIA WIXE är universitetslektor i nationalekonomi vid Internationella Handelshögskolan i Jönköping och forskare vid Centrum för entreprenörskap och regional utveckling (CEnSE). Hennes forskning och undervisning fokuserar på hur platsspecifika faktorer, såsom tillgång till humankapital och mångfald, påverkar företags och platsers (t.ex. stä-

der, kommuner, regioner) tillväxt och utveckling. Sofia bedriver även forskning gällande invandrares arbetsmarknadsintegration, särskilt i relation till boendemönster och socioekonomisk segregation.

E-post: sofia.wixe@ju.se

SVEN E OLSSON (HÖRT) är chefredaktör för Asian Social Work & Policy Review (ASWP), utgiven av Wiley. Han är även ansvarig utgivare av Arkiv - tidskrift för samhällsanalys. Sven är professor emeritus från Seoul National University och var dessförinnan professor i sociologi vid Linneuniversitetet och Södertörns högskola. Han har sin kandidatexamen från Lunds universitet och sin doktorsexamen från Stockholms universitet.

E-post: sven.hort@lnu.se

THOMAS BLOM är professor i kulturgeografi vid Karlstads universitet. Hans forskning och undervisning fokuserar dels turism och destinationsutveckling, dels utbildningsfrågor sett utifrån ett lokalt- och regionalt utvecklingsperspektiv. Blom har i sin forskning inom turism bland annat studerat olika nischer som utvecklas för att locka besökare där identitet och plats utgör betydelsefulla ingredienser för att skapa lokal och regional utveckling. I samband med dessa studier myntade Blom begreppet morbidturism.

E-post: thomas.blom@kau.se

WILHELM KARDEMARK är lektor i religionsvetenskap vid Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion vid Göteborgs universitet. I sin forskning intresserar han sig för folklig levd religion i vår samtid och dess materiella och rumsliga uttryck. Kardemark har även intresse för frågor som har att göra med skolans religionskunskapsundervisning.

E-post: wilhelm.kardemark@lir.gu.se

Svenska Sällskapet för Antropologi och Geografi

VERKSAMHETSBERÄTTELSE 2023

Sällskapets ändamål

Svenska Sällskapet för Antropologi och Geografis ändamål är, för att citera den första paragrafen i Sällskapets stadgar, ”Sällskapets ändamål är att inom Sverige främja utvecklingen av antropologien, geografin och närbesläktade vetenskaper, att utgöra en föreningslänk mellan dessa vetenskapers idkare och allmänheten, att inleda och underhålla förbindelser med utländska sällskap, som hava enehanda bestämmelser, samt att understödja forskningar inom dessa kunskapsarters område. I dessa syften samarbetar Sällskapet med relevanta föreningar”

Under Verksamhetsåret 2023 kunde sällskapets aktiviteter för medlemmarna genomföras som vanligt, vilka beskrivs kort nedan. Efter denna verksamhetsberättelse följer motiveringen av Vegamedaljen, som Sällskapet beslutat om för 2023 samt en lista över 2023 års priser och stipendier, ekonomisk redovisning (av året 2022), samt information om Sällskapets fonder, funktionärer, tidigare medaljörer och hur man blir medlem samt om äldre Ymer.

Sista december 2023 hade Sällskapet 549 medlemmar, jämfört med 538 året innan.

Verksamhet 2023

Året inleddes med att SSAG firade 150 år som sällskap. I samband med Sällskapetets jubileum den 23 mars bjöds Maja Hagerman in som i sitt föredrag ”*Fiske i dunkla vatten – om minneshanteringens dilemman*” berättade om sitt arbete kring rasbiologen Herman Lundborg, och hon gav sina perspektiv på familjen Retzius och deras betydelse för SSAG’s historia. Dagen avslutades med kaffe och tårta.

Vegadagen, genomfördes som vanligt i slutet av april. Vega-medaljen 2023 tilldelas John P. Smol, Distinguished University professor vid Queen’s University (Kingston, Kanada). Den 21 april tog kungen emot professor John P. Smol på Stockholms slott för medaljutdelning. Efter medaljceremonin gick sedan Vegasymposiet av stapeln, som denna gång hölls i Beijersalen på kungliga vetenskapsakademien. Temat för symposiet var *The Power of the Past: Tracking Lake Ecosystem Changes in an Anthropocene World* och förutom professor John P. Smol hölls längre föredrag av professor Helen Bennion, University College London, London, professor Raymond Bradley, University of Massachusetts, Amherst och professor Richard Bindler, Umeå University, Umeå. Dagen avslutades med Vegasupé på Klubbvillan vid KVA.

Mellan den 3/7-10/7 kunde äntligen Exkursionen till Svalbard gå av stapeln med 28 deltagare. Jonas Åkerman var ansvarig tillsammans med lokala experter. Det blev en mycket lyckad exkursion.

Den 20 november hölls Sällskapetets årsmöte vid Stockholms universitet då Per Schubert under eftersitsen talade om sina upplevelser från Svalbardexkursionen.

Publikationer

Sällskapetets publikationsverksamhet har kunnat upprätthållas under 2023. Sällskapet har under året publicerat Ymer 2023 med titeln Det Nya Svalbard, red. Jonas Åkerman, samt publicerat fyra nummer vardera av *Geografiska Annaler, Series A: Physical Geography* och *Geografiska Annaler, Series B: Human Geography*, samt två nummer av *kritisk etnografi – Swedish Journal of Anthropology*. Vidare har information om

Sällskapets verksamheter publicerats löpande på Sällskapets hemsida (www.ssag.se) och dess Facebook-sida.

Fonder

Sällskapet för Antropologi och Geografi har under året förvaltat egna fonder och Stiftelsen Andréefonden.

Styrelsens arbete

Styrelsens har under året sammanträtt vid fyra tillfällen (varav två digitalt via zoom) samt organiserat Sällskapets årsmöte (i hybridform, dvs samtidigt på plats och zoom).

Styrelsen har under 2023 bestått av Madeleine Bonow (ordförande), Jörgen Hellman (vice ordförande), Jonas Åkerman (sekreterare), Charlotta Widmark (skattmästare), Bengt Karlsson, Lina Polvi Sjöberg, Per Schubert, Susanne Stenbacka och Brian Kuns.

Presidiet (ordförande, vice ordförande, sekreterare, skattmästare) har vidare mötts flera gånger (främst digitalt). Representanter från styrelsen har haft möten med Sällskapets tidskriftsredaktörer, tidskrifternas internationella förlag samt haft kontinuerlig kontakt med förvaltare av medel, revisorer, bokföringsbyrå, samt, vid behov, möten och kontakt med annan extern expertis.

Madeleine Bonow

Ordförande 2023

SVENSKA SÄLLSKAPET FÖR ANTROPOLOGI OCH GEOGRAFI

Vegamedaljen 2023

Vega-medaljen 2023 tilldelas John P. Smol, Distinguished University Professor vid Queen's University (Kingston, Kanada) för sina vetenskapliga bidrag till Naturgeografien. John P. Smol är erkänd som en av de främsta experterna på studier av långsiktiga globala miljöförändringar i sjöar och floder, och är utan tvekan en av de mest produktiva forskarna inom paleolimnologi, och säkerligen den mest produktiva när det gäller norra sjösystem.

*Priser och stipendier 2023**Alfortska priset*

Alfortska priset 2023 om 40 000 kr tilldelas Matilda Arnell från *Institutionen för ekologi, miljö och botanik* vid Stockholms Universitet för avhandlingen "*Distribution patterns of fleshy-fruited woody plants at local and regional scales*".

Avhandlingens övergripande tema är utbredningsmönster av vedväxter med "köttiga" frukter (t.ex. bär, stenfrukter) som sprids av djur, framför allt fåglar. I avhandlingen undersöks mönster och processer som påverkar utbredningsmönster hos dessa växter och hur dessa mönster manifesteras i olika rumsliga skalor.

Arnells avhandling erhöll mycket beröm under disputationen, såväl för många intressanta resultat som för att hon visat att hon behärskar flera svåra metoder.

Ur nomineringen: I en värld av snabba förändringar av klimat och markanvändning är vår kunskap om hur arter påverkas fundamental om vi ska förstå hur den biologiska mångfalden påverkas. Arnells avhandling ger flera värdefulla insikter, framför allt att arternas utbredning kan innefatta eftersläpningseffekter ("historiska" effekter) och att växter med olika spridningssystem kan förväntas vara olika kapabla att svara på miljöförändringar. Måhända tvärtemot vad som intuitivt

förväntas, kan växter som sprids av djur vara mest sårbara för en förändrad miljö, exempelvis ett varmare klimat.

Arnells avhandling håller exceptionellt hög vetenskaplig kvalitet. Hon har under arbetet visat stor självständighet och har i flera avseenden använt ny och innovativ metodik. Framför allt två av artiklarna (II och III) är internationellt unika i sitt slag. Arnell är också utomordentligt skicklig att skriva om och visuellt illustrera sin forskning.

Lärarpris i geografi

Svenska Sällskapet för Antropologi och Geografi, SSAG, och Kungliga Vetenskapsakademins Svenska Nationalkommitté för geografi som bland annat har i uppgift att främja forskning och utbildning inom ämnesområdet geografi samt att verka för att stärka geografins ställning i samhället, utlyser tillsammans ett årligt pris för lärare i geografi. Priset är ett stipendium som avser att stödja och uppmärksamma geografilärare verksamma inom grundskolan och gymnasieskolan och som utför sitt arbete med stor skicklighet.

Lärarskicklighet som premieras med detta pris innebär att undervisa i geografi utifrån vetenskaplig grund och beprövad erfarenhet. Med priset uppmärksammas lärare med engagemang för sitt ämne, vilja att använda olika geografiska metoder och verktyg samt utveckla sin undervisning i syfte att skapa intresse och engagemang hos eleverna för geografiska frågor. Priset är på 30 000 kronor, och möjliggörs av SSAG's fonder.

Årets pristagare Sofie Nilsson är en entusiastisk och väldigt skicklig lärare som undervisar i bland annat geografi på Vålbergsskolan i Karlstad. Hon lyfter geografiämnet inom skolans ämnesgrupp och i kommunens ämnesnätverk för förstelärare och SO-lärare. Efter att gått en forskarskola med inriktning på digitalisering och geografididaktik och efter licentiatexamen har hon fortsatt med forskarstudierna. Genom detta fortsätter Sofie att bidra med material från relevant geografisk

forskning till skolan och kommunens ämnesgrupper. Sofie bidrar även till skolans skolutvecklingsarbete på en övergripande nivå, i form av kollegiala samtalsmodeller som leder till arbetslagsutveckling. Sofie har ett stort intresse för klimatfrågor, hållbar utveckling och framtidsutmaningar och hur detta kan hanteras i geografiundervisningen. Sofie är således en mångfacetterad lärare med många strängar på sin lyra och hanterar detta med engagemang och skicklighet både inom skolan och i olika uppdrag som uppskattad föredragshållare.

SSAGs fonder

ADEM, AIDA, Uppsala universitet: Imagined Futures and Disruptive Realities: Everyday life in Addis Ababa. 18 000 kr.

BERDZENISHVILI, SALOME, Uppsala universitet: Post-memory explorations in the post-socialist society in East Germany and the narratology of trauma culture. 23 000 kr.

DE BOER, SIMONE, Göteborgs universitet: Making sustainable farmers: entanglements of trans-national governance and translocal learning in Kyrgyzstan. 30 000 kr.

ELDAR, DORON, Uppsala universitet: When the hype dies: the Danish town that tried to decolonize. 30 000 kr.

FORSS, ALEC, Uppsala universitet: On Common Ground: Navigating Socio-Spatial Change in Post-Conflict Belfast. 10 000 kr.

HILLSTRÖM, ELLA, Stockholms universitet: The Global Mission to Correct Faces: An Ethnography of Operation Smile. 60 000 kr.

KILJE, BIM, Uppsala universitet: Krisen efter folkhemmet? Social oro och trygghetsskapande i rurala Norduppland. 25 000 kr.

KRÄMER, JONATHAN, Stockholms universitet: Clinical practice and medical exams for documented transnational labor migrants in Southeast Asia. 30 000 kr.

LARSSON, SUSANNA, Sveriges lantbruksuniversitet: Applicability of FAO's value chain approach – a study of project implementation and local markets in Uganda. 25 000 kr.

PALACIOS, AMANDA, Uppsala universitet: Parenting in Rural Rwanda. 18 000 kr.

VISILITSKAJA, STANISLAVA, Uppsala universitet: Hospitality as a woman business in Japan. 16 000 kr.

VRANTSIS, NIKOLAOS, Uppsala universitet: Profitable splintering: The parcelization and production of space in post-crisis Greece. 44 000 kr.

YANG, HUAI-TSE, Uppsala universitet: The Devouring Border, "Transgressors," and Stagnancy: Fear and Everyday Life among Uyghurs and Kazakhs in the Southern Kazakhstan. 50 000 kr.

GEOGRAFILÄRARNAS RIKSFÖRBUND, tryckning av Geografiska notiser. 50 000 kr.

SVERIGES ANTROPOLOGFÖRBUND, SANT, stöd till keynote i samband med den årliga konferensen. 13 000 kr.

SVERIGES ANTROPOLOGFÖRBUND, SANT, stöd till doktoranders och masterstudenters medverkan i den årliga konferensen. 10 000 kr.

Stiftelsen Andréefonden

ATIGUI, SABRINA, Uppsala universitet: Impact of permafrost and glacier thaw on subarctic streams, NW Canada. 25 000 kr.

FRANK, THOMAS, Uppsala universitet: Climate, mass balance and radar observations on a glacier – ice cap system in Svalbard and their link to global glacier modelling. 35 000.

KNAPEN, MARGOT, Lunds universitet: Fieldwork on Svalbard. 40 000 kr.

MARSH, HANNA, Lunds universitet: Mapping vegetation productivity and plant traits using multi-scale remote sensing data over the Kapp Linné area, Svalbard. 40 000 kr.

NORÉN, KARL-GUNNAR: Polarexpeditionernas farkoster – fartyg, båtar och en luftballong. 49 000 kr.

PETERSEN, ROSS, Lunds universitet: Detailed Analysis of BVOC emissions from a clear-cut boreal forest using VOCUS PTR-ToF-MS. 20 000 kr.

QUIROGA-MANRIQUE, ANDREA C. Lunds universitet: Landscapes of climate change adaptation and mitigation: A study of human environment interactions in the mangrove's ecosystem at the Colombian Caribbean. 40 000 kr.

REGNELL, CARL, Stockholms universitet: Exploring a new method of dating the final deglaciation in the Swedish Mountains: U-Th dating of glacial lakes. 77 000 kr.

REICHENBERG, FRIEDA, Lunds universitet: Effects of sports events on vegetation in the Swedish mountains. 25 000 kr.

SINGH, SHUBHAM, Lunds universitet: Analyzing the diurnal variation of summertime surface BVOCs emission in Svalbard. 40 000 kr.

STOESSEL, MARIANNE, Stockholms universitet: A retrospective study of vegetation change in the reindeer grazing land. 29 000 kr.

TUCKER, JULIAN, Stockholms universitet: Tracing Changing Land Use Patterns in Northern Sweden. 20 000 kr.

ZHANG, WENXIN, Lunds universitet: Nitrogen uptake patterns impacted by snow addition in the Arctic. 58 000 kr.

Vegafonden

BACH, HANNA, Lunds universitet: Full steam astern - the revival of traditional sail cargo ship? 24 000 kr.

ERBACH, PHILIPP, Uppsala universitet: Effects of cancelled agro-investments on smallholder farmers' land use and access in Tanzania. 25 000 kr.

RUSHEMUKA, MAXIME N. Lunds universitet: Workers' responses to labour regimes change in the context of artisanal and small-scale mining formalization in Rwanda. 48 000 kr.

JA Wahlbergs minnesfond

ADOLFSSON, JOHANNA, Stockholms universitet: Fältresa till Negev. 60 000 kr.

LACBAWAN MACARIO, B, Uppsala universitet: Shithole of Power: environmental dirt and green authoritarianism in the Philippines. 50 000 kr.

ROGAT, MAURICIO, Göteborgs universitet: Bitcoin laboratory in El Zonte, El Salvador: the frontier of financial inclusion? 30 000 kr.

TEFERA, FISSEHA FANTAHU, Göteborgs universitet: Forgetting a Famine: Accountability to and Remembrance of Famines in Postcolonial Africa. 51 000 kr.

VEGLIÒ, SIMONE, Malmö universitet: Global infrastructure, (neo)extractive operations, and socioenvironmental transformations: the "planetary" making of the River Plate basin. 60 000 kr.

KORT FÖRVALTNINGSBERÄTTELSE SSAG

Styrelsen för Svenska Sällskapet för Antropologi och Geografi avlägger härmed årsredovisning för sällskapets ekonomi under verksamhetsåret 2022. En längre beskrivning av verksamheten 2022 finns i Ymer 2023 som distribuerats till alla medlemmar.

Sällskapet bildades 1880 med ändamål att främja utvecklingen av antropologi, geografi och närbesläktade vetenskaper. Mer om sällskapets syfte, stadgar mm finns på www.ssag.se. Föreningens säte är Stockholm.

Flerårsöversikt

	2022	2021	2020	2019	2018
Verksamhetsresultat	878 072	369 361	437 747	356 077	395 611
Förmögenhet	36 280 665	40 161 692	34 198 621	34 294 329	29 110 190
Disponibla medel	20 755 716	19 977 831	19 082 617	19 009 370	17 143 857
Beviljade medel	723 600	582 200	846 454	895 761	958 280
Antal medlemmar	538	531	543	568	514

RESULTATRÄKNING

	2022-01-01 2022-12-31	2021-01-01 2021-12-31
FÖRENINGSSINTÄKTER		
Medlemsavgifter	106 360	84 967
Utdelning av värdepapper och ränteutäkt	1 411 602	1 304 952
Övriga intäkter	1 564 646	702 060
Summa intäkter	3 082 608	2 091 980
VERKSAMHETSKOSTNADER		
Stipendier	-623 600	-152 300
Medlemshantering	-79 017	-54 430
Ymer	-180 417	-159 042
Vegadagen	-107 914	-161 058
Geografiska Annaler A	-157 284	-157 284
Geografiska Annaler B	-196 605	-160 485
Webb	-31 803	-28 912
Styrelsearvode	-126 026	-126 026
Kritisk Etnografi	-144 037	-143 327
Administration	-557 833	-579 955
Summa verksamhetskostnader	-2 204 536	-1 722 819
VERKSAMHETSRESULTAT	878 072	369 161
<i>Resultat från finansiella poster</i>		
Resultat från övriga värdepapper och fordringar som är anläggningstillgångar	293 531	839 456
Återföringar av nedskrivningar	-96 762	-951
Ränteutäkt	689	0
Räntekostnader och liknande resultatposter	-1 383	-416
Förvaltningskostnader	-74 882	-94 739
Summa resultat från finansiella investeringar	121 193	743 350
Resultat efter finansiella poster	999 265	1 112 511
Resultat före skatt	999 265	1 112 511
Övriga skatter	0	-1 712
ÅRETS RESULTAT	999 265	1 110 799

BALANSRÄKNING

	2022-12-31	2021-12-31
TILLGÅNGAR		
<i>Anläggningstillgångar</i>		
Finansiella anläggningstillgångar		
Långfristiga värdepappersinnehav	30 684 592	29 467 691
SUMMA ANLÄGGNINGSTILLGÅNGAR	30 684 592	29 467 691
 <i>Omsättningstillgångar</i>		
Kortfristiga fordringar		
Fordran Andréefonden	2 114 591	1 508 951
Övriga fordringar	5 133	5 129
Förutbetalda kostnader och upplupna intäkter	1 235 388	754 272
Kassa och bank	605 579	1 930 468
SUMMA OMSÄTTNINGSTILLGÅNGAR	3 960 687	4 198 820
 SUMMA TILLGÅNGAR	34 645 283	33 666 511
 EGET KAPITAL OCH SKULDER		
Eget kapital		
Bundet eget kapital	6 037 145	6 037 145
Fritt eget kapital	27 645 592	26 686 326
SUMMA EGET KAPITAL	33 682 737	32 723 471
 LÅNGFRISTIGA SKULDER		
Kung.vet. Akadem. förvaltade fonder	205 163	205 163
SUMMA LÅNGFRISTIGA SKULDER	205 163	205 163
 KORTFRISTIGA SKULDER		
Leverantörsskulder	140 958	72 793
Beviljade ej utbetalda stipendier	122 000	153 500
Övriga skulder	410 404	386 787
Upplupna kostnader och förutbetalda intäkter	84 021	124 797
SUMMA KORTFRISTIGA SKULDER	757 383	737 877
 SUMMA EGET KAPITAL OCH SKULDER	34 645 283	33 666 511
Ställda säkerheter	Inga	Inga

KORT FÖRVALTNINGSBERÄTTELSE STIFTELSEN
ANDRÉEFONDEN 2022

Förvaltaren Svenska Sällskapet för Antropologi och Geografi avlägger härmed årsredovisning för sällskapets ekonomi under verksamhetsåret 2022.

Stiftelsen bildades år 1930. Fondens ändamål skall vara att främja svensk och norsk fysiskgeografisk forskning, varvid avkastningen även må kunna användas för att understödja bearbetning av under polarfärder gjorda vetenskapliga samlingar och iakttagelser. Mer information om stiftelsen och stipendiaterna 2022 finns på ssag.se respektive i Ymer 2023.

Flerårsöversikt

År	2022	2021	2020	2019
Förvaltningsresultat	1 464 013	1 346 113	836 127	967 690
Förmögenhet	40 894 009	45 416 361	37 567 342	37 476 349
Disponibla medel	19 509 150	18 474 909	17 518 425	17 070 331
Beviljade stipendier	345 850	281 700	299 805	181 000

Förmögenhet utgörs av stiftelsens eget kapital med tillägg övervärde på tillgångar.

Disponibla medel utgörs av fritt eget kapital som är tillgängligt att utnyttja för stiftelsens ändamål.

Beviljade medel utgörs av under året beviljade stipendier och bidrag.

Förändringar i eget kapital

	Bundet	Fritt
Belopp vid årets ingång	17 833 081	18 474 909
Årets resultat		1 632 020
Omföring av realisationsresultat	251 929	-251 929
Beviljade stipendier från disponibla för utdelning		-345 850
Kapital vid årets utgång	18 085 010	19 509 150

I övrigt hänvisas till nedanstående resultat- och balansräkningar.

RESULTATRÄKNING

	2022-01-01	2021-01-01
	2022-12-31	2021-12-31
STIFTELSENS INTÄKTER		
Utdelning av värdepapper och ränteintäkter	1 730 133	1 616 474
	1 730 133	1 616 474
STIFTELSENS KOSTNADER		
Övriga externa kostnader	-23 314	-67 982
Förvaltararvode	-242 806	-202 379
SUMMA VERKSAMHETSKOSTNADER	-266 120	-270 361
FÖRVALTNINGSRESULTAT	1 464 013	1 346 113
Resultat från finansiella poster		
Resultat från värdepapper	251 929	879 540
Ränteintäkter	1 014	0
Förvaltningskostnader	-84 936	-105 789
SUMMA	168 007	773 751
RESULTAT FÖRE SKATT	1 632 020	2 119 864
Övriga skatter	0	-2 140
ÅRETS RESULTAT	1 632 020	2 117 724

BALANSRÄKNING

TILLGÅNGAR	2022-12-31	2021-12-31
Anläggningstillgångar		
Finansiella anläggningstillgångar		
Långfristiga värdepappersinnehav	39 173 913	36 013 407
SUMMA ANLÄGGNINGSTILLGÅNGAR	39 173 913	36 013 407
OMSÄTTNINGSTILLGÅNGAR		
Kassa och bank	641 168	1 903 534
SUMMA OMSÄTTNINGSTILLGÅNGAR	641 168	1 903 534
SUMMA TILLGÅNGAR	39 815 081	37 916 940
EGET KAPITAL OCH SKULDER		
Eget kapital		
Bundet eget kapital	18 085 010	17 833 081
Fritt eget kapital	19 509 150	18 474 909
SUMMA EGET KAPITAL	37 594 160	36 307 990
Kortfristiga skulder		
Beviljade ej utbetalda stipendier	80 244	70 000
Skuld SSAG	2 114 591	1 508 951
Upplupna kostnader och förutbetalda intäkter	26 086	30 000
Summa kortfristiga skulder	2 220 921	1 608 951
SUMMA EGET KAPITAL OCH SKULDER	39 815 081	37 916 940
Ställda säkerheter	Inga	Inga
Ansvarsförbindelser	Inga	Inga

SSAGS FONDER

Mer information om fonderna finns på www.ssag.se

SSAGS EGNA FONDER

A E Nordenskiölds minne

Vegaminnets bevästande

Geografiska tidskriftsfonden

Svenska Sällskapet för Antropologi och Geografis medaljfond

AV SSAG FÖRVALTADE FONDER

Johan August Wahlbergs medaljfond

Hedinfonden

Louis Palander av Vega fond

Stiftelsen Andréefonden

Alfortska donationsfonden

Ingvar Jonssons minnesfond

Gunnar Hoppes fond

FONDER FÖRVALTADE AV KVA FÖR SSAG

Vegafonden

Johan August Wahlbergs minnesfond

SÄLLSKAPETS BESKYDDARE,
STYRELSE, FÖRTROENDERÅD, M.M.

SÄLLSKAPETS BESKYDDARE

Hans Majestät Konungen

SÄLLSKAPETS STYRELSE VERKSAMHETSÅRET 2023

Presidiet

Ordförande: *Madeleine Bonow*, docent, Södertörns högskola

Vice ordförande: *Jörgen Hellman*, professor, Göteborgs universitet

Sekreterare: *Jonas Åkerman*, docent, Lunds universitet

Skattmästare: *Charlotta Widmark*, fil.dr. Uppsala universitet

Övriga ledamöter

Bengt Karlsson, professor, Stockholms universitet

Lina Polvi Sjöberg, fil.dr., Umeå universitet

Per Schubert, fil.dr., Malmö högskola

Susanne Stenbacka, professor, Uppsala universitet

Brian Kuns, fil.dr., Sveriges lantbruksuniversitet

Sällskapets hedersledamöter

Gudrun Dahl, professor emerita

Thomas Lundén, professor emeritus

Jan Lundqvist, professor emeritus

Bo Strömberg, docent

SÄLLSKAPETS PUBLIKATIONSNÄMND

Presidiet samt

Johan Bonow, *Hans Linderholm*, red. Geografiska Annaler, Series A

Richard Ek, *Rikard Eriksson*, *Susanna Held Cassel*, red. Geografiska Annaler, Series B

Jörgen Hellman, *Sten Hagberg*, red. Kritisk etnografi

SÄLLSKAPETS VALBEREDNING

Thomas Borén, professor, Stockholms universitet (sammankallande)

Ivana Maček, docent, Stockholms universitet

Patrik Vestin, fil.dr., Lunds universitet

SÄLLSKAPETS FÖRTROENDERÅD

Sällskapets förtroenderåd, med rådgivande uppgift i frågor som av styrelsen hänskjutits till detsamma består av Sällskapets hedersledamöter och i de fall de inte är medlemmar av styrelsen, redaktörerna för Geografiska Annaler och kritisk etnografi..

SÄLLSKAPETS REVISORER

Ordinarie

Oskar Hettinger (Bright redovisning och revision, Skellefteå), auktoriserad revisor

Ida Andersson, fil.dr., föreningens revisor, Örebro universitet

Suppleant

Camilla Berglund, fil.dr., Örebro universitet

ALFORTSKA PRISET

Sedan 1977 har Svenska Sällskapet för Antropologi och Geografi (SSAG) tack vare en donation från Sven Alfort möjlighet att dela ut det Alfortska priset på 40 000 kr till en nyligen disputerad forskare som skrivit en mycket bra naturgeografisk avhandling. Detta är ett pris som den nydisputerade får att disponera helt efter eget önskemål. Avgörande för bedömningen av pristagare är att avhandlingens frågeställning är av stort intresse och att såväl projektet som avhandlingens utformning är av utomordentlig kvalitet. Huvudsakliga granskare av nominerade avhandlingar är docent Jonas Åkerman, Lunds universitet, Per Schubert fil.dr., Malmö universitet och Lina Polvi Sjöberg, fil.dr., Umeå universitet.

SÄLLSKAPETS HUVUDREFERENTER FÖR STIPENDIETILLDELNINGEN

Naturgeografi: *Lina Polvi Sjöberg*, fil.dr., Umeå universitet

Per Schubert, fil.dr., Malmö högskola

Jonas Åkerman, docent, Lunds universitet

Kulturgeografi: *Madeleine Bonow*, docent, Södertörns högskola

Thomas Borén, docent, Stockholms universitet

Susanne Stenbacka, professor, Uppsala universitet

Antropologi: *Jörgen Hellman*, professor, Göteborgs universitet

Bengt Karlsson, professor, Stockholms universitet

Charlotta Widmark, fil.dr., Uppsala universitet

SÄLLSKAPETS ÖVRIGA FUNKTIONÄRER

Anders Rickegård, webmaster

ANTALET MEDLEMMAR I DECEMBER 2023: 549

SÄLLSKAPETS MEDALJÖRER

<i>Vegamedaljen</i>	1881 A E Nordenskiöld	1924 L Koch	1975 W Dansgaard
<i>Stiftad 1880</i>	1882 L Palander	1926 B A Vilkitsky	1979 V Bjerknæs
	1883 H M Stanley	1930 H U Sverdrup	1981 V Schytt
	1884 N M Przewalski	1931 E F Gautier	1983 C Emiliani
	1888 W Junker	1932 A Defant	1984 H H Lamb
	1889 F Nansen	1937 R Chapman Andrews	1986 J R Mackay
	1890 Emin Pascha	1939 V Bjerknæs	1987 G Hoppe
	1892 L Binger	1939 V W Ekman	1987 Å Sundborg
	1897 O N Sverdrup	1941 B Helland-Hansen	1990 G H Denton
	1898 S Hedin	1941 H W:son Ahlmann	1993 D E Sugden
	1899 C Schweinfurth	1944 L von Post	1994 G H Liljequist
	1901 Luigi, hertig av Abru- zerna	1946 E de Martonne	1997 L Washburn
		1948 R Byrd	1999 J Imbrie
	1903 F von Richthofen	1950 H Pettersson	2002 L G Thompson
	1904 O Nordenskiöld	1951 C Troll	2005 F Gasse
	1904 J G Andersson	1954 L Dudley Stamp	2008 D Dahl-Jensen
	1905 R Scott	1955 P-E Victor	2011 T Callaghan
	1907 O S Pettersson	1957 C O Sauer	2014 C J Tucker
	1909 J P Kock	1958 J Bjerknæs	2015 L Head
	1910 E H Shackleton	1958 T Bergeron	2017 T Yao
	1912 I Murray	1959 M M Somov	2018 G Hart
	1913 R Amundsen	1961 R J Russel	2020 D R Montgomery
	1915 G De Geer	1962 T Heyerdahl	2021 A Paasi
	1919 K Rasmussen	1963 L S B Leakey	2023 J. Smol
	1920 W M Davis	1965 M Ewing	
	1922 Albert I, furste av Monaco	1970 F Hjulström	
	1923 A Penck	1970 S Thorarinsson	
		1972 A Crary	

<i>Johan August</i>	<i>i guld</i>	1981 B Lundvall	1930 A Westerberg
<i>Wahlbergs</i>	1905 G Retzius	1982 K C Izikowitz	1938 T Kleen
<i>medalj</i>	1909 S Hedin	1983 W Mead	1951 Å G Wickman
<i>Stiftad 1901</i>	1912 F Nordenskiöld	1985 J Leighly	1963 C Mannerfelt
	1915 A Hamberg	1990 O Nordström	1966 C C Wallén
	1917 P Dusen	2009 A Buttimer	1977 O Hedbom
	1920 G M Fürst	2011 C Crumley	1981 D Torbrand
	1921 G Andersson	2012 D Soyez	1984 O Kindhammar
	1930 R Sernander	2014 G Gísladóttir	1988 M Althin (<i>postumt</i>)
	1938 A Lagrelius	2018 A Holt-Jensen	1993 G Østrem
	1943 S Erixon	2020 M Ihse	1997 B Strömberg
	1946 H Nelson	2020 K Lidmar-Bergström	1997 S Helmfrid
	1950 B Kullenberg		1998 S Mårtensson
	1953 J Frödin (<i>postumt</i>)		2004 J O Mattsson
	1968 Anne Stine och H Ingstad	<i>i silver</i>	2006 P Östman
	1969 O Arrhenius	1907 G T Palmquist	2007 L Wastenson
	1974 G Borgström	1912 A Hernmarck	2012 A Fridfeldt
	1976 R Edberg	1915 A Ax:son Johnson	
	1979 C Fries	1920 A Lagrelius	
	1980 S Jaatinen	1923 G Wennersten	
		1925 H Westman	

<i>Anders Retzius</i>	1913 O Montelius	1989 D Harvey	2006 G Törnqvist
<i>medalj i guld</i>	1920 A Evans	1989 S Godlund	2007 J Comaroff &
<i>Stiftad 1910</i>	1923 A Stein	1991 A R Pred	J L Comaroff
	1925 J G Andersson	1991 J R Goody	2009 A J Scott
	1930 E Nordenskiöld	1994 P Haggett	2010 U Hannerz
	1967 W Christaller	1995 V Das	2012 D Mitchell
	1969 D Hannerberg	1997 P Gould	2013 P Stoller
	1973 T Hägerstrand	1998 D Maybury- Lewis	
	1976 W William-Olsson	2000 E Bylund	
	1978 W Hartke	2001 S B Ortner	
	1985 A L Mabogunje	2003 D Massey	
	1988 F Barth	2004 T Ingold	

<i>Anders Retzius</i>	1913 C A Larsen	1922 W Kaudern	1950 T Heyerdahl
<i>medalj i silver</i>	1915 C Skottsberg	1924 S Bergman	1952 G Liljequist
<i>Stiftad 1910</i>	1916 T J Arne	1925 H Byström	1952 V Schytt
	1917 E von Rosen	1927 F Malmgren	1964 C Fries
	1917 R Fries	1929 O Frödin	1966 C Swithinbank
	1919 E Mjöberg	1931 E Hultén	
	1920 K G Lindblom	1933 C C Caldenius	
	1922 Wilhelm, hertig av Södermanland	1934 E Nilsson	
		1937 S Linné	

<i>Hedinmedaljen</i>	1930 S Hedin	1967 G Montell
<i>Stiftad 1930</i>	1936 E Norin	1971 M Lundqvist
	1941 C G Mannerheim	1994 G Jarring
	1953 N Ambolt	2005 U Ehrensvärd
	1953 B Bohlin	2013 H Wahlqvist
	1961 E Imhoff	

<i>Alfortska priset</i>	1977 C E Johansson	1992 P Holmlund	2009 E Norström
	1978 W Karlén	1993 T Gustavsson	2010 C Jonsson
	1979 L Håkanson	1994 V Pohjola	2011 J Heyman
	1980 L Strömquist	1995 P Jönsson	2012 J Lindén
	1981 U Helldén	1996 E Isaksson	2013 M Sjöström
	1982 J Åkerman	1997 K Holmgren	2014 A Auffret
	1983 B Holmer	1998 C Hättestrand	2016 L Eklund
	1984 W Arnberg	1999 J O Näslund	2017 R Blomdin
	1985 K Lidmar- Bergström	2000 L O Westerberg	2018 P Vestin
	1986 M Jansson	2001 U Postgård	2019 E Johansson
	1987 L Brydsten	2002 C Richardson- Näslund	2020 A Campeau
	1988 R Nyberg	2003 M Svensson	2021 C Greiser
	1989 J Kleman	2004 S Sjögersten	2022 J Kelly
	1990 S Floderus	2005 R Pettersson	2023 M Arnell
	1991 L Bärning	2007 L Rubensdotter	

SSAG ÅRSBERÄTTELSE

<i>Lärarpriset i geografi</i>	2014	G Ravik	2019	M Röllgårdh
	2015	S-I Halling	2021	D Gaynor
	2016	Å Colliander Celik	2022	S Nilsson
	2017	L Arvidsson		
	2018	C Rahm		

<i>SSAGs medalj i guld Stiftad 2015</i>	2016	D Fassin
	2019	E Martin
	2022	T Hylland Eriksen

<i>Rising Star- pris för bästa artikel</i>	2017	M Jaronen (Geografiska Annaler, Series B: Human Geography)	2018	F Ferretti (Geografiska Annaler, Series B. Human Geography)
--	------	--	------	---

YMER OCH MEDLEMSKAP

Ymer skickas direkt till medlemmarna och ingår i medlemsavgiften. Medlemsavgiften år 2023 var 200 kr. För medlemsärenden kontakta Sällskapetets sekreterare Jonas Åkerman, e-post: sekreterare@ssag.se. Se även SSAG:s hemsida, www.ssag.se.

För att bli medlem – registrera dig på ssag.se eller kontakta Jonas Åkerman, för kontaktuppgifter se ovan.

Ymer har getts ut sedan 1881, först som tidskrift och från 1966 som årsbok. Nyare och en del äldre Ymer kan beställas på <http://ymer.bokorder.se> där de senaste volymerna också finns som gratis pdf i fulltext (skickas med epost).

TEMA FÖR DE SENASTE ÅRENS YMER

<i>År</i>	<i>Tema</i>
1966	Planering och miljö
1967	Kust och hav
1968	Bygd och befolkning
1969	Region och samhälle
1970	Miljövård och landskap
1971	Tätort och glesbygd
1972	Mark och människa
1973	Östersjön
1974	Folk och försörjning
1975	Byggnadsvård och landskap
1976/77	SSAG 100 år
1978	Vattnet och bebyggelsen
1979	Geografisk forskning
1980	Vega 1880 – Ymer 1980
1981	Expedition Ymer -80
1982	Antropologisk forskning

- 1983 Om havet
1984 Kartan i samhället
1985 Himmel och jord
1986 Historisk geografi
1987 Regionalgeografi
1988 Savann
1989 Regnskog
1990 Antarktis
1991 Oceanerna
1992 Miljö och utveckling
1993 Östeuropas omvandling
1994 Latinamerika
1995 Kommunikationernas Europa
1996 Tibet – världens tredje pol
1997 Mellanöstern
1998 Andrée och Arktis
1999 Södra Afrika
2000 Öster om Östersjön
2001 Antarktanderna
2002 Bergen i fokus
2003 Det bergiga Balkan – konflikternas halvö
2004 Solen – klimatet – människan
2005 Centralasien
2006 Katastrof! Olyckans geografi och antropologi
2007 Kring Beringia. Expeditioner och folk
2008 Kartan och verkligheten
2009 Polarår
2010 *Placing Human Geography*
2011 Gastronomins (politiska) geografi
2012 Hållbar utveckling och samhällsplanering
2013 Antropologi och tid
2014 Resurser och politik i Afrika
2015 Sverige utanför
2016 Genus och företagande
2017 Urban utveckling och interaktion
2018 Policymobilitet – globala flöden och lokala praktiker
2019 Turismen och resandets utmaningar
2020 Periferi som process

- 2021 Megaprojekt
- 2022 Regioner och regional utveckling i en föränderlig tid
- 2023 Det nya Svalbard
- 2024 Dödens geografi